جلد ۳۲، نمبر ۴، سال ۱۹۸۳ع

بسم الله الرحمن الرحيم

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.
Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.
پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

قرآن ڪريم جون مقدس آيتون ۽ نبي ڪريم جون حديثون توهان جي ديني معلومات ۾ اضافي ۽ تبليغ لاءِ شايع ڪيون وڃن ٿيون. انهن جو احترام توهان جو فرض آهي. انهن ڪري جن صفحن تي اهي آيتون هجن، تن کي صحيح اسلامي طريقي مطابق بي حرمتي کان محفوظ رکيو وڃي.

سيد صباح الدين عبدالرحمان، ناظم دارالمصنفين شبلي اڪيڊمي اعظم ڳڙهه، ٢٨- ڊسمبر ١٩٨٣ع تي پاڪستان نئشنل سينٽر حيدرآباد ۾ مرحوم پير حسام الدين راشديءَ جي علمي خدمتن تي ليڪچر ڏيئي رهيو آهي. ساڻس گڏ ڊاڪٽر ايس. ايم. قريشي وائيس چانسيلر مهراڻ يونيورسٽي، ڊاڪٽر فرمان فتح پوري، جناب غلام رباني، ڊاڪٽر امجد بيگ ڊين فيڪلٽي آف آرٽس سنڌيونيورسٽي، ڊاڪٽر نجم الاسلام، پير امجد حسين جيلاني ۽ مسٽر نفيس احمد شيخ پڻ پير صاحب کي خراج عقيدت پيش ڪري رهيا آهن.

سيد صباح الدين ان موقعي تي پنهنجي تقرير ۾ فرمايو:

"سندھی ادبی بورڈ کے دورے کے بعد میں نے یہ بات محسوس کی ہے کہ یہاں مقامی زبان میں جو علمی و ادبی کام ہورہا ہے وہ اس سے کہیں زیادہ ہے جو بھارت میں قومی زبان ہندی میں ہورہا ہے۔ پیر صاحب نے ایک مرتبہ مجھے سندھی ادبی بورڈ کے دورے کی دعوت دی تھی. آج کے دورے کے بعد ادارے کی کارکردگی کے بارے میں مجھے یہ کہنے میں تامل نہیں کہ آج کا دن میری زندگی کے بہترین دنوں میں شمار کیا جاسکتا ہے۔"

پیر حسام الدین راشدی کو زبردست خراج عقیدت پیش کرتے ہوئے سید صباح الدین نے کہا کہ حسام الدین جیسا شریف، فیاض اور علم دوست شخص کوئی دوسرا میں نے نہیں دیکھا. وہ صحیح معنوں میں پرنس اسکالر تھے۔

(روزنامہ جسارت، ۲۹ دسمبر ۱۹۸۳ء)

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٣٢] [نمبر ٤

آڪٽوبر، نومبر ۽ ڊسمبر

١٩٨٣ع

•

نگران

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

•

ناشر

غلام رباني آگرو

•

ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

سٽاءُ

۱ـ شاعري

مخدوم محمد زمان طالب‌المولي	۹	مير غلام حسين چانڊيو بلوچ	۲۹
حافظ محمد احسن چنا	۱۰	علي نواز صابر لظاماڻي ۽ ذوالفقار سيال	۳۰
تنوير عباسي	۱۱	احمد خان مدهوش	۳۱
سليم سرهندي	۱۲	اسحاق راهي	۳۲
محبوب سروري ۽ عنايت بلوچ	۱۳	مقصود گل ۽ مشاهد منگي	۳۳
سليم ڳاڙهوي	۱۴	عاشق هالائي ۽ مسرور سومرو	۳۴
بردو سنڌي	۱۵	ساجد لعلپوري	۳۵
الور هالائي	۱۶	انيس انصاري	۳۶
احمد خان آصف مصراڻي ۽ تاجل بيوس	۱۷	آثم ناٿن شاهي ۽ ميوو خان موج لغاري	۳۷
نواز علي شوق ۽ رحيم بخش قمر	۱۸	ستار ۽ ناظم منگي	۳۸
لديم انصاري	۱۹	شاهه زمان شير ۽ عزيزالله عزيز بروهي	۳۹
ا. ح. جشنگهائي سار ۽ خاڪي جويو	۲۰	بيوس بازيد پوري ۽ شاد ڪولاچي	۴۰
تاج جويو	۲۱	مظهر جلباڻي ۽ عاجز ڪريم پوري	۴۱
نُور شاهين	۲۲	محمد شريف طالب ۽ سيد پناهه شاهه ڏاڏاهي	۴۲
نثار بزمي	۲۳	لسا ڳپال ۽ محمد رمضان زلفي ڪمبوه	۴۳
غلام حسين رنگريز ۽ اياز گل	۲۴	مجاهد راڌ ڻائي ۽ مظهر لغاري	۴۴
لياز همايوني	۲۵	سرفراز راڄڙ ۽ سيد ماڪن شاهه رضوي	۴۵
مير محمد پيرزادو ۽ واجد	۲۶	خليل لاکير ۽ شيخ عبدالحليم جوش	۴۶
سوز هالائي ۽ ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ	۲۷	پشپا ولڀ	۴۷
عابد لغاري	۲۸	سيما ڪوثر ۽ بخشڻ مهراڻوي	۴۹
		بشير احمد شاد ۽ شمس صابر	۵۰

٢ـــ مقالا

١. رسالو غلام محمد خالزئي جو — غلام مصطفيٰ قاسمي — ٥٣

٢. پنهور جا آثار ـ سنڌي ٻولي ۽ سنڌي سماج جو مطالعو — ڊاڪٽر غلام علي الانا — ٥٧

٣. سنڌ ۾ ڪپڙي جي صنعت — ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي — ٦٧

٤. ڪونڙي مغل (شاهه لطيف جي مجازي بستي) — قريشي حامد علي خانائي — ٨٣

٥. ٻارهين صدي هجريءَ جي سنڌ — غلام محمد لاکو — ٩٢

٦. محمد هاشم مخلص — ڊاڪٽر نواز علي شوق — ١٠٠

٧. سنڌ جا فارسي گو حڪمران شعراء — مرزا عباس علي بيگ — ١٠٨

٨. براهوئي قوم ـ زبان ۽ ادب تي سرسري نظر — عزيزالله عزيز بروهي — ١٣٦

٣ـــ ڪهاڻيون

١. ٻاڙي ناهه پروڙ — حميد سنڌي — ١٦١

٢. وڏي حويلي — انيس انصاري — ١٦٤

٣. هڪ شخص جو موت — رزاق مهر — ١٧١

٤. ٿڪل پير جا پور — واجد — ١٨٠

٥. ڊارلنگ — ذڪريا، مترجم: ولي رام ولڀ — ١٩٨ [189 ←]

٦. صبحِ ازل (ادب لطيف) — غلام رباني — ١٩١

●ـــ خبرنامو

٤. ڪل پاڪستان اهل قلم ڪانفرنس اسلام آباد — نفيس احمد شيخ — ١٩٩

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

گذارش

مستند هي ميرا فرمايا هوا.

برصغير جي هاڪاري عالم ۽ ڏکڻ ايشيا جي جڳ-مشهور علمي اداري دارالمصنفين شبلي اڪيڊمي، اعظم ڳڙه، يوپي، ڀارت، جي ناظم ۽ روح روان، جناب سيد صباح الدين عبدالرحمان، چيو آهي ته سنڌي ادبي بورڊ، علمي ۽ تحقيقي خدمت جو جيڪو عظيم الشان ڪم ڪيو آهي ان ڪان هُو بيحد متاثر ٿيو آهي.

سنڌ جي سپوت، عظيم محقق ۽ دانشمند جناب پير حسام الدين راشديءَ جي علمي خدمتن جي موضوع تي ليڪچر ڏيڻ ڪان اڳ، سيد صاحب چيو ته پير صاحب مرحوم پنهنجي حياتيءَ ۾ مون کي سنڌي ادبي بورڊ گهمڻ جي بار بار دعوت ڏني هئي، پر مصروفيتن سبب آءٌ اڳ حيدرآباد اچي نه سگهيو هوس. اڄ بورڊ ۾ علمي ڪم جي معائني ڪان پوءِ مون کي ائين چوندي ڪابه هٻڪ محسوس ڪانه ٿي ٿئي ته

”اڄوڪي ڏينهن کي آءٌ پنهنجي زندگيءَ جي بهترين ڏينهن ۾ ڳڻي سگهان ٿو.“

سيد صباح الدين عبدالرحمان صاحب، بورڊ جي ٿيل ڪم تي تحسين ۽ حيرت ظاهر ڪندي چيو ته اعظم ڳڙه علم ۽ فضل جو مرڪز مڃيو ويو آهي. يو.پي ڪان ٻاهر نڪرندي، آءٌ محسوس ڪندو هوس ته علمي ۽ تهذيبي بيت الحڪمت ڪان ٻاهر نڪري رهيو آهيان؛ پر اڄ سنڌي ادبي بورڊ جي ڪارڪردگي معلوم ڪرڻ ڪان پوءِ آءٌ ان نتيجي تي پهتو آهيان ته اعظم ڳڙه جي بيت الحڪمت ۽ قرطبه هجڻ متعلق اسان ذهن ۾ جيڪو مفروضو قائم ڪيو هو، اهو هاڻي ڪنڊهر بڻجي چڪو آهي. بورڊ، هڪ علائقائي سنڌي زبان ۾ جيڪو علمي ڪم ڪيو آهي مثلاً لوڪ ادب جي اشاعت، اهڙو شاندار ڪارنامو ته ڀارت ۾ قومي ٻولي هنديءَ ۾ به سرانجام نه ڏنو ويو آهي.

پيرصاحب مرحوم جي سنڌس علمي خدمتن بابت زبردست خراج عقيدت پيش ڪندي، سيد صباح الدين ڪيس "پرنس اسڪالر" سڏيو ۽ فرمايو ته هو علمي تحقيق ۽ تصنيف جي ميدان ۾ هڪ خوبصورت يوناني مجسمي وانگر باڪمال ۽ حسين آهي.

پيرصاحب کي دارالمصنفين اعظم ڳڙه جو محسن قرار ڏيندي، سيد صاحب چيو ته اسان جي اداري تي به پيرصاحب مرحوم جا احسان آهن، جو اُن جي ڏکين ڏينهن ۾ واهر ڪري مرحوم اداري کي مالي پريشانين کان بچائي ورتو. هن چيو ته مون پيرصاحب کي ويجهڙو ڏٺو آهي، ڪيس سمجهيو آهي ۽ سڃاتو آهي، انڪري مان چئي سگهان ٿو ته پير صاحب جهڙو شريف الطبع ۽ فياض، علم دوست شخص ٻيو ڪير به ڪونهي.

بورڊ جي سيڪريٽري جناب غلام رباني سيد صاحب کي جواب ڏيندي سندس فياضانه قدرشناسيءَ جي تعريف ڪئي ۽ چيو ته اوهان برصغير ۾ جنهن اعليٰ علمي حيثيت جا صاحب آهيو، ان جي بنياد تي اسان اوهان جي راءِ جو پنهنجي ڪم لاءِ سند طور حوالو ڏينداسون.

تقريب ۾ صدر مجلس جناب ڊاڪٽر ايس. ايم. قريشيءَ سان گڏ، نامور عالمن - جناب ڊاڪٽر نجم الاسلام، جناب ڊاڪٽر امجد بيگ، جناب ڊاڪٽر فرمان فتحپوري ۽ پير امجد حسين جيلاني خطاب ڪيو ۽ جناب غلام رباني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، مهمانن جي شڪريه ادائي ڪئي. سامعين ۾ عالمن ۽ اديبن سان گڏ پيرصاحب مرحوم جي خاندان مان جناب حسين شاه راشدي، جناب سيد پيرشاه (شمن شاه) ۽ ننڍڙي علي رضا پڻ شرڪت ڪئي.

سنڌي ادبي بورڊ جي مخلصانه خدمتن بابت، ڏکڻ ايشيا جي هڪ برک ۽ ممتاز عالم جي تحسين کي، اسان سموري سنڌ لاءِ باعث اعزاز تصور ڪريون ٿا، جنهن ۾ خود اسان جي پنهنجي عزت افزائي ۽ قدرشناسي موجود آهي.

سنڌي ادبي بورڊ، پنهنجي قيام کان وٺي، مختلف مسئلن، مشڪلاتن ۽ گهربل مالي وسيلن جي اڻهوند جي باوجود، پنهنجن مقصدن جي پوئواريءَ ۾ سنڌ جي جيڪا خدمت ڪئي آهي، سا اهل سنڌ کان پوشيده ناهي. هن کان اڳ مختلف موقعن تي، دنيا جي علمي مرڪزن ۽ ثقافتي حلقن ۽ مجيل بين الاقوامي علمي شخصيتن ۽ هستين، بورڊ جي جيڪا قدرشناسي ڪئي آهي، سا پڻ ڪنهن کان مخفي نه آهي. دراصل اسان بورڊ جي ڪم جي قدرشناسيءَ کي سنڌ جي عزت افزائي تصور ڪريون ٿا.

جناب سيد صباح الدين عبدالرحمان جي هن راءِ سان بورڊ کي مخلصانه خدمت لاءِ هڪ نئون اُمنگ، هڪ نئون جذبو، هڪ نئون ولولو فراهم ٿيو آهي. اسان رب العزت اڳيان سربسجود آهيون، جيئن اسان کي علمي خدمت جي جدوجهد ۾ اڃا به وڌيڪ توفيق عطا ٿئي. — آمين.

"مهراڻ" جي ليکڪن لاءِ انعام.

مهراڻ، جديد سنڌي تخليقي ادب جي جيڪا خدمت ڪئي آهي، سا اهلِ ذوق کان ڳجهي ناهي. سنڌي ٻوليءَ جي محترم ۽ مانائتن ليکڪن ۽ سُڄاڻ پڙهندڙن جي ڀرپور تعاون ۽ محبت سان، هي رسالو پنهنجون روايتون جاري رکندو اچي ٿو. اسان کي ان ڳالهه تي بجا طور تي فخر حاصل آهي. ته ويجهڙائيءَ جي ڪجهه سالن کان، مهراڻ کي لکندڙن ۽ پڙهندڙن وٽان خاص تعاون ۽ محبت حاصل رهي آهي، جا بالخصوص ۱۹۷۹ع کان وٺي شايع ٿيل پرچن مان عيان آهي.

اسان دعويٰ سان چئي سگهون ٿا ته ان عرصي دوران، مهراڻ ۾ گروهه بنديءَ کي رد ڪيو ويو آهي ۽ مهراڻ جا صفحا هر لکندڙ لاءِ کليل رکيا آهن. مهراڻ، هر مڪتبِ فڪر کي، فقط ۽ فقط، ذات ۽ ذاتو جي بنياد سان، قبول ڪيو آهي ۽ اهڙن ليکڪن کي، خاص طور، همٿايو آهي، جيڪي هڪ وڏي عرصي کان اشاعتي دنيا ۾ محروميءَ جا شاڪي رهيا هئا.

اسان کي ان ڳالهه تي اڃا به وڌيڪ فخر حاصل آهي، جو مهراڻ، سنڌي ادب ۾ ديني اشاعت لاءِ خاص توجهه ڪيو، جنهن جو اهم ثبوت ۱۹۸۰ع ۾ شايع ٿيل "سيرت نمبر" آهي. الحمدلله، اسان جي مهربان پڙهندڙن ان کي سنڌي ٻوليءَ ۾ اولين معياري ۽ ممتاز "سيرت نمبر" ڪوٺيو آهي.

مهراڻ جي ان مثبت ۽ معقول پاليسيءَ جي حمايت ۽ قدر شناسيءَ ۾ لکندڙن ۽ پڙهندڙن وٽان ڀلي ڀلي سوين خط اسان انکري ڪڍهن شايع نه ڪيا آهن، جو اسان کي پاڻ پڌرائي کان سخت نفرت آهي. مهراڻ متعلق، اها وضاحت اڄ انڪري ضروري محسوس ٿي آهي، جو اسان جي ڪن ڪرمفرما ليکڪن، پنهنجي ذاتي پسند ۽ ناپسند جي زاويه کان، مهراڻ کي پرکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

بهرحال، 'مهراڻ' ۾ لکندڙن جي حوصله افزائيءَ لاءِ اسان اهو به فيصلو ڪيو آهي ته مهراڻ ۾ شايع ٿيندڙ مواد تي سالانه نقد انعام ڏنا ويندا. اعلان موجب، هڪ هڪ هزار رپين جا ٽي انعام بهترين مضمون، بهترين ڪهاڻي ۽ بهترين شعر تي ڏنا ويندا ۽ ترجمن کي همٿائڻ لاءِ ساڳيءَ ريت، پنجن پنجن سون رپين جا ٽي انعام، مذڪور صنفن ۾ مترجمن لاءِ مخصوص ڪيا ويا آهن. اها انعامي اسڪيم سال ۱۹۸۳ع جي شايع ٿيل پرچن کان عمل ۾ آندي ويئي آهي.

اهو پڻ طئه ڪيو ويو آهي ته بورڊ جي ڪنهن به عهديدار ۽ ملازم جي تحريرن کي انهيءَ انعامي مقابلي ۾ شامل نه ڪيو ويندو. انعامن جو فيصلو سنڌي زبان جا ٽي ممتاز عالم، اديب ۽ شاعر ڪندا، جن ۾ پڻ بورڊ جو ڪو عهديدار شامل نه هوندو.

جيئن ته هلندڙ سال ختم ٿي رهيو آهي، ١٩٨٣ع جي مواد تي انعام جو اعلان، سَنت ئي ڪيو ويندو. اسان کي توقع آهي ته بورڊ جي هن اعلان کي، جديد سنڌي ادب جي ترقيءَ ۽ همت افزائيءَ لاءِ هڪ نيڪ قدم تصور ڪري، ان کي پسند ڪيو ويندو.

ماءُ! ڏُنم اج مات مڙهين ۾...!

ويجهڙائيءَ ۾ سنڌي ادب ۽ صحافت جي ميدان ۾، ڪن محترم شخصيتن جي جُدائي کي گهڻي رنج سان ٻڌو ويو آهي:

ميرپورخاص مان، ٤٨ سال ساندهه هفتيوار "همدرد" وسيلي ٿر جي مارو ئڙن جي خدمت ڪندڙ، چاتل سچاتل ۽ بي باڪ صحافي حاجي محمود هالائي، تازو وفات ڪئي آهي.

پڙاڻو ڪهاڻيڪار، اهل قلم، صحافي ۽ جديد سنڌي ادب جو مخلص ڪارڪن عبدالخالق "آزاد" گذر ڪري ويو آهي.

ٺٽي جي ديني نشرواشاعت وارين روايتن جي آخري امين، حاجي عبدالحسين وينجهر، تازو ڪراچيءَ ۾ رحلت ڪئي.

مڃيل ۽ معروف اديب، شاعر، نقاد ۽ تعليمي خدمتگذار شيخ عبدالرزاق "راز" اسان کان جُدا ٿي ويو آهي.

سنڌي ادبي سنگت ڪراچيءَ جي پراڻي ميمبر ۽ سماجي ورڪر، پوهومل، وفات ڪئي آهي.

سنڌ جي نامور ديني عالم ۽ جرات مند صحافي شيخ السنڌ مولانا عبدالحق رباني جي وفات تي اهلِ سنڌ کي گهڻو ڏک پهتو آهي.

اردو زبان جو برک محقق ۽ عالم ۽ سنڌي ادب ۽ ثقافت سان بيحد دلچسپي رکندڙ فاضل، پروفيسر ڊاڪٽر محمدايوب قادري، تازو ڪراچيءَ ۾ گذاري ويو.

اسان، مرحومين جي جُدائين تي گهري ڏک جو اظهار ڪندي، سندن پوين سان همدردي ڪريون ٿا.

— نفيس احمد شيخ

شاعري

مخدوم محمد زمان "طالب المولیٰ"

غزل

جنونِ عشق ۾ هر دم گريبان شاهديون ڏيندا،
سندم صحرا نوردي جون بيابان شاهديون ڏيندا.

فراق و هجر ۾ ڇا ڇا ٿيو ٿئي، ڇا ڇا ٿيو ڪرڻو هئي،
انهي حالت جون آشفته حالان شاهديون ڏيندا.

اسان الفت ڪئي ۽ پوء اسان جي سر تي ڇا گذري،
سرِ آشفته جا زلف پريشان شاهديون ڏيندا.

اهي بي وصل هم آغوشيون رنڌيون ويون آخر،
هزارين انجم و ماه درخشان شاهديون ڏيندا.

گلِ اميد کي حاصل ڪرڻ جي ڪاڻ، اي يارو!
اتي ڇا ڇا ٿئي ٿيو چاڪ دامان شاهديون ڏيندا.

جهان ۾ يار ايڪي جي بدي ٿيندي گواه آهي،
اسان مستن جي دانائي جون نادان شاهديون ڏيندا.

اسان دنيا ۾ ڇا ڇا ڪڏ ڪيو اي "طالب المولیٰ"،
انهيء جي ثابتي ۾ منهنجا سامان شاهديون ڏيندا.

●

قدم دنيا جي رسمن کان مان بدلائڻ لڳو آهيان،
وري اسلاف جي رمزن کي ورجائڻ لڳو آهيان.

جڏهن معلوم ٿيو مون کي ته دلبر آهه بي پرواهه،
تڏهن مغموم دل تي سور سهسائڻ لڳو آهيان.

ڏنيون جوش محبت مان جُتي تنهنجي کي مون چُميون،
مگر اهڙي به گستاخي کان پڇتائڻ لڳو آهيان.

جبين عقل کي سنگ در جانان تي ورهن کان،
جهڪائي انڪساري سان ساڏائڻ لڳو آهيان.

امید آهي تہ رحم آڻيندو دلبر پنهنجي عاشق تي،
در دلبر کي ورهن کان ٿي ڪڙڪائڻ لڳو آهيان.

يقين آهي، سيئي اهنج ٿيندا سهج اي يار وا
ڪري آه و فغان، محبوب پرچائڻ لڳو آهيان.

محبت ۾ نہ ڏسجي نفع ۽ نقصان کي يارو،
غم سود و زيان کي هاڻ سان ڪائڻ لڳو آهيان.

حافظ محمد احسن چنا

غزل

گهڻي مدّت کان پوءِ مون وٽ جڏهن هو منهنجو يار آيو
تہ منهنجي باغ اجڙيل ۾ وري جشن بهار آيو

هزارين بار ناامّيدين ۽ "لنَ" ترانيءَ" بعد
بحمد لله ڪوهِ طور تي هو جلوه بار آيو

سدّن سالن کان پوءِ مون کي دلاسو وصل جو ڀيٽو
دلِ مضطر ۽ غمگين کي هيئنر مس مس قرار آيو

اهي سڀ درد ۽ غم ويا مسرّت مُنهن پسايو آه
زمانو هي وري ساڳيوئي مون لئي خوشگوار آيو

خطائون در گذر منهنجون ڪيون محبوب سڀ هالي
ٻڌي منهنجي علالت جو ٻڌڻ اچ حال زار آيو

ٻڌان ٿو تنهنجي دّر تان ڪوبہ خالي ڪونہ واپس ٿيو
تڏهن هي سائلِ ديدار تي اميّدوار آيو

حياتي ختم ٿي ساري محبت عشق جنهنجي ۾
اهو محبوب مشفق نيٺ منهنجي ٻر مزار آيو

اٿم اُميد تا تنهنجي ٿئي قدمن تي دم پورو
هيءَ احسن آرزو دل ۾ رکي اچ جان نثار آيو

تنوير عباسي

●

موتي ڇو ٿي ھائين —
تنھنجي اکين ۾ موتين ڪان وڌ جرڪو
موتين کي ڇو ٿي شرمائين
موتي ڇو ٿي ھائين —

سرخي، ڇو ٿي لائين —
تنھنجي لبن تي سرخيءَ ڪان وڌ لالي
سرخيءَ کي ڇو ٿي شرمائين
سرخي ڇو ٿي لائين —

ريشم ڇو ٿي ھائين —
ريشم ڪان وڌ نرم سنڌءَ بُت
ريشم کي ڇو ٿي شرمائين
ريشم ڇو ٿي ھائين —

●

ٿوري وقت جي لاءِ مان جڳ ۾ آھيان آيو ڄاڻان ٿو،
جيڪو وقت گذاريم ھت، مان اھو سجايو ڄاڻان ٿو.

مون جيون جي ھڪ ھڪ گھڙي تہ اجائي ڪين گذاري آ،
پنھنجي دل ۾ پراون جي دل ھردم ھٿي آجاري آ.

دشمن، دوست، پرائو، پنھنجو سڀ کي ڪلي لڳايو آ،
جيڪو وقت رھيو آھيان ھت مون ھٿي پيار وڌايو آ.

جڏھن جڏھن ڪاڻيم گيت تہ پيار محبت وارا گيت،
نفرت منھنجي ليت نہ آھي، نفرت ناھي منھنجي نيت.

سليم سرهندي

غزل

خواب ۾ مُرڪڙو ٻڌائي چنڊ چمڪائي ديا،
زلف جي خوشبوءِ سان راتيون منهنجون مهڪائي ويا.

درد جون ڏئي دولتون بخشي غمن جون خلعتون،
ويا هليا ۽ سون کي ساري عمر ورسائي ويا.

ٻئي نچي اڄ دل جي ڌڙڪن سان ساري ڪائنات،
رات هو منهنجي اڱڻ تي پير چمڪائي ويا.

جڏهن ڏٺو منهنجي اڱڻ آيا پرين عيدون ٿيون،
پر ڏئي ڪنهن ڪاڻ منهنجي جيءَ کي جا لائي ويا.

اڄ به لنءُ لنءُ تال ٿئي ڏي جهولي جهولي روح پيو،
سالَ ٿيا هُو سازِ دل تي گيت ڪو ڳائي ويا.

هڪ نظر جي ٻيڪ تو ڪان دل جي جهوليءَ ۾ وٺي،
پيارَ جا پينو سڄي دنيا کي ٺُڪرائي ويا.

ميڪدي ۾ زلزلا آيا جو مستانا سنڌ ۾،
ساري تنهنجا لبن ڇلڪيل جام آڇلائي ويا.

ديس ۽ دنيا کٽي ويا مٿي گُنل هڪ داءُ ۾،
دل جي بازي جيڪي تو ڪان هوت هارائي ويا.

جڏهن ٿريو ياد لَ ولي پَر تنهنجي يادن جا ڪڪر،
وڇڙيون چمڪائي پيئين باهه ٻوڪائي ويا.

داغ ٻهڪيا درد مهڪيا گهاءُ گُلَ ٿي پيا سليمؔ،
هڪ نظر سان دل جو اجڙيل باغ برسائي ويا.

محبوب سروري

غزل

زندگي سان عشق جو آزار ڏاڍو ٿو لڳي،
تن ۾ہي جو پاڻ ۾ تڪرار ڏاڍو ٿو لڳي.

سان تہ چوندس گل سان شامل خار ڏاڍو ٿو لڳي،
رخ تي اٽڪيل ڪاڪل خمدار ڏاڍو ٿو لڳي.

ٻهرين ڪڏجاڻي، اڪيلائي ۽ موسم دل بهار،
عشق جو ان وقت تي اظهار ڏاڍو ٿو لڳي.

جئن تہ تارن ۾ چٽو ٿو چنڊ چوڏهين جو اڪي،
تئين سين سهڻن ۾ منهنجو يار ڏاڍو ٿو لڳي.

سڀ رضائي يار لئي ٿا سر ڏئي سختيون وڏن،
ورهہ وارن جو اهو واپار ڏاڍو ٿو لڳي.

جنهن گهڙي پرچن ٿا پيارا، پنهنجي ڪاوڙ کي ڇڏي،
پوء ميارن جو مٺان وسڪار ڏاڍو ٿو لڳي.

هڪ وڏي فرقت پڄاڻان يار جي گوڏي مٿي،
ڪو وڇوڙيل برهہ جو بيمار ڏاڍو ٿو لڳي.

مون کي اي 'محبوب' ڏاڍو ٿو وڻي "ها لا" جو لفظ،
هڪ جڳهہ اقرار سان انڪار ڏاڍو ٿو لڳي.

عنايت بلوچ

وائي

برسي بُوندَ بَهارَ—
تَن مَن جيون جرڪي پوندو.
سونهن توکي سڀ سينگار، سورنهن ئي سينگار.
تنهنجي درشن سان اي دلبرا ٽيندا گل گلزار.
ياد جا اُگر برسيا دل تي، واهہ ڪري وسڪار.
تنهنجي تانگهہ طلب ۾ تڙپان، ميل مٺا منٺار.
توکي پسڻ لاءِ جيئان جڳ ۾، آس اِنهيءَ آڌار.
لحظي اندر لائون لهندا، لينهن ۾ جي لزوار.

سليم ڳاڙهوي

هيءَ رات

(۱)

زخم ڏياڙيون ڀڄي ويندا،
لاٽ بہ ڀڙڪي ويندي!
ڪارو پردو ڦاٽي پوندو،
اولـده آڏري ويندي!
گذرڻ ويلي ڏينهن چيو،
هيءَ رات بہ گذري ويندي!

(۲)

عزم جي تازن گهوڙن تي،
آسان سفر ٿي پوندا!
لينهن جو امرت لوڻ ڪري،
حيوان بشر ٿي پوندا!
گذرڻ ويلي ڏينهن چيو،
هيءَ رات بہ گذري ويندي!

(۳)

تنهنجي ڏک ۽ منهنجي ڏک ۾،
فرق نہ ڪوئي رهندو!
هڪڙو بازو ٻي بازوءَ جو،
سور نہ هرگز سهندو!
گذرڻ ويلي ڏينهن چيو،
هيءَ رات بہ گذري ويندي!

(۴)

ڪنڊا ڪنجي ڪيتيون ٿينديون،
جهنگل منگل ٿيندا.
سانول ايندو چيچان ساري،
ٿر ۾ جل ٿل ٿيندا.
گذرڻ ويلي ڏينهن چيو،
هيءَ رات بہ گذري ويندي.

(۵)

آلهڻ ڪان پوءِ اڀرڻ چالي،
سورج سورج آهي!
صبح جي تاري ڪان ٿي پُڇجو،
تنهنجي من ۾ ڇا هي؟
گذرڻ ويلي ڏينهن چيو،
هيءَ رات بہ گذري ويندي!

(٦)

چيخ چيهن جي چهچي ويندي،
گهر گهر ٿيندا چمڙا!
صبح جا لغما ڳائي ڳائي،
سورَ چنبڙيندا پرڙا!
گذرڻ ويلي ڏينهن چيو،
هيءَ رات بہ گذري ويندي.

(۷)

ڪوڙ جي قلعي ڪولڻ خاطر،
سچ جا ساٿي ايندا.
گمراهن کي راهہ ڏيکارڻ،
حق جا هادي ايندا.
گذرڻ ويلي ڏينهن چيو،
هيءَ رات بہ گذري ويندي!

(٩)

اولڏه پوپان چوڏس آهي،
روزن پوپان عيدا!
سُستيءَ پوپان چُستي سٿونهين،
حسرت پوپان اميدا!
گذرڻ ويلي ڏينهن چيو،
هيءَ رات بہ گذري ويندي!

(١٠)

پنڌ ڪرڻ سان ڪٽندو آهي،
پنڌ ڪندو هل پانڌي!
تنهنجا پير چمن جي خاطر،
هرهڪ منزل ماندي!
گذرڻ ويلي ڏينهن چيو،
هيءَ رات بہ گذري ويندي!

برڊو سنڌي

لڙي ڇو نہ آئين؟

سڏيندي رهي توکي دلڙي نماڻي، لنوائي هليو وئين، لڙي ڇو نہ آئين؟
سڙيو ساهہ سڪ ۾، ٻري پيڙو پاڻي، لنوائي هليو وئين، لڙي ڇو نہ آئين؟

رچيل روح ۾ تنهنجي ساهن جي خوشبو،
ڪيڙي، ماڪَ ٻي ڇڻ، اگڻ "رات راڻي"، لنوائي هليو وئين، لڙي ڇو نہ آئين؟

زهر ۾ بہ ايڏو زهر ڪونہ هوندو،
سنڌءِ ويڻ جي وهُہ نہ اڃ تئين اڃهاڻي، لنوائي هليو وئين، لڙي ڇو نہ آئين؟

جتان ٻي لنگهان تو، اتي آگريون ٿيون،
پرين پيت تنهنجي آ، پاڙي هلاڻي، لنوائي هليو وئين، لڙي ڇو نہ آئين؟

تنهنجي روپ جو رنگ جهڙي الق آ،
جوانيءَ جي جوتي شفق جيئن سيباڻي، لنوائي هليو وئين، لڙي ڇو نہ آئين؟

نہ ويندي وداع تو ڪئي خواب وانگر،
ڇوي جيئن نہ جوين، ڇگو موڪلاڻي! لنوائي هليو وئين، لڙي ڇو نہ آئين؟

وَسن اڄ ٿا، ليت ڇرئي مينهن وانگي،
هيءَ سالن ڪان برڊي جي عادت پراڻي، لنوائي هليو وئين، لڙي ڇو نہ آئين؟

انور هالائي

غزل

غمِ هجران ۾ اڪثر پيار جا افسانا ياد آيا،
اوهان جا ناز ۽ انداز محبوبانا ياد آيا.

ٽيون دشت و بيابان ۾ جنون کي غلطيون حاصل،
اتي پڻ ڪيل اڪابر عاقل و فرزانا ياد آيا.
رکي پيرِ مغان سان محتسب آهي نئين ياري،
جڏهن پنهنجا نه پنهنجا ٿيا، تڏهن بيگانا ياد آيا.
سندم سوچون نه ناقوسِ جرس ٽوڙيون، نڪي بانگون،
مگر مستن جا هردم نعره مستانا ياد آيا.
شبِ مهجور ۾ باريسون شمعِ آرزو ليڪن،
"جڏهن قربان ٿيئو پيو، تڏهن پروانا ياد آيا".
ڪجي ڪهڙو بيان بربادي ء دل جو سرِ محفل،
ڪڏهن خسخانا ياد آيا، ڪڏهن ويرانا ياد آيا.
ڏسي برباد شهرِ آرزو، ماتم ڪرڻ چاهيم،
اجاڙيا ظالمن ڪئن در چمن ڪاشانا ياد آيا.
ستم جي حد ٿيندي آ، هتي سمجهي ته ڇا سمجهي،
سندم حساس دل کي درد بي‌تابانا ياد آيا.
اسان موتڻ مڙڻ چاتو ڪڏهن ڪونهي حياتيءَ ۾،
سرِ مقتل به دلبر جا ڪرم شڪرانا ياد آيا
جڏهن واعظ جي مسجد ۾ ٻڌم تقرير جوشيلي،
تڏهن رندن جا هم صحبت ڪئين مولانا ياد آيا.
اسان قاتل جي خنجر جي رکي آ آبرو عزت،
لهو جي قطري قطري سان نوان نذرانا ياد آيا.
رکي آغوش ۾ سر، مُرڪ تنهنجي ڪئن نه بي ورتم،
الا، ان مهل مستي ۾ لکين ميخانا ياد آيا.
جُهڪي تنهنجي اکيان جنهن دم، نهاريم نوري نيڻن ۾،
خدا جو سنهن ته مون کي مست ڪُن پيمانا ياد آيا.

جڏهن صحرا نوردي تنهنجي رائگان ٿي ويئي،
تڏهن چاڪ گريبان خستہ رو ديوانا ياد آيا

احمد خان آصف مصرائي

غزل

کوچهٔ جانان ۾ آيس اچ سان دربان کي ڏسي،
جڻ کهي جنت منجهان آيو هان رضوان کي ڏسي.

چٽو ڇڏيو حورن ۾ پڻ حسنِ جانان کي ڏسي،
دلگ رهجي ويون پريون پڻ شاهيءِ خوبان کي ڏسي.

آهه مشڪل هُن جي ڇهري ۾ چٽائي کو ڏسي،
جُوهَرَ پائي ڪيرُ مکهندو شمس تابان کي ڏسي.

سينه کي سهٽا سنوارينديں تہ پيوء ايندو سڪون،
ٿيو پريشان جگ سڄو زلفِ پريشان کي ڏسي.

هر قدم تي پائبوسن جا هُجومن تي هُجوم،
جڻ قيامت ٿي بپا رفتارِ جانان کي ڏسي.

جيئن جو ختم‌الانبيا آيو نبوت ختم ٿي،
سڀ صحيفا ٿي ويا منسوخ، قرآن کي ڏسي.

مون وڌايو دست خستہ هُن جي دامان کي ڏسي،
سايهٔ دامن ڪيائين پنهنجي ٿي شان کي ڏسي.

غرق ڪر آصف! تون پنهنجي جرم وعصيان کي ڏسي،
رک مگر اُميد ڪافي، فضلِ يزدان کي ڏسي.

تاجل بيوس

●

منهنجي ننڊ ڦٽائڻ آئي آ،
تنهنجي ياد ستائڻ آئي آ.

منهنجي پرين جي روپ چورائي،
مون سان ڪيئن تہ ليائڻ آئي آ.

مون کي پنهنجو ساجن سمجهي،
مون سان دل وندرائڻ آئي آ.

روپ لڪر جي رالي بشجي،
مون کان گيت لکائڻ آئي آ.

’بيوس‘ جن کا سالهن آهي،
منهنجا گل چورائڻ آئي آ.

نواز علي شوق

نعت

آ سدا تنهنجو وسيلو، يامحمّد مصطفيٰ ﷺ،
تو سوا ٻيو ڪير منهنجو، يامحمّد مصطفيٰ ﷺ.
مان ڪٿي جنّت گهران ٿو، يامحمّد مصطفيٰ ﷺ،
بس ڏسايو پنهنجو روضو، يامحمّد مصطفيٰ ﷺ.
ڏور منزل، پنڌ اهنجو، يامحمّد مصطفيٰ ﷺ،
آسرو تنهنجو رهي ٿو، يامحمّد مصطفيٰ ﷺ.
ڪوڙ ڪچ مون آ ڪمايو، يامحمّد مصطفيٰ ﷺ،
پُر سچو ٻاهن سان ڀيرو، يامحمّد مصطفيٰ ﷺ.
منهنجي سر تي ٿي رهي هردم ٻرايڻ جي پري،
ڪير ٻيو مون جهڙو هوندو، يامحمّد مصطفيٰ ﷺ.
ڪجهه نه ٿو ڪونين ۾ مون کي کپي توکان سواءِ،
ٿئي عطا هڪ عشق تنهنجو، يامحمّد مصطفيٰ ﷺ.
عرض آهي حشر ۾ حامي ٿجو هن 'شوق' جا،
ات ڪرم پنهنجو ڪجو ڪو، يامحمّد مصطفيٰ ﷺ.

رحيم بخش "قمر"

وائي

ونجهه هٿو ۽ ونجهه، او مانجهي،
ونجهه هٿو ۽ ونجهه!!

ڪاريءَ رات جو ڪڙڪا ڪن جا،
سير ۾ ساجهر سنجهه، او مانجهي.
ونجهه هٿو ۽ ونجهه!!

مالنگر مچ کي مڙس لئي ماريو،
ڏور ڪيو سڀ ڏلجهه، او مانجهي.
ونجهه هٿو ۽ ونجهه!!

'قمر!' ڪناري ڀهڻ جي ٿي،
مٺيا ساٿهوءَ منجهه، او مانجهي.
ونجهه هٿو ۽ ونجهه!!
ونجهه هٿو ۽ ونجهه!!

ندير انصاري

غزل

نظر جا رنگ تو بخشيا گلن کي،
ملي وئي برق سان نسبت چمن کي.

حلاوت جا ملي تنهنجي چپن کي،
ملي خيرات ان سان شاعرن کي.

زماني وٽ تہ پنهنجو ڪجھ بہ ناهي،
ٿو دهرائي پراڻن تجربن کي.

پڙهايو موت کر زنده رهڻ جو،
جوانن سر فروشن سالڪن کي.

ستارن جو سُڪون برباد ٿي ويو،
ڏسي تنهنجي اکين ۾ ماڪن کي.

اوهان جي بيرخي جي مهرباني،
سڃاتم راهبر ۽ راهزن کي.

اثر باد خزان جو آهَ ۾ آه،
حفاظت ۾ خدا رکجان گلن کي.

ازل کان حسن جي آ بادشاهي،
انهيءَ کان زينت آ هر انجمن کي.

نظر منهنجي ڍڪايا تو ڪي جلوا،
خدا قائم رکي هن پيرهن کي.

انهيءَ جي دَمَ سان ويرانا وسن ٿا،
تو سمجهيو ئي نہ آ ديوانہ پن کي.

"نذير" آيو آ شايد انجمن ۾،
عطا جو ٿي ويئي لذت سخن کي.

ا- ح- جتسنگهاڻي "سام"

قطعا

زندگي مهراڻ آ ۽ عشق آهي ان جي موج،
عشق جي هن موج ۾ هٿ سر ڏيڻ ۾ آهي اوج،
ڪشتي تن جي ڪيئن نه پهچي منزل-مقصود تي،
ساٿ جنهن جو ڏي سدائين غم ۽ دک جي بحري فوج.

—

عشق وارن جي نرالي آهه جڳ ساري کان واٽ،
هو کهڙن ويهي ڪٽي دشمن جي لئه خود کين گهاٽ،
عجز ۽ ٽئي انڪساري تن جو هڪ هٿيار خاص،
ضد جي لوهي ڪوٽ کي هو ٿا هڻن جنهن ساڻ ڪاٽ.

—

باغ منهنجي عشق جو جي ڏنو زاهد هجي،
ڪين اجايا تون لهين باغ-جنان جا هتڙي خواب،
ها ارم شدّاد جي ۾ پيي خوشين جا گل فقط،
ڪنهن ڏٺا هوندا غمن جا هي مگر ڪارا گلاب.

—

شوق جي نرگس ڏري ٿي چشم ڪيئن ات ات لوان،
مست منهنجي دل رهي ٿي جئن رهي گل آفتاب
مان انهن جون مکڙيون چونڊي هار ٿو ڳاهيان هتي،
"سام" پائيندس ڳلي ۾ يار جي سو بي حجاب.

خاڪي جويو

وائي

پره ڦٽيءَ جو پيار اسان جو، ڳوٺ وڻن ۾ ڳائيندو،
جڳو سڄي جا ڳائيندو.

لَڪ لٽاڙي، پاڻ پڇاڙي، ڪو تہ پنهونءَ کي پائيندو.
پکهر پرينءَ جي پاڇولي ۾، سڀڪو هيلهَہ سُڪائيندو.
ڳاڙهي ڳيتُوليءَ ڳيروءَ وت سان، رُوح اسان جو رانجهيندو
مَدُ مستي جهڙي مشخاني ۾، ڪو تہ ڪڙو ڪڙڪائيندو.
سُونهن سڳنڌ سرهاڻ پري ڪو، سوچن منجهہ سجائيندو.
امرتُ اوتي عشقُ الستي، جيون کي جا ڳائيندو.
پره پريءَ سان پاندُ اسان جو، ڪو تہ وجهي الڪائيندو
"خاڪي" پنهنجا خيال خمارِ پل، پرين سان پرچائيندو.

تاج جويو

(١)

لڪ لڪ طعنا، سَوَ سَوَ سُهڻون،
سڪجهه سِر تي سهبو،
سنگ سڄڻ جي رهبو!
ڏڙ سيمي، ڪان ڏار ٿيو تہ ڀي،
آف نہ وات ان ڪڍبو؛
جيڪو دل جون ڳالهيون ڄاڻي،
سُور اُهي، سان سَلبو!
چندن وڻ اڱڻ ۾ ٻوڪي،
آن جي لامن لُڏبو!
"حسين" فقير نماڻا! جڳ ۾،
جيئڻ خاطر مربو!
سنگ سڄڻ جي رهبو!

(٢)

ڪهور وڃان مان تو تان سائين،
مَنَ جا مهر ٻهار!
ڪڏهن تہ پاڻ پساهہ امان کي،
پريتم پردي دار!
ٿوڙي من جو ڪاڙو ڪيڏو،
پل پل ٿُنهنجي سار!
چوي "حُسين" فقير نماڻو،
ساڻ هجين هر وار.

(شاهہ حُسين جي پنجابي ڪافين جو ترجمو)

نور شاهين

رباعيات

ڪا پنهنجي عطا پنهنجي گنهگار تي ڪر
دارو جي نظر پنهنجي تون بيمار تي ڪر
تا حشر نظر منهنجي به سيراب رهي
ڪا اهڙي نظر تشنهء ديدار تي ڪر.

هن دل ۾ اها باهه سڙي ڀڙڪي ٿي
جڻ آهي ڪا بجلي جا مٿان ڪڙڪي ٿي
لرزش ۾ اچي آهي وئي دنيا جڻ
شاهين ڪَٿي جان ائين ڦڙڪي ٿي.

ماضي جي گذرگاه کي تون ياد نه ڪر
ڪنهن ڪوڙي تمنا تي وري شاد نه ڪر
ڪر حال جي منزل جي ڪڙاين تي نظر
اي دل تون مونکي هاڻ ته برباد نه ڪر.

هر جام سڙي عشق جي سڀ ماڳ سڙيا
خود عشق سڙيو آه! سندس پاڳ سڙيا
هر راڳ محبت جو ٺري آه ٻٺيو
سڀ سوڻ سڙيا عشق جا ۽ لاڳ سڙيا.

تون آهين محبت جي اٿئي بي خبري
سان آهيان ۽ دردن جي اٿم چاره گري
توسان ٿيا رهن جورو جفا، عيش و طرب
مون سان ٿيو رهي پيار ۽ آشفته سري.

بازار محبت جا خريدار آهيون
خود درد ۽ دردن جا طلبگار آهيون
دل ۾ ڪي جنون خيز ذخيرا آهن
اسرار غم عشق جا انبار آهيون.

نثار بزمي

سڱ

وارو ڪَرِ ڪو وارو يارَ! وقت وَڃَڻي ٿو اڳتي وَڌندو

(١) سانگين جي ڪا سارَ لڌي ٿي؟
ڪَنڪَرَ آئيو آ ڪارو يارَ!

وقت وَڃَڻي ٿو اڳتي وَڌندو

(٢) سيڄَ ٻه پنهنجي سکڻ وڃائي
ٻوهه سنئي ٿو ٻارو يارَ!

وقت وَڃَڻي ٿو اڳتي وَڌندو

(٣) لوچڻ ۽ سوچڻَ جي ڏاران
ڪهڙو آهي چارو يارَ!

وقت وَڃَڻي ٿو اڳتي وَڌندو

(٤) ڪوڙ لسورو ڳالهائي ٿو
جوڳيءَ وارو ڏارو ٻارَ!

وقت وَڃَڻي ٿو اڳتي وَڌندو

(٥) جاڳُ ڪَوي! هن سانٽِ سڃي ۾
لوڪُ سُتو آ سارو يارَ!

وقت وَڃَڻي ٿو اڳتي وَڌندو

(٦) راتِ ڪَٽڻَ ڀي اُٿي آهي.
باقي ھڪڙو تارو يارَ!

وقت وَڃَڻي ٿو اڳتي وَڌندو

(٧) "بزمي" توکي سمهڻ لڳو آ
ڪهڙو هالي پيارو يارَ!

وقت وڃڻي ٿو اڳتي وَڌندو

غلام حسين رنگريز

ڪافي

نہ وسرن ٿا مونکان منهنجا ملڪ واسي،
آهن جي تہ در جي آءٌ ٻانهي آءٌ داسي.
پلي ٿو بہ ٿيلي، عمر مٺاڪ پيلي،
ڪبي ڪول ڪڏهن ڪا دلڙي اداسي.
نہ وسرن ٿا مونکان منهنجا مٺاڪ واسي.
ولن ڪين مٺيءَ ڪي عمر طعام تنهنجا،
انهن کان تہ بهتر لسي پٽ ٻاسي.
نہ وسرن ٿا مونکان منهنجا مٺاڪ واسي.
ٿڌا ٿر بہ ٿيندا، وسي ٻر بہ ويندا،
ميڙي ايندا بادل جڏهن پورا لاسي.
نہ وسرن ٿا مونکان منهنجا مٺاڪ واسي.
ٻڌي ٿي بہ بادل پيا منهنجي ٻروسي،
وطن ويندو ساروئي خوشبو سان واسي.
نہ وسرن ٿا مونکان منهنجا مٺاڪ واسي.
چئي چند چالداڻ رنگريز ٿيندي،
اجهو بس وهامي ويندي رات اماسي.
نہ وسرن ٿا مونکان منهنجا مٺاڪ واسي.

اياز گل

وائي

سپنا ساپيا ساڻ
هيل تہ خوشيون آڻ
ڏاڍا ڏکَ مليا هن.
چاهت پنهنجي پور پور
جذبا رتو چاڻ
ڏاڍا ڏکَ مليا هن.
يادن آندي ٻاڻ سان
اکڙيئن ۾ آلاڻ
ڏاڍا ڏکَ مليا هن.
ڪيئن منهنجي حال تي
رُنس جنهنجي ڪاڻ
ڏاڍا ڏکَ مليا هن.
جندڙي جهوني لاو آ
وقت جهڙين مهراڻ
ڏاڍا ڏکَ مليا هن.

نياز همايوني

ڪلام

اکيان جو ماهي چاتيان،
ٿيان صبح اسانڏيان راتيان!

سکيا مُرڪڻ سيڏي ٻار جڏان، ٿيسَن قتل غريب ڪَٿان ۽ ڪڏان،
آسان هُڻ ٿي ڪفنيان ڀاتيان!

تيڏا مُکڙي جيها ماڻ ٻرن، ڪيوين ڪٿيسين اسان ڪون ماڻ ٻرين،
اسان لُڪ لُڪ ڀاندي جهاتيان!

ٿسان چاتا ڳهڙا سٽ ڀانهن سٽيان، ساڏي سُرت دي ٻيڙي ٻوڙ ڳيان،
اهي چُوليان جيهيان ڇاتيان!

وچ مقتل ٻجهندي روز فغان، جاڳيا عشق جڏان ٿيسين عام تڏان،
آپي ڪُسڻ تي ميسيان آتيان!

ساڏي عمر وهاڻي رُوهان تي، ساڏي لڙڪ گواه الدوهان تي،
اسان وَل ول ڀريتيان تاتيان!

ڪائي آيل آداسيان آهان دي، ڪائي چانوڻ اکيان راهان دي،
وانگ ڪونجان لنوندي اون لاتيان!

ٿسان سيج تي چند ستاري ميان، دل کنهن دي سُجدي ساري ميان،
اسان الڳ سُهانيان لاتيان!

لکين کهابل آهڻي گوندر دي، ٻجين نام نڪالي وندر دي،
اِتان دَر دَر آيان ڪاتيان!

تيڏا حسن تي وصل دي آس عجب، پلا عشق تيڏا ماهي ٻار غضب،
بن موت مريندهان ماتيان!

ساڏا عشق ٻي هڪ اقرار ٻي هڪ، ساڏا روپ "نيازن" ٻار ٻي هڪ،
تيڏي حسن ديهان لک ذاتيان!
ٿيان صبح اسانڏهان راتيان!

مير محمد پيرزادو

گيت

تنهنجو جيءُ جهڙاليون آهي
پر هه تہ تنهنجي پيشانيءَ جيان
تنهنجا مد مستوارا نيڻ، تنهنجا پيارا پيارا نيڻ!
آسن آندا جوان اسڪ
پوئين رات، چڙا ۽ چمڪ
تموريءَ پار اڌورا پاسن، سانوڻ رُت، رسيلا رنگ
پن پن مون لئه پاراتو ٿيا،
وڻ وڻ بڻيا آهن ويڻ
تنهنجا پيارا پيارا نيڻ!

رات نہ رهندي آهي فاني
صبح تہ اچڻو آهي جاني
هر ڪنهن ڪرڻي پرڻي رهندي، پر نہ ٿيءَ جو وڃي نشاني.
نيٺ تہ پرچي مرچي ايندا،
مون وٽ منهنجا سهڻا سيڻ
تنهنجا پيارا پيارا نيڻ!
جن جا دل ۾ درد هزار
اڄڻا آهن اڄ سي پار،
ايندڙ جي لئہ هڪ هڪ پوئي، ڏاهج هيڏا سارا هار.
منهنجا ڳوڙها موتي چونڊي
منهنجي پر ۾ ويهي پيڻ
تنهنجا پيارا پيارا نيڻ!

واجد

غزل

تن ۾ تنهنجي تات رهي،
لڙڪن جي برسات رهي.

مور، پپيها، ڪوئل چُپ، ڳيرن ۾ پڻ مات رهي.
سچ سڙي پڻ سرهو ٿيو، مصلحتن جي مات رهي.
جذبن ۽ احساسن تي، چانيل ڪاري رات رهي.
هيل اسان جي وستيءَ ۾، ڏاڍي چپ چپات رهي.
رنجيده ماحول رهيو، هر دل ۾ هيهات رهي.
نفرتن جي نرڳ اندر، مڙندي هر سوغات رهي.
جيوت جي هن جيل اندر، قيدي منهنجي ذات رهي.
ماڻ جي هن ماندائي اندر، جاڳيل منهنجي ذات رهي.

سوز هالائي

غزل

رات جي نيڻن ۾ هيڪاندو ڪجل،
ٿهليل ماحول ۾ خوشبو ڀنل.

سونهن جي هٿڙن تي ميندي جو لڳل،
باڪ جي آهجاڻ جو آهي بدل،

رُت بسنتيءَ جي اماسي رات ۾،
ڪيترو آڪاش آ نکري پيل.

ماهه سهڪي ۾ ”لش“ پرجي وئي،
آ هوائن جي هٿن ۾ ”سر منڊل“.

هر ستارو جڻ ڏياريءَ جو ڏيئو،
هر ڏسا ۾ جوت جرڪل جرڪيل.

چنڊ ڪي شايد وئي ڪا اک لڳي،
هو ڳوٺن راتين جو آ اوجاڳيل.

جڻ ته ڪو تنڙ تي تماچي ٿو اچي،
جاڻ ٿي ڪينجهر هندوءَ جي مهل.

روز جي وايون وصالن جون ٿين،
روز لکيا، ڳائيا، سهڻا غزل.

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ

اُڀرڻ بعد

جڏهين ٻنهي گڏجي سڏجي،
ٻنهنجا جيون، جوين جڏ با—
هڪ ٻئي کي اڀريا هئاسين.

تڏهين ائين لڳو هو مون کي،
ساڀيا هئي يا سپنو هو ڪو،
يا ڌرتي ۽ آڪاس مليا هئا،
۽ وقت جو گهوڙو بيهي ويو هو،
رسمن جي ديوار ٽٽي هئي،
خوابن کي تعبير مليو هو.

جڏهين ٻنهي گڏجي سڏجي،
ٻنهنجا جيون، جوين جڏ با—
هڪ ٻئي کي اڀريا هئاسين.

منهنجي ديد

ديد اسان جي،
جڻ ڪا تنهنجي—
پاليل هرڻي!

ماڻهن جي هجوم ۾ هوندي،
تو کي ڏسندي،
لڄندي ٽپندي،
پڇندي ڪڏندي،
تو وٽ ڪيئن آڪاءُ ڪري ٿي.

ديد اسان جي،
جڻ ڪا تنهنجي،
پاليل هرڻي!
ڏاليل هرڻي!!

نعت

الصلواة والسلام اي صاحبِ جود و سخا،
الصلواة والسلام اي پيڪرِ مهرووفا.

مون محبت ۾ رنڌا روڙيا اهي اڄ ڪر قبول،
پيش نذرانو ڪيان ٿو، صدق دل سان سيدا.

تو محبت سان زمانو آ ڪيو زير اثر،
اي يتيمن ۽ غريبن جا محافظ پرجهلا.

جهل جا ڪارا ڪڪر ڇانيل هئا عالم مٿي،
پردهٔ ظلمت هٽائي، تو ڇڏيا نورالهديٰ.

پاڻ جيڏن ۾ سٺو ۽ پارڙن ۾ تون مٺو،
هر ڪنهن توکان سکي، شفقت محبت جي ادا.

تون بزرگي ۾ خدا کان پوءِ آهين باليقين،
شان شاهي آهي تنهنجو اي امام الانبيا.

مشڪ ڪستوري کان وڌ آ تنهنجي پيرن جي مٽي،
قيصر و ڪسريٰ کان تنهنجي درجو وڌ آهي گدا.

حق ۽ انصاف جو بس آهين تون بيشڪ امين،
دشمنن يڪراه ٿي تنهنجا مڃيا ٿي فيصلا.

رلند ويچارا پريشان ساقيءِ ڪوثر ٿيا،
پيار تن کي پيار سان پيالو پرين سرور سچا.

قاب قوسين آهه ٿيو معراج تنهنجي عشق جو،
"عابد" و معبود جي وچ مان ويا سڀ فاصلا.

مير غلام حسين چانڊيو بلوچ

نعت

اي فلڪ بطحيٰ جا ڪامل ماهه يا بدرالدّجيٰ،
ليئي تابان رسالت يا شهه هر دوسريٰ،
رحمتً للعالمين شافع جهان نورِ هُديٰ.
مرحبا صلّ٘ علي مهندار نبين جا ڀلا.

هئي جهالت ڪفر سان ڀرپور هيءَ ساري زمين،
تو مگر بخشي انهيءَ کي دولتِ علم و يقين،
فيض جا جاري ٿي تنهنجي هر طرف پيا سلسلا.
مرحبا صلّ٘ علي مهندار نبين جا ڀلا.

آئين فخرِ انبيا تون سيدالڪونين ٿي،
هن ستايل ڏک پريل دنيا جي لئهِ سک چين ٿي،
درد جي مظلوم جي ٿي يا نبي آئين دوا
مرحبا صلّ٘ علي مهندار نبين جا ڀلا.

ٿو شبِ معراج تنهنجو آسمان تي گذر،
همرڪاب و همعنان جبرئيل تنهنجو همسفر،
ٿي ڏني جن ريت حورن مرڪ ترنم سان صدا.
مرحبا صلّ٘ علي مهندار نبين جا ڀلا.

ڪيترا پيدا ٿيا اهلِ فلڪ اهلِ زمين،
ڪوئي پهتو تو سوا ڪو هت سرِ عرشِ برين،
قرب ٿيو قوسين جو يا مصطفيٰ تو ئي عطا.
مرحبا صلّ٘ علي مهندار نبين جا ڀلا.

يا حبيبِ ڪبريا تعريف تنهنجي ڇا ڪبي،
ويا ڪندا توصيف تنهنجي ۽ تمنا ڪُل لبي،
مژدهٔ عيسيٰ ٿي آهي اڄ دنيا ۾ رونما.
مرحبا صلّ٘ علي مهندار نبين جا ڀلا.

وصف ٿي سگهندي اسان کان ڪين تنهنجي شان جي،
آهي ڪافي بس اوهان لئه شاهدي قرآن جي،
ڇا چوي من ڊان سوا پيو 'مير' عاجز بي نوا.
مرحبا صلّ٘ علي مهندار نبين جا ڀلا.

علي نواز صابر نظاماڻي

نعت

هي ساهه سر تو تان فدا، منهنجا مٺا يا مصطفيٰ!
جان و جگر تو تان فدا، منهنجا مٺا يا مصطفيٰ!

قربان قدمن جي مٿان تنهنجي غلامن جو غلام،
اولاد گهر تو تان فدا، منهنجا مٺا يا مصطفيٰ!

سڀ دوست دلوارا فدا، مائٽ مٺا پيارا فدا،
مادر پدر تو تان فدا، منهنجا مٺا يا مصطفيٰ!

تنهنجي اشاري سان سڄڻ ٿيو معجزو ”شق القمر“،
شمس و قمر تو تان فدا، منهنجا مٺا يا مصطفيٰ!

صديق صدقي تو مٿان، قربان حيدر تو مٿان،
عثمان، عمر تو تان فدا، منهنجا مٺا يا مصطفيٰ!

الله جي رستي ۾ ٿيا پيارا شهيدِ ڪربلا،
نورِ نظر تو تان فدا، منهنجا مٺا يا مصطفيٰ!

’صابر‘ ملائڪ سڀ فدا، غلمان ۽ حورون فدا،
جِنّ و بَشر تو تان فدا، منهنجا مٺا يا مصطفيٰ!

ذوالفقار سيال

غزل

ڪنهن آ اوتيو زهر هوا ۾،
ڪٿ لڳي وئي هر دعا ۾.

پل پل ٿي هٿ داوَ لڳن ٿا، جيون جڻ ڪا آهي جوئا ۾.
اکين ۾ ڪي آلا سانيدي، دوست ٻڌ آيا هيل عطا ۾.
شهر ۾ ٿي هي هل ويو آ، ’ذلف‘ ٻه هارايو آهه وفا ۾.

احمد خان مدهوش

قطعات

سچ دار جي تختن تي ساڙيو،
”ڪ آس کي سوريءَ تي نه چاڙهيو،
انسان زماني کي ڏنا جنهن،
ان آس جي صورت کي نه بگاڙيو.

ڦرين جي ڪتابن کي نه ڦاڙيو،
الفت جي صحيفن کي نه ساڙيو،
پيو ڪجهه به نه پڙهيو ته نه پاڙهيو،
هڪ درس محبت جو ته پاڙهيو.

هاڻ وقت جي سيني کي لتاڙيو،
ٿيي مرڻ اڳيون ڀويون اکيڙيو،
پيو ڪجهه نه ڪريو ڪجهه نه ڪريو پر
غفلت جو مٿو منهن ته چتاڙيو.

پنهنجن سان ڦتايو نه بگاڙيو،
غيرن جي مهارن تي نه پاڙيو،
هر حال جي حالات کي پرکيو،
احساس ڪريو، وات نه ڦاڙيو.

نادان ٿي هڪ ٻئي کي نه تاڙيو،
دنيا جي درندن کي پڇاڙيو،
حيوان کي صحرا ڏي پڄايو،
انسان کي انسان ڏي لاڙيو.

جذبن کي نه چنبن سان چٻاڙيو،
ذهن کي نه پيرن ۾ لتاڙيو،
مدهوش يقينن جي ٻمن سان،
خدشات جا محلات اجاڙيو.

اسحاق "راهي"

غزل

ياد اچي ٿي جو سور سٽائي، مون به رنو هو تو به رنو هو
ڳوڙهن جي برسات وسائي، مون به رنو هو تو به رنو هو

وصل جي آئي جا به گهڙي سا رُئندي رُئندي گذري ويئي
ٻهراڻن جا ٻانڌ ٻسائي، مون به رنو هو تو به رنو هو

ويئي ويئي واءُ لڳو ڪو، جاني نيٺ جدا ٿي وياسين
واري سر تي جام وسائي، مون به رنو هو تو به رنو هو

ڏوراپن ۾ ڏينهن گنوائي، رُئندي رُئندي رات وهائي
ٻرتل ٻرتل روح رُسائي، مون به رنو هو تو به رنو هو

ورهين جا پئي وڇڙيل هاسون، موتمو آخر آيو مانڻ جو
ڊوڙي ڊوڙي ٻاڪر پائي، مون به رنو هو تو به رنو هو

عشرت واري عام ڪچوري، مونکان توکان پيار کسي وئي
نازڪ نازڪ نيڻ وهائي، مون به رنو هو تو به رنو هو

جيءَ جي جهوري من جو ماتم، ڪئين ڳاهي ڳاهه ڪيو هو
لڙڪن ٻَرَ جوت جلائي، مون به رنو هو تو به رنو هو

ڪاري رات غضب جا ڏينهن اچا پيا ياد اسان کي آهن
سور ستم جا نغما ڳائي، مون به رنو هو تو به رنو هو

ٻهروپين کي منهنجا ٻڙا مون به نه چاتو تو به نه چاتو
ناحق تن کي پيار پٽسائي، مون به رنو هو تو به رنو هو

عشق جي راهه جو ماريل مان پي تون پي پيار جي پنڌ جو ماريل
هڪ ٻي هڪ کي حال ٻڌائي، مون به رنو هو تو به رنو هو

قسمت واري چوراهي تي ٽڪي ٽڪي "راهي" آخر
پيار جي دولت يار ڪسائي، مون به رنو هو تو به رنو هو

مقصود گل

غزل

نظر سان نظر جن ۾ توسان ملائي، سي هڪڙي نظر ساڻ حيران ٿي ويا،
ڇڏي تخت شاهي هزارن سڪندر سنڌ ۾ در تي دل ساڻ دربان ٿي ويا.

اگر مرڪندي محب ڪنهن ڏي ڏسن ٿو سوين راه ويندي نظر ساڻ ڪهين ٿو،
ڏسي تنهنجي نوري نظر جا اشارا ڪيئي ڪوڙ ڪافر مسلمان ٿي ويا.

مٺا مرڪ هڪڙي چپن تي سجائڻ، هزارين ستارا فضا ۾ ڪڙي پيا،
ڏسي ترورا تنهنجي نازڪ ڏندن جا مٿي عرش تارا پريشان ٿي ويا.

جڏهن وار تنهنجا هوا ۾ سنواري، تڏهن مشڪ عنبر جي برسات ٿي ٿي،
سوين پنؤر پڳلجي آڏاڻا فضا ۾ سرڪ ۾ بهارن جا اعلان ٿي ويا.

جڏهن ڪان نوازش ڪئي محب مونتي تڏهن ڪان مقدر ۾ تبديل ٿي ويو،
هٿا پاڳ ناراض مون ڪان اڳي جي اهي منت ۾ اڄ مهربان ٿي ويا.

مٺا دل جي گلشن ۾ گل ٿا ٽڙن پيا، اها تنهنجي آهي مٺا مهرباني،
لڏي درد ويا دل جي اوطاق ۾ اڄ مسرت جا مارو ته مهمان ٿي ويا.

مشاهد منگي

●

توکي ڪيئن وساريان سائين!
تون ڪوئي سپنو ته ناهين!

منهنجي نيڻن جي چانڊوڪي، مون ڪان چو ٿي پاڻ لڪائين!
سونهن سُندرتا جي ديوي، تون واقعي پوتر آهين!
تون جا چاليئن منهنجي بابت، مان ٿي چاهان تو تون چاهين!
مان توکي چاهيندو رهندس، تون پل جان مون کي نه چاهين.

عاشق هالائي

غزل

اوا پيارا پيار پنهنجا عهد و پيمان، عنقريب،
عشق الفت جا عدو ٿيندا پشيمان، عنقريب.
مون اجايو پيار جو دامن نہ ڇڏيو آ، مدعا.
مون ٿين وعدا وفا تنهنجي طرف کان، عنقريب.
درد دل جو لا دوا هو، جنهن ذري گهٽ هو نيو،
شڪر ٿيو پهتا نهرين، دردن جا درمان، عنقريب.
بزم ۾ مستن اکيان، نظرون نہ ڪٿ، تيرون نہ هڻ،
بار ها ٿيندا هتي چاڪ ڪرن، عنقريب.
دل جو ڪعبو مون سجايو آ صنم جي واسطي،
ايندو ايندو غيرت چشم غزلان، عنقريب.
محفلون قائم هجن، دائم هجن، شل دوستو!
مان نہ هوندس، ڪو تہ هوندو منهنجي بدران، عنقريب.
ديپ دل جا سي جلائي ۽ سجائي مون ڇڏيا،
تنهنجي آمد تي ڪبو جشن چراغان، عنقريب.
آسرن ۽ پروسن تي پيا جيئون 'عاشق' اسين،
شال ٿيندا نيٺ پورا دل جا ارمان، عنقريب.

مسرور سومرو

●

لکيو اٿر، ڪجهہ لکيو آهي،
پيار جي رنگ ۾ رڱيو آهي.

اک ٿي ڦڙڪي، دل ٿي ڌڙڪي، لاشڪ اڄ هُو اچڻو آهي.
غير مان ٻاهر ٻاڦ نہ ڪيدي، سور سڄڻ مان سٺو آهي.
جيءُ ۾ جهاتيون پائي جاني، توکي دل ۾ ڏسڻو آهي.
ترهو آهي توڪل وارو، تار منجهان پي ترڻو آهي.
ليڪ نہ ڪٽندي رات او سائين! ڏينهن بہ ويهي ڪرڻو آهي.
قسمت واري چوراهي تي، پاڻ ڪي هيڪر ملڻو آهي.
پاڻ ملي وڇڙي ويندا سين، آخر هيترڻان هلڻو آهي.
ڪيسين جيئرو جڳ ۾ رهبو، نٽ تہ منڙا مرڻو آهي.
يار اسان جو ماڳ نہ منزل، واهس آخر وڃڻو آهي.
موجن ۾ "مسرور" رهي ڪو، ڪير اُ جنهن کي رهڻو آهي.

"ساجد" لعلپوري

غزل

ڪنهن کي اچي نہ پيش ڪا آفت، خدا ڪري،
سڀ جو رهي سڪون سلامت، خدا ڪري.

دنيا مان دور درد ۽ زحمت، خدا ڪري،
نازل جهان تي روز شب رحمت، خدا ڪري.

بيتاب ڪين ڪنهن جي طبيعت، خدا ڪري،
هر ڪنهن جي روح کي رسي راحت، خدا ڪري.

ڪوئي رهي نہ ڪوڙ، ڪدورت، خدا ڪري،
هردم رهي تہ سچ، صداقت، خدا ڪري.

چرچو رهي تہ پيار محبت سندو رهي،
جڳ ۾ رهي نہ ڪائي عداوت، خدا ڪري.

ٻنجي پوي جا پاڻ لئي ذلت جو ڪو سبب،
اهڙي نصيب ٿي نہ شل شهرت، خدا ڪري.

پيو مال و زر رهي نہ رهي، بس فقط رهي،
ايمان واري ڇاڻ وٽ دولت، خدا ڪري.

جنهن جي پرائي مان سگهان صحبت مان ڪجهہ نہ ٻڪجهہ،
تنهن جي نصيب صحبت و سنگت، خدا ڪري.

بڪوڙيل نظر ٿي جا اچي هروقت قوم جي،
سڌري اسان جي قوم جي حالت، خدا ڪري.

پيدا جهان ۾ ٿي قيامت ڪان اڳ سڄڻ!
ڪنهن لئي نہ شل عذاب، قيامت، خدا ڪري.

دستور ڪين ڪي رهي ڪافت جو ڪو هتي،
ٻن جي رهي تہ رشتهء الفت، خدا ڪري.

علم و ادب جو ملڪ ۾ مذڪور ٿي رهي،
پنهنجي وطن مان دور جهالت خدا ڪري.

جي يار موڪلائي هتان اوچتو ويا،
تن کي اڳيان نصيب شل جنت، خدا ڪري.

تنهن قوم کي لــ پوش مصيبت اچي ٿي ڪا،
"ساجد" ٿو جنهن جي پاڻ حفاظت، خدا ڪري.

انيس انصاري

سنڌوءَ جو ڪنارو

درياهه ۾ رواني آ، — دلبر جي جواني آ،
شاعر به جوان آهي، — موسم به سهاني آ.

سنڌوءَ جو ڪنارو آ، — جذبن جو سهارو آ،
ساٿي به مليو بيشڪ، — دنيا کان نيارو آ.

درياهه جون اٿي ڇوليون، — موتين سان ڀرن جهوليون،
لغما ٿيون ڳائن جينءَ، — مادر جون مٺيون لوليون.

سامهون هو افق تي ڪينءَ، — بادل ٿا بهاري ڪَنَ،
ڳاڙها ۽ گلابي ٿي، — جادو ٿا هو طاري ڪن.

ڏس هو ٻاهه جو گولو، — سنڌوءَ ۾ ٽٻي ڏي ٿو،
ٿڪ پنهنجي سفر جو هو، — وهنجڻ سان وڃائي ٿو.

هي واري ڪناري تي، — جت ڪٿ جا آڏامي ٿي،
ليلائي هوا جي ڪي، — مجنون جان فدا ٿئي ٿي.

اولهه کان هوا آئي، — باقي ٿي ختم تائي،
جلوي ۾ غرق ٿي ويو، — فطرت جو تماشائي.

اي سنڌوا سنڌ ٿورا، — لاهي نه ٿا سگهجن،
ڳڻ تنهن جا ڳڻڻ واري، — ڳائي نه ٿا سگهجن.

آثم ناٿن شاهي

ڪافي

مون وٽ آئين تون،
ڀَن ڇَنَ ڀُوري ٿي.

ٽهڪن لڳيون نار ڳڀن، نيڻن ڀَن نمروريون.
مهڪي پيا مَنَ ۾ چندن چنبيليون.
ليڪن پيون لاڏ سان، ڇپڻن ۾ ڇيڏهيون،
جهڙو وَرڻُ ڪنڪ جو، تهڙيون لاهياريون.
اکڙيون ڀوڳيءَ ڀانڊ سان اکيون آڏوڪيون.
پرين! تو ڀُوريون ڪيون، اسون آڀُوريون.

ميوو خان ”موج“ لغاري

غزل

محب سان يقيناً ملاقات ٿيندي،
هي مقبول منهنجي مناجات ٿيندي.

اکيون التجائُون اکڻ يار ايندو، پرين پرت واري سان پرڀات ٿيندي.
ڪريو ڪانگ ڪان ڪان تو ڪاهي ڪلهونڪر، نه بيڪار ڪانگل جي لنو لات ٿيندي.
وڌڪ وصل ڪان دل ٿي ووڙيندي وندري، اٿم انتظاري جي سوغات ٿيندي.
وفا ۽ جفا جي ڪٿي ڳالهه پوندي، اسان جي منهان منهن جڏهن بات ٿيندي.
ستائيندين مهڻا، پرائيندين ڇا ته ٻي، سندم سوڀ ٿيندي، سندم مات ٿيندي.
نه محسوس راحت رنجائڻ ۾ ڪر تون، بمحشر عمل جي مڪافات ٿيندي.
گهنڊاري گهين ساڻ گهورن جي گهائين، گهنڊ ساڻ گهورڻ، وفا گهات ٿيندي.
ڏلي ڏينهن ڏهنايون ڏيئي ڏنگين تون، اي ڏاتار! تنهنجي، هي هڻ ذات ٿيندي.
جڏهن اهلِ دولت تي آهن زڪواتون! تڏهن حسن جي ڀي ته خيرات ٿيندي.
محبت سان سلبو خدا ياد ايندو! ۽ آلِ محمدﷺ تي صلوات ٿيندي.
شب وصل آهي، رهي پل ته روشن، ڪٿي زلف کولين ته ظلمات ٿيندي.
ملڻ بعد محبوب! واپس نه ويندين، وڇوڙي ۾ ورهين جي هر رات ٿيندي.
محب! ”موج“ سان انس الفت ۾ گهارڻ، هي عهدِ وفا جي شروعات ٿيندي.

ستار

وائي

ڀول ڏنا جي جهير،
چشڪن منهن جي چت ۾.
قول قرار نه تنهن جا ڀڙيا، ورهيه لنگهي ويا وير.
تنهنجا لهجا لهندا من ۾، تفنگ تکا ڪشون تير.
رات رهي وچ راڻل هتڙي، دل کي ايندم ڏير.
دوست دلاسا دل کي ڏج ڪي، منهن جي من جا مير.
سوکهو ساهه ڪيو تو ساجن، ڪرف ڪڙي منجهه ڪير.
تنهن جي وئي منهنجا جاني، نيشن وهندا نير.
ڀول ڏنا جي جهير،
چشڪن منهن جي چت ۾.

ناظم منگي

غزل

پل زمانو ٿي وڃي اي مهربان تنهنجي خلاف،
هر ستم ڪانپوهه پيي ٿيندس نه مان تنهنجي خلاف.
دار تي لڙڪي وفا پنهنجي جو مان ڏيندس ثبوت،
چو نه ڏئي پل فيصلو نوشيروان تنهنجي خلاف.
گشت جنهن رخسار تنهنجي تي نظر پلجي ڪيو،
اک اها چڊبي ڪيئي جنهن کي ڏسان تنهنجي خلاف.
پاڻ نظرن کان پيارينديو هئين ساقي شراب،
ميء ڪده ۾ تو سوا مان ڪيئن وڃان تنهنجي خلاف.
حال قاصد کان پڇير، سارينديو آ پلجي ڪڏهن؟
ڪوڙ جا ڪاما پري ويو بر زبان تنهنجي خلاف.
خوف سر جو ناهي، تو پڇجي سگهان تو وٽ مگر،
تنهنجو بيهاريل ٿي آهي پاسبان تنهنجي خلاف.
عشق ۾ رسوا ڪيئه پوءِ بند ڪيم ناول پڙهڻ،
چو ته ڪنهن راقم هجي لکيو متان تنهنجي خلاف.
شوق تنهنجي ۾ ڪري ٿو شاعري ”ناظم“ منگي،
ترن تخيل تو ڏنين پوءِ ڪيئن لکان تنهنجي خلاف.

شاهه زمان شير

غزل

مخمور تنهنجي نيڻن گهائل ڪيو اسان کي،
جلدي تو ڪيڏو سهڻا! حاصل ڪيو اسان کي.
۽ن تنهنجي سهڻي صورت مائل ڪيو اسان کي،
۽ حسن جي فنا جو قائل ڪيو اسان کي.
الفت جو سودو آهي شامل ڪيو اسان کي،
دل ڏئي وڃو اوهين يا بي دل ڪيو اسان کي.
تنهنجي وفا آ بيشڪ منزل جي رخ ڏي آندو،
الفت جي راهه ۾ تو قابل ڪيو اسان کي.
آ شرط بس رضا جو، منجي جدائي ويندي،
لهرون اوهين ٿيو ۽ ساحل ڪيو اسان کي.
سجدن ۾ پيار تنهنجي خاطر دعا گهرون ٿا،
تنهنجي ئي عشق بس! آ سائل ڪيو اسان کي.
دنيا ۾ "شير" سڄون، ناچيز آهيون تو وٽ،
مجبور ڪيڏو آهي هن دل ڪيو اسان کي!

عزيز الله "عزيز" بروهي

غزل

سلامت سدائين جواني نه هوندي،
نگاهن جي قائم نشاني نه هوندي.
خدا آهي باقي ٻيو هر چيز فاني،   وڃي ختم ٿي نيٺ هر زندگاني،
حرارت جي ڪا حڪمراني نه هوندي.
ٽڙي گل وري پوءِ مرجهائجي ٿو،   ٻُڪي ڪانهو پيرن ۾ چيپاٽجي ٿو،
سڙيل چيز جي قدرداني نه هوندي.
ڪڏهن ڏينهن آهي ڪڏهن رات آهي،   رکيو رب جي هڪ حال ۾ ذات آهي،
زماني جي شئي غير فاني نه هوندي.
هزارين هليا ويا رهيو ڪير آهي،   نه وٽ تي انهن جو ڪوئي پير آهي،
سدا خان ڪنهن جي ڪا خاني نه هوندي.
نه قادر جي قدرت جو ڪو انت آهي،   "عزيز" ڪيڏو پي ڪو ڪلاونت آهي،
سهائي سندس زندگاني نه هوندي.

"بيوس" بازيد پوري

منهنجو وطن

سنڌ جو سينگار سائو سبز سرُ منهنجو وطن،
جانِ منَ کان پاڪ پيارو دل جو دَرُ منهنجو وطن.
سمجهه ۾ سمجهو سياڻا، سڀ سري وارا سڄڻ،
پُرُ عقل ۽ هوش وارا هوشيارُ منهنجو وطن.
ٿاتُ جن جو ٿرُ ٽڪرو ۽ ريگ جن جو آستانُ،
نياز نيوڙتَ ۾ نيارا نامور منهنجو وطن.
جابلن جا جوان، پيڙا، پهار وارا پارڙا،
ڪوهه ۾ ڪل قرب وارا، ڪارگر منهنجو وطن.
لاڙ تان لک لک لٽا زر مال سر صدقي ڪريان،
جو پٽاڻي لال لاکيڻي جو گهرُ منهنجو وطن.
واه! وچولي ۾ ميٺي وينجهار ۽ وعده وفا،
سنڌ جي آ سُونهَنُ ڪنڊيارو شهر منهنجو وطن.
سنڌڙيءَ ۾ سرُس سونهن ٿا سڄڻ سنڌي ميٺي،
سڀ ماڻهو مانوارا مانورُ منهنجو وطن.
رک "حسنَ" حُبُ الوطن ۽ سنڌُ تان سِرُ گهورَ ڪر،
با وقار و ۽ بسيرت با اثر، منهنجو وطن.

"شاد" ڪولاچي

غزل

دلبر کان سوا هاڻ، جيئڻ ڪار نه آهي،
هي چنڊ ستارا ٻيا، ڏسڻ ڪار نه آهي.

تنهنجي ني ڪري يارا مان ديوانو ٿو سڏجان، بس توکان سوا هتڙي رهڻ ڪار نه آهي.
منظور ڪيم تولاء مان جيڪي مصائب، ڏک سور ڪئون، پيي ته ڊڄڻ ڪار نه آهي.
محتاجِ محبت هان گهران دان ٿو توکان، طالب جو ٻري دست ڪرڻ ڪار نه آهي.
دلداري سوا يار ٻه ڪم ڪهڙي جو آهي، دلدار سوا ٻي ڏي ڏسڻ ڪار نه آهي.
اعمال ڏسي منهنجا، سڄڻ رنج نه رهجان، ٻي در کان وچي خير پنڻ ڪار نه آهي.
اهڙو ٿو سخي ڪهرجي ڏئي ڪين پچاري، غيرن جي اڳيان جهول جهلڻ ڪار نه آهي.
مهمان جي ٿيئي يار ٿيئي دل جي اڱڻ تي، هن گهر ۾ لنگهي پئي جو اچڻ ڪار نه آهي.
قربان ڪيان پنهنجي حياتي ٻه صنم تي، دل واري سڄڻ توکان رکڻ ڪار نه آهي.
همدرد سنڌ "شاد" حقيقي آ سڄڻ! ڏک سور ٻين ساڻ سلڻ ڪار نه آهي.

مظهر جلباڻي

غزل

تـوکي دل هـي سـاري سـاري ٽڪجي ٿي آ،
پنهنجو پـاڻ کي ڳـاري ڳـاري ٽڪجي ٿي آ.

هـردم تنهنجي ٽـالـي ٽـني اي سهڻل سائين،
کيل بـازيـون هـاري هـاري ٽڪجي ٿي آ.

سونهن ساگر مان پـار پيڻ جي ڪاڻ پرين،
آس جـون پيڙيون تـاري تـاري ٽڪجي ٿي آ.

ڏنـڌ ڪوهـيـڙي اونـده مشڪل پيوس بن ۾
انـڌ اڪس ۾ ڪهاري ڪهاري ٽڪجي ٿي آ.

سالن ڪان ٿي واڳـ وصـل جـي وارڻ خـاطـر،
ڏکـ جا ڏونـگـر ڏاري ڏاري ٽڪجي ٿي آ.

چڻنگـ دکي جا انـدر جـي هـر عضوي ۾ آ،
تنهنکي پـيـارا ٺـاري ٺـاري ٽڪجي ٿي آ.

ڪيـڏن پـلا طـوفـان لـڳـو ۽ لاٽ اجهائي،
پـيـهـر تنهنکي پـاري پـاري ٽڪجي ٿي آ.

ڪيس جهليان ٿو ڪيس پليان ٿو جهل پل تي هو،
مظهر مـون کـي مـاري مـاري ٽڪجي ٿي آ.

عاجز ڪريم پوري

غزل

تـاڙي جيئن تـنـواريـان ويـنـو !
ڪـهڙا يـار پڪاريـان ويـنـو؟

روح رلـي ويـو آهـي جـن مـان؛ سـنـگـدل سـي ٿـي ساريان وينو.
پَل پَل جـن جـا، آلـڪـا اولا، هـنـجـون تـن لئه هـاريـان وينو.
جـيءُ ۾ جـن لـئـه، جايـُون جاني، تـن لـئـه ڪانـگـ اڏاريـان ـوينو.
ڪوئي ڪنهن جـو ڪونهي عـاجـز، سـاڳـيـو روح رُئـاريـان وينو.

محمد شريف ”طالب“

غزل

هرين هيار وارا، جُدا ٿي نه جالي،
اچي ڪر تون مون تي ملي مهرباني.

وڇوڙي ۾ ورهين جي هر رات آهي، منهنجي تن اندر ۾ تنهنجي تات آهي.
آهي ڪونه سهڻا تنهنجو مٽ نه ثاني!

لڳي ڪانه ڪڏهين ڪا هڪ هٽ سان تاڙي، اچي پيله پڌ تون چڙهان عشق چاڙهي.
ٻنهي جي سجائي ٿئي زندگاني.

ڪريان ٿو مان توکي مٺا ياد هر هر، مناسب نه توکي، رُلائين ٿو در در.
رهيو ڪين ڪنهن جو حُسن ۽ جواني!

طلب مان پيو ”طالب“ سدا توکي ساري، مٺا ائين نه وڃ تون محبت ۾ ماري.
تنهنجي آئون ٿينديس ٻانهن جي ٻانهي.

سيد پناهه شاهه ڏاڏاهي

●

عنايت جا هردم اسين آهيون طالب،
محبّت جا هردم اسين آهيون طالب.

ازل کان اٿئون ڪوڙ ڪيني کان نفرت، صداقت جا هردم اسين آهيون طالب
ڪمي دين ايمان عزّت اسان کي، نه دولت جا هردم اسين آهيون طالب.
اجايا فسانا پسند ڪونه ڪريون، حقيقت جا هردم اسين آهيون طالب.
صحابي نبي جي قيامت ۾ رب کان، شفاعت جا هردم اسين آهيون طالب.
سياڻپ پهلواني لنهايت پياري، طبيعت جا هردم اسين آهيون طالب.
”پناه شاهه“ ساڻهون هجي يار اهڙي سعادت جا هردم اسين آهيون طالب.

ناڪپال

وائي

تنهنجي چاهت جي آواز ۾، جيءَ جهري ٿو، روح رڙي ٿو،
خـموشيءَ جـي سـاز ۾، جيءَ جهري ٿو، روح رڙي ٿو.

اداسين جي اکرن سان ڏس، من جو مهرو ورق ڳري ٿو.
جيءَ جهري ٿو، روح رڙي ٿو!

ڪاري رات جي روشن ته سان، ورهـ وڄايل چنگ وڄي ٿو.
جيءَ جهري ٿو، روح رڙي ٿو!

چانڊوڪيءَ جي زهر منجهان، امرت هاربل هڳاءُ اڇي ٿو.
جيءَ جهري ٿو، روح رڙي ٿو!

آس جي ٽـڏڙين آهن سان ڳڌ، پربت جو هيسيل هانءُ ڇڇي ٿو
جيءَ جهري ٿو، روح رڙي ٿو.

محمد رمضان ڪمبوه "زلفي"

غزل

وري ياد آيا تـه ماضيءَ جا منظر،
چين ٿا سندم دل ۾ دردن جا نشتر.

حسن اڄ وري انجمن آرا ٿيو آ،   بپا ٿيو وري آهه جلون جو محشر
هجر يار ۾ ٿيو هان بيتاب اهڙو،   سنده ديد جي لئه قران ٿو مان در در.
لنوي ڪانگ ٿو ۽ چوي ٿوءِ ته ايندين،   نهاريان ٿو والون، واجهايان ٿو ور ور.
سنده تـهـري نيڻن هنيا تير ڪاري،   جو بي قابو ٿي ويو سندم دل آ مضطر.
تنهنجي ياد دل ۾ آ هلچل مچائي،   ڇلي پيو آ پيهر امنگن جو ساگر.
پنهنجي حسن جي ڀِک مونکي بہ ڏي تون،   ازل ڪان سنده در جو آهيان گداگر.
ته آهي سنده ثاني پيو ڪو سخن ور.   تنهنجي رس رهائين ڪيو آهي جادو،
هي مهتاب رخ تنهنجو ڏاڍو وڻي ٿو،   سنده رخ ڏانهن "زلفي" نهاريان ٿو هرهر.

مجاهد راڏ ٽائي

●

رنڊو من ٻرچائي ڪير،
يارن کي سمجھائي ڪير.

رستي جو ڪو واقف ناهي،   منجهيل ماڳ رسائي ڪير.
ذهن ۾ ڇوليون آهن تيز،   مائيون پار، ڪرائي ڪير.
منهنجي من کي، مونجهه ۾ آئي،   آخر تو تڙپائي ڪير.
ميندي ۽ بدلي خون هٿن کي،   مانجهي مرد لڳائي ڪير.
ساري عمر رني هي ۽ دل آ،   اڄ ته هن کي ڪلائي ڪير.
ٻاهر جا ٻاري ويو آ ڪوئي،   ان کي هاڻ وسائي ڪير.
سوچون ٿو هر، ڪنڊا ڳوٻا،   دامن تن ڪان ڇڏائي ڪير.
ڪير ٿو ڄاڻي، ٻو ڇا ٿيندو،   ڪولي صاف، ٻڌائي ڪير.
هرڪو نفرت، نفرت چاهي،   قرب جي وک، وڌائي ڪير.
حال جو محرم، حال ڇڏي ويو،   ڳڏجي عيد ملهائي ڪير.
آهي "مجاهد"، شاعر منجهيل،   الجهيل کي سلجهائي ڪير.

مظهر لغاري

غزل

سانتيڪي تنهائي آهي،
اونده، جوت نه ڪائي آهي،

للڪي نلڪي لاو هتي ڪا،   آڌي ۽ ويلا آئي آهي.
ڦٽڪي ٿو پروانو، هوڏي،   شمع ڪنهن ته جلائي آهي.
ايئن نه ڄاڻو ٿڪجي پيا هون،   هي ۽ ٻه نيڙي ساهي آهي.
رڃ ۾ ڪائي رڙ ٿي آ، جنهن،   مٽي جي ننڊ ڦٽائي آهي.
ٻن ۾ ايهي ڪنهن ٻنواسي ۽،   ڪائي شاهه جي وائي آهي.
مظهر تون زنداڻ مان ٽڪين،   هر زنجير ڳهائي آهي.

سرفراز راڄڙ

●

اوهان جو بهارن کان پڇبو،
حسين تر نظارن کان پڇبو.

وڇاين سون اکيون جتي ٿي،
انهن رهه گذارن کان پڇبو.

خوشي سان ڪاڏاسون ڏوڪا،
ته هو ڇا سهارن کان پڇبو.

شبِ وصل وقت وداع ڇيئ،
پلا ڪين پيارن کان پڇبو.

سيد ماڪن شاهه رضوي

غزل

ديد وارن سان مٺا دم دم دغا ڇا جي ڪري،
يار پنهنجي کي ڇڏي ٻي سان وفا ڇا جي ڪري.

منهن مٿي هاڻي نقابون ڇو وجهي ٿو تون هلين،
حال محرم ٿي ڪري، هاڻي حيا ڇا جي ڪري.

سوز غم ۽ سور دل کي، دلربا ڏاڍا ڏنئي،
هاڻ جاني هي جدائي جي سزا ڇا جي ڪري.

ٿي مسيحا دل جي دردن جون دوائون ڪر اچي،
عام هئڙن ساڻ عاشق کي، دوا ڇا جي ڪري.

ڪر يقين تون يار جاني، بي يقيني آ بُري،
هيئن ڀرين اعتبار ٿوڙين ٿو صفا ڇا جي ڪري.

نينهن لائي يار ڀرين پوءِ نه پوئيواري ڪيئ،
يار سان ٿو تون ڪرين، جاني جفا ڇا جي ڪري.

تو نياڻ جو سڄڻ آن رات هو واعدو ڪيو،
پر وساريئ يار سي وعدا وفا ڇا جي ڪري.

ڪوز 'ماڪن شاهه' جهڙو، ٻيو ڪوئي سلندءِ مٺا،
تون انهيءَ سان پي ٿئين ٿو، بيوفا ڇا جي ڪري.

خليل لاکير

وائي

رم جهم رم جهم رُت برساتي،
ٿئي تنهنجو مَن ويڳاڻو!

سُندر تُنهنجا نيڻ آداس، تنهنجا زلف ٻہ ڄڻ آڌ راتي.
ٿئي تنهنجو مَن ويڳاڻو!

ڪنهن جي اوسيئڙي ۾ ايذي، تنهنجي تي آ دلڙي آتي.
ٿئي تنهنجو مَن ويڳاڻو!

هاءِ غضب جي لوڙ ٽلين ٿو، جذبا تنهنجا هن جذباتي.
ٿئي تنهنجو مَن ويڳاڻو!

ڏيهه سڄي جون نظرون تو ۾، هرهڪ ساٿي تنهنجو ڀاتي.
ٿئي تنهنجو مَن ويڳاڻو!

ڪير ’خليل‘ ڪو سينو ساهي، تنهنجي رُڪ جي آهي ڇاتي.
ٿئي تنهنجو مَن ويڳاڻو!

شيخ عبدالحليم ”جوش“

قطعا

پاڻ ڪان پاڻ پري آهيان مان،
تون چوين ٿو تہ مان گهر ۾ آهيان،
پنهنجي سورن جي ٿي صحرا ۾ حليم،
مان زماني ڪان سفر ۾ آهيان.

—

سچ تہ پيٺو نہ سدائين،
ڪوڙ ڪي ڏوڙني ٽيٺو هوندو،
دل جي ڳالهہ زبان تي آئي،
زهر جو پيالو پيتو هوندو.

پشپا ولڀ

...... ڪيڏي نه چري آهيان!

جتان هلي هيس آئون
اڄ اتي اچي بيٺي آهيان
سچ ته، آئون ڪيڏي نه چري آهيان!

ڪيڏو سُندر وقت هيو ڪاليج جو
ٻه چوٽيون ڪري، هٿ ۾ ڪتاب کڻي
وڃي بيهندي هيس اسٽاپ تي
هيٺ هلندي، امان سڏ ڪندي هئي:
'راڻي! لنچ باڪس ته کڻي وڃ.'

وقت جو ڦيٿو ڦرندو رهيو
۽ ان سان گڏ منهنجي عمر به
مينهن ٽيءِ جيان ڳرندي رهي
پڙهڻ بدران پڙهائڻ لڳيس مان
ڪيڏو سٺو لڳندو هو جڏهن
ڇوڪريون مون ڪان ٿي متاثر
منهنجي انداز سان ٿاهينديون هيون وار
'ميس! توهان سٺي طرح ٿا پڙهايو'
'ميس! آئون توهان جي گهر اچان؟'
ڪيڏا نه خوشيءَ وارا ڏينهن هئا آهي.

اوچتو منهنجي زندگيءَ ۾ خوشگوار گهڙيون آيون
جي هر نينگر جي جيون ۾ آهن اينديون،
هو منهنجي زندگي ۾ آيو ائين جو
آئون سڀڪجهه وسري وساري
سمنڊ ڪناري هلندي هلندي
ڪڏهن ڪنهن ريسٽوران جي ڪنڊ ۾
هُن جيڪي سُرَ اٿ ڪيا
اهي مون ٻُڌا ۽ مشڪي پئي هيس.

هو ڪيڏو نه وڻندڙ ڳالهائيندو هو
هو منهنجي سهڻ جو اڻٽٽ حصو بڻجي ويو،
اکيون ٻَٽ ۽ اکيون ٻور
هو سامهون هوا
هُن جي ڳالهين کي ٻُڌي
سهڻ جي سنسار ۾ وهجي ويندي هيس مان.

۽ وره بس ڪجهه ئي ڏينهن ۾
آئون هُن جي ۽ هو منهنجو بڻجي ويو.
ڪار ۾ ويهندي، ساهيڙي ٻانهن ۾ چهنڊڙي هڻي چيو!
'شاديءَ کان پوءِ وساري نه ڇڏجان.'
۽ آئون مرڪي پئي هيس
هُن کي پرسان ويٺل پاڻي
سڄي جهان کي پيرن هيٺيان پائيندي هيس.

۽ ٿورن ڏينهن ۾ هُن کي وڃڻو هو ٻاهر
ايئرپورٽ تي خدا حافظ چوندي
چپن تي ڪي موتي اٽڪي پيا هئا،
'منڙي! Don't worry مان توکي جلدي گهرائيندس
۽ آئون توکي خط به ته لکندس!'
هُن منهنجا ڳوڙها، پنهنجي هٿن سان اگهندي چيو هو.

هُن جا ٽيليفون تي چيل جملا؛
'توکان سوا ڪجهه سٺو لڳو لڳي!'
'ڪٿي توکي جادوگري ته نه ٿي اچي؟'
'ڪڏهن ايندينءَ!'
۽ هُن جا موڪليل ڪارڊ:
'Miss you'!
آئون ڪيڏو نه سنڀالي رکندي هيس.

۽ پوءِ ....
منهنجي وڃڻ جو آيو وقت!
پنهنجي پوڙهي پيءُ ۽ ماءُ کي ڇڏي
آسهيس پرينءَ پار ڏي.
آئون ڪيڏي نه خوش هيس
هر ڳالهه تي ٽهڪ ڏيندي هيس.
هوائن ۾ سٽر ڪندو پائيندي هيس پاڻ کي!
ان وقت مون کي محسوس نه ٿيو
ته منهنجو پيءُ ڪيڏو نه پوڙهو آهي ٿيو
۽ منهنجي ماءُ ڪيڏي نه ڪمزور!
جهاز ۾ اڪيلي، ڪيڏو نه لڳندو آهي عجيب
هو سيڪ ڪيڏو نه عجيب طرح پيو گهوري،
هو هجي ها! ته ڪيڏيون نه ڳالهيون ڪريون ها!
۽ اتي جڏهن پهتس ته
ٿوريءَ دير لاءِ پريشان ٿي ويس!
ان جاءِ ڇهڻ ۾ هن کي ڳولڻ لڳيس
ته پنيان هنُو تڪڙو اچي رهيو هوا
هنُ پنهنجي ڪوٽ جا ڪالر مٿي ڪري رکيا هيا
هتي ڪيڏي نه ٿڌ آهي!
اڳتي وڌندي سوچيو هئم.
مون کي پنهنجي ٻانهن ۾ وٺي، گهوُري چيائين:
'Its Long time since I've seen you.'
سڄو رستو حيرانيءَ سان ڏسندي رهيس شهر
وڏا وڏا سائن بورڊ
اينڊڙ وينڊڙ، ڳاڙها، پيلا ۽ ايرا لفظ
ماڻهو تيز تيز هلندڙ،
(جهڙوڪر ڪنهن ڏيٺي چاٻي ڇڏي ڏنو هجي)
وڏيون وڏيون بلڊنگون،
(جڻڪ ماچس جا ڪوڪا هيا، ڪڏ رکيل، هڪ جيڏا)
ڪار هڪ وڏي بلڊنگ اڳيان اچي بيٺي
هن تيزيءَ سان لهي، منهنجي لاءِ دروازو کوليو،
پاڻ ٿورو پاسيرو ٿي، ٿورو جهڪي
هٿ جي اشاري سان لهڻ لاءِ چيائين.
لفٽ چڙهي ۲۲ منزل لاءِ بٽڻ دٻايائين
'ڪيئن لڳئہ شهر؟ سٺو آهي!'
چيومانس، 'پهرين نظر ۾ ماڻهو ڇا ٿو چئي سگهي!'
در! گهـَر جي ٿي پهچي مون سوچيو،
شايد! هي اهوئي گهر آهي جنهن لاءِ
سپنا آٿيا مون ۽ آئون انتظار ۾ پيڙبي رهيس
در، هنُ جي پاپي کوليو
۽ پوءِ سين سان ٿيو تعارف:
'My brother, his wife and
he is your son Tony ... son
Tony ... son.'
پاتال مان آواز آيو:
'She is your mummy dear, wish her!'
۽ منهنجي هٿ مان ڪيترائي گلاس
فرش تي ڪريا ۽ ڇيهون ڇيهون ٿي ويا!
منهنجو مٿو ڦرڻ لڳو
جهڙوڪر ۲۲ ماڙ تان هيٺ نهاريندي هجان!
مون پاڻيءَ سان ڏند لاہل اکين سان ڏانهس ڏٺو؛
هو مسڪرائي رهيو هو،
آهائي ... دلفريب مسڪراهٽ!
آئون هتي گهڻا ڏينهن رهي نه سگهيس
هلي آيس دوکيبازن جي ملڪ مان.
آئون رهي به ڪيئن ٿي سگهيس؟
جبڪي سچ جو خون ڪن!
سرتن جا لاش ڪلهن تي رکي،
ڪنڌ جهڪائي
هلي آيس.

موٽيس تہ بابا کي بہ هاراڻي چڪي هئس
منهنجي جيون کي داءُ تي لڳائڻ ڪان پوءِ!
هاڻي آئون آهيان ۽ منهنجي ماءُ!
خيال روز اچي ڀوت جيان لڳندا آهن
۽ ننڊرا بہ شايد وٺي آهي رُسي.
'ممي! مون کي Vilum-2 ڏي

آئون ٽورو سمهڻ ٿي چاهيان'،
هُتي ڏاڍي ٿڌ آهي!"
امان جي سيني لڳي چوان ٿي
۽ پوءِ ڳوڙها سپ بند ڀڃي وهي ٿا اچن!
"ٽورو سمهڻ ٿي چاهيان!
آئون جتان هلي هيس اڄ اتي ئي اچي بيٺي آهيان
سچ تہ، آئون ڪيڏي نہ ڇري آهيان!

نيما ڪوثر

ڪوئل اچن ۽ ڪوڪ

دور جنهن وڻ تان
ڪوئل جي
بي چين ڪندڙ ڪوڪ
منهنجي من پاتال سان
ٽڪرائجي رهي آهي
تنهن اياڻي ڪوئل جو ميت بہ،
شايد منهنجي
پريتم جيان
رٺل آهي.
اي!
ڪوئل ور ور
اچين نہ ڪوڪ.

بخشڻ مهراڻوي

ڪوتا

ٽڙيل مکڙين،
چنڊ جي چانڊاڻ ۾،
گلن جي سڳند ۾،
پرہ جي گيتن ۾،
سونهن ڀريل نظارن ۾،
سهڻن جي ڏيهہ ۾،
توکي ڏسندو رهيو آهيان.
تون!
مون ڪاڻ،
اهو ساز آهين،
جنهن جي سُرُ ڌُن تي،
زندگيون رقص ڪنديون آهن.
جي اهو ساز نہ رهيو.
تہ ـ مان ـ مان ـ نہ رهندس!!!!

بشير احمد ”شاد“

گيت

آءُ تہ ٻاريون لاٽ، او پيارا،
آءُ تہ ٻاريون لاٽ.

دنيا ساري پياسي، جنهن کي،
پيار جي آڄ آسـاٽ، پيارا،
آءُ تہ ٻاريون لاٽ.

رات انڌيري ٻنڌ ڀريرو،
لاهي سونهن واٽ، پيارا،
آءُ تہ ٻاريون لاٽ.

ڪونڪو ميهڻ وسي ٿو، ناهڻ،
ڪنوڻيون ڪاڏا ڦاٽ، پيارا،
آءُ تہ ٻاريون لاٽ.

ڪو تہ اجالو آئي جڳ ۾،
ڪو تہ ڪري چمڪاٽ، پيارا،
آءُ تہ ٻاريون لاٽ.

شمس صابر

غزل

نگاهِ ناز سان مون کي نهاري تون نہ ماريں ها،
لڳائي دل صنم سُهڻا نہ مون کي تون ڌڪاريں ها.
ڪيئن جي قول الفت جا سندم آغوش ۾ دلبر،
اهي اقرار ۽ انجام تون هڪوار پاريں ها.
ڀڃائي ٻول ٻاجهارا ۽ پنهنجو رازدان سمجهي،
سڄي محفل ۾ مون کي تون تہ ڪوڙي ڪڏ وڌاريں ها.
سندم ٿي روبرو جاني رقيبن سان ڳهڻ تنهنجو،
ستم ”صابر“ سهي ها چو اگر تون هوش ڌاريں ها.

مـــقـــالا

غلام مصطفيٰ قاسمي

رسالو غلام محمد خانزئي جو

اڄ کان ويهه سال اڳ جي ڳالهه آهي ته مرحوم مغفور شمس العلماء عمر بن محمد دائود پوٽي جي ذاتي ڪتبخاني ۾ شاهه جي مختلف قلمي رسالن کي ڏسندي مولوي غلام محمد خانزئي جي رسالي تي به نظر پيئي. سُرن جي رنگ ۽ بيتن جي بيهڪ مان هر ڏسندڙ کي اهو گمان ٿيندو ته اهو به ڪو شاهه جي رسالي جو قلمي نسخو آهي جنهن کي غلام محمد خانزئي تيار ڪيو آهي، پر جڏهن اندران ڪي بيت پڙهي ڏٺم ته معلوم ٿيو ته اهو رسالو مولوي غلام محمد جو پنهنجو جوڙيل آهي، جنهن ۾ ڀٽائي صاحب جي پوئلڳيءَ ۾ انهن سرودن تي ڪلام چيو اٿس جن تي ڀٽائي صاحب ڪلام چيو آهي.

مولوي غلام محمد خانزئي، چوٽياريءَ واري بزرگ ميان عبدالحڪيم جو شاگرد آهي ۽ ان جو سندس استاد وانگر راشدي طريقت جي پير جهنڊي وارن جي شاخ سان لاڳاپو آهي. اها معلومات اسان کي مولانا پير وهب الله صاحب العلم کان ملي. هن وقت ساڳي نالي سان وڏي ميان عبدالحڪيم جي اولاد مان ميان عبدالحڪيم موجود آهي، جيڪو ڪيترن سالن کان هجرت ڪري مديني منوره عربستان ۾ رهي ٿو ۽ ڪيترا ڀيرا سائين نواب نوراحمد خان مرحوم جي بنگلي تي علمي ۽ ادبي ملاقاتون ٿيون آهن.

هن رسالي بابت مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب زباني طرح به مون کي ٻڌايو هو ته اهو رسالو ۽ ڪجهه ٻيا رسالا جيڪي پڻ مولوي غلام محمد خانزئي جا جوڙيل آهن سي ڪين پير جهنڊي (درگاهه شريف) مان عاريت طور مليا هئا. اهڙي خبر مولانا پير محب الله شاهه، درگاهه شريف وارن پڻ مون سان ڪئي هئي. تحقيق اهو مجموعو اهوئي آهي جنهن جي مرحوم ڊاڪٽر ڇاڻ ڪئي هئي.

هن رسالي جي سرورق تي گولائي جهڙن گلن جي وچ تي سُرن جي هن طرح وچور آيل آهي:

ڪلياڻ	بروءِ سنڌي	هير	ڪيڏارو امامن جو
٤	١٦٥	٢١٤	٢٧٣
جمن	برور هندي	پورب	ليلان
١٤	١٧٣	٢١٨	٢٨١

سر راڳ	سارنگ	ڪاموڏ	ڏهر
٢٩	١٨٠	٢٢٥	٢٨٩
ساموندي	آسا	ڪاريهل	ڪاپائتي
٣٨	١٩٠	٢٣٢	٣٠٠
سهڻي	سورٺ	ڪاموڙي	ڳاتو
٥٣	١٩٩	٢٤٠	٣٠٨
آبڙي	پرڀاتي	رپ	رنون
٦٩	٢٠٨	٢٥٠	٣١٥
معذوري		رامڪلي	مارئي
٩٣		٢٥٧	٣٢٦
دهناسري	شينه ڪيڏارو	بسنت	ڍول مارئي
٢٤٣	٢٤٨	٣٥٤	٣٦٠

هيءُ رسالو فلسڪيپ سائيز جي پنن تي اسڪيل آهي ۽ هن طرح لکيل آهي:
شروع ڪلياڻ جو تري داستانا آهي. جملي بيت ٽيهه آهن.
داستان پهرو هن داستاني مي پنجويه بيت آهن:

رب يسر و تمم بالخير

بسم الله الرحمٰن الرحيم

بيت (١): سو ساراهيو سچو ڌڻي صاحب ربُ ستار
جوڙي جوڙ جهان جي، هادي رڳي آڌار
لڪو آلـو هٿ ۾، تڪا ڪيـرت ڪار ـــ نفي مان اثبـات ڪري ساروٽي سيارُ
پاڌهي اپٿهار، پـاڙعـورو پاڻ ڪري.
بيت (٢): جامعُ سـبُ جهانَ، هو حقيقت هيڪڙي، تڪو نالو لفعي جـو لـہ اثباتي سبحان،
تڪو ڏوهم صواب هو، تڪو غير گمان، شهودي جـو شان مخفي معمورت سـي.
بيت (٣): تـڪـو انت عـقـل ڪي تڪا نـهـايـت، تڪا ڪمي ڪنزَ جي تڪا ڪيفايت،
وپٽاو ولايت، هيڪڙائي هيڪ هـو.
هن ڪان پوءِ حضرت رسول ڪريم جي هن طرح ثنا ۽ واکاڻ ڪري ٿو:
بيت (٤): مبتدا محمد هاشمي خـبـر مخلوقات، خيمون خـلافـت، افـلاڪي طبقات،
مصابيح مسيح جا نـوري نجومـات، يحي العظام عظيم تي باري جي بشرات،
مٿي ته صلوات، پڙهو پڙهي پاڻ ڏڻي.
ٿي بيت پيا بہ حضورجن جي واکاڻ ۾ چوندي پوءِ ڪاريگر جي قدرت ۽ ڪم جو
لقشو ڪهڙن منڙن ۽ سلوٽن پولن ۾ آچاري ٿو:

بيت: ڪکين ۾ني ۾ندرو، ڪاريگر جو ڪم، اصل" ڪـُل" ڪنرت جو پردو ٿيو عدم،
سوئي سور آئين، سوئي صحبت سڪ جي.

بيت: ڪکين ۾ني ۾ڌرو ڪاريگر جو ڪار، ڪينا ڪري ڪيترا نمونا نروار،
۾رڪي ۾رڪنڀار، رمي انهيءَ رَمزَ ڪي.

ڪکين ۾ني ۾ڌرو جاٽ جو جمال، ڪاريگر جي ڪم ري، ڪچو ڪارَ ڪمال،
اي سيوني حال، ۾رڪارن ۾ڌرو.

بيت: پاڻ ۾روڙي پاڻ ڪي، ۾جو منجهان پاڻ ـــ سائي صورت سڪ جي سائي صورت ساڻ،
سائي صورت ماپ جي، سائي سيو ساڻ ـــ اهوئي امچاڻ واحد جي وصال جو
هن داستان ۾ ٻويون بيت هيءُ آهي:

بيت: هڪل هاڪي هيڪڙو ساميع سيني، وحدت جي وصال جي ۾ڌي ويا ٻيئي،
تنين ۾ نيئي وڃائج وجود کي.

هن ڪان پوءِ هڪ وائي آندل آهي جا هيءَ آهي:

عشق تيڏي مجنون، ڪيتا مينون ماهي وي،
مئي گدا گر در تيڏي، شان تمڏا هي شاهي،
ڪيتا مينون ماهي وي.

ظاهر باطن ماهي ميڏا، هي تہ وسيلا واهي ـــ ڪيتا مينون ماهي وي،
سر عشاقين بيشڪ مارين ـــ سخت صحي سرواهي، ڪيتا مينون ـــ
تون شهنشاهہ شاهي والا ـــ مين تان غلام سپاهي ـــ ڪيتا مينون ـــ

هن رسالي جو خط چٽو ۽ چگيرو آهي. سائيز ويهہ-تيهہ پاڳي چار ٻچاڙي ۾ ڪلمي
ڪان پوءِ هن طرح عبارت لکي وئي آهي.

پورو ٿيو رسالو مولوي غلام محمد جو تاريخ ستين مهيني صفر جي وقت صبح جو ڏينهہ
سومار جي سن" تيره سؤ" ٻي وره.

رسالي جو اختتام هن بيت تي ٿئي ٿو:

ڊوليو ڊکي کل ڏيئي وڳا ويس ـــ من طلب شيشا جدوجد،
سوئي سٽ ڏيس، جيهو جتي ويس، تيهو تتي تنگي.

هن ڪان پوءِ هڪ وائي سنڌي زبان ۾ آيل آهي، جنهن جي شروع جي مصراع هي آهي:
منهنجا عيب ڍڪيا سي ڍول، ڏيئي پاند پناهہ جو.

مقطع هن طرح آهي:

غلام محمد ملڪ مان، ڏرت وپا ڏک ڏول ـــ ڏيئي پاند پناهہ جو.

رسالي ڪان پوءِ مصنف جون ڪافيون گڏ ڪيل آهن، جي منفرد حيثيت رکن ٿيون، ۽
انهن ۾ چڱو رس سمايل آهي. ٻچاڙيءَ ۾ مصنف جو منهاج العاشقين فارسي رسالو قلمي آهي
جنهن جو ترجمو سنڌي ۾ بہ پاڻ لکيو اٿن.

نوٽ: منهاج العاشقين فارسي رسالو آهي، جنهن ۾ مولوي غلام محمد خانزئي، شاهه جي رسالي جي سرودن جي معنوي رنگ وانگر اسرار بيان ڪيل آهن هن فارسي رسالي جو سنڌي ترجمو به پاڻ لکيو اٿن. مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب منهاج العاشقين فارسي جو سنڌي ۾ ترجمو ڪري ڇاپيو آهي، ان جو ڇاپي نسخو مون وٽ به موجود آهي، پر سنڌي ترجمو پاڻ مؤلف مولوي غلام محمد خانزئي ڪيو آهي، جنهن تان ني ان کي لکي صاف ڪري مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب ڇاپيو آهي ۽ عبارت کي سڌاريو آهي.

هن مجموعي ۾ هڪ رسالو خليفي محمود صاحب ڪڙئي وارن جو جوڙيل پڻ ٽن صفحن ۾ آندو ويو آهي. خليفي صاحب سان عقيدتمندي جو اظهار هنن لقبن سان پڌرو ٿئي ٿو:

هي رسالو غوث الحق قطب الزمان رسيده دوران زبدة المحققين امام المتقين سراج الولايت في دارالڪرامت مقبول بارگاه رب الودود سائين خليفي محمود صاحب ڪڙئي وارو رحمة الله عليه جو.

بسم الله الرحمٰن الرحيم

اسم سان الله جي سيئي ٿوڪ ٿيا، آگو خالص ازل ڪان آجو انتها

فعال لما يريد قادر قيد ڪيا، جيئي ڪيئي گهرئي مون ڏٺي اصل اونهيءَ آه

فيقول له ڪن فيڪون، لث اڳيون انڌن لاه الخ.

آخر ۾ مولوي غلام محمد خانزئي جي تاليف ڪتاب مناصح المومنين مؤلف مولوي خانزئي صاحب جي پنهنجي هٿ اکريل آيل آهي. مصنف جو خط نهايت عمدو آهي. هيءُ رسالو پنجن ورقن ۾ لکيل آهي جنهن جي ابتدا هن طرح آهي:

اي غلام محمد شروع ڪر هي ڪتاب، اسر ٿيو تصنيف سنڌي جو شتاب

امر ڪيو مولڪي ميان ڪارڻ ڪريم، سو ميان استاذ مون عبدالحڪيم

ملڪ ريگستان ناري جي ڪنارَ، شهر چوتياري ڇئوان ايُ هوشيارَ

لقب تنهِ ناري سندو ڪارو لکن، سو ٿيو استاذ مهجي جو وطن

هن ڪان پوءِ ڏٺي سڳوري جي واڪاڻ ڪئي وئي آهي ۽ سندس پياري پيغمبر جي وصف ڪئي وئي آهي. پوءِ هلي پرهيزگاريءَ جو بيان ٿو ڪري. ڪتاب جو خاتمو هن طرح ٿئي ٿو:

ٿيو خدا جي مهر سان پورو ڪتاب، سؤ صلواتون مصطفيٰ تي ڇئو شتاب

جيڪڏهن سن سال هجرت جو پڇين، سن تيرهه سؤ ورهه پيو ٽالڪن (سن ١٣٠٢)

هي مهينو ٿيا لکن ساري صفر، ٿي جهين تاريخ معنيٰ مستر.

بس پورو ٿيو ڪتاب مناصح المومنين تاريخ پندرهين مهني رمضان مبارڪ سن تيرهه سؤ لري مي سن ١٣٠٣ هٿان غلام محمد جوڙيندڙ جي بس. ان طرح هيءُ مجموعو پورو ٿئي ٿو.

ڊاڪٽر غلام علي الانا

ڀنڀور جا آثار ـــ سنڌي ٻولي ۽ سنڌي سماج جو مطالعو

ڀنڀور جي کنڊرن ۽ قديم آثارن پنهنجي سيني ۾ واديءَ سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن، ثقافتي ۽ سماجي تاريخ جا دفتر سانڍي رکيا آهن. جيتوڻيڪ آثار قديم جي ماهرن طرفان هنن آثارن کي ديبل بندر جا آثار ثابت ڪيو ويو آهي، پر اڃا به ڪي عالم ۽ سڄاڻ انهيءَ راءِ کي غور طلب راءِ سمجهن ٿا ۽ انهيءَ راءِ کي قطعي ۽ آخري راءِ تسليم نٿا ڪن.

١٩٥٦-٥٧ع ۾ پنهنجي پي- ايڇ- ڊي واري ٿيسز تي تحقيق جي سلسلي ۾ مون ٺٽي طرف واري ساري سامونڊي ساحل جو سفر ڪيو هو. اُن زماني ۾ ڀنڀور جي اڃا کوٽائي ڪانه ٿي هئي، اها سڄي ايراضي دڙن جي صورت ۾ هئي. البت قلعي واري ديوار جا ڪي آثار نظر اچي رهيا هئا. ان وقت جنهن جهوني مرد مون کي اهي دڙا گهمايا هئا، اُن جي چوڻ موجب هنن آثارن کان سواءِ سمنڊ اندر پيا به ڪيترائي آثار موجود هئا. ان مان رتو ڪوٽ، جاڪي بندر ۽ ديبو، مون ونيجي ۽ پوهارن وٽان ڪارين ذريعي، هُڙن وسيلي وڃي گهمي ڏٺا هئا ۽ سرزمين تان سڪا ۽ پيو به ڪجهه سامان هٿ ڪيو هو.

ڀنڀور جي کوٽائيءَ سنڌ جي قديم تاريخ جا اهم باب کوليا آهن. هن کوٽائيءَ مان اهو ثابت ٿيو آهي ته هت اسلامي دور کان به اڳ ڪيترن ئي خاندانن جي حڪومت رهي آهي. هنن دڙن جي کوٽائيءَ مان اهو پڻ ثابت ٿيو آهي ته هن شهر ۾ مسلمانن اٺين صديءَ کان وٺي رهڻ شروع ڪيو هو ۽ سڀ کان اول جن مسلمانن هت رهڻ شروع ڪيو هو، سي عرب هئا، جيڪي تيرهين صديءَ عيسويءَ تائين هت رهيا. انهن حقيقتن جو ثبوت اُموي دور جا آهي سڪا آهن، جيڪي آرڪيالاجي کاتي جي ماهرن کي کوٽائيءَ مان هٿ آيا هئا.

پر حقيقت هيءَ آهي ته هي شهر مسلمانن جي سنڌ تي فتح کان به گهڻو اڳ آباد هو. اُن سلسلي ۾ جيڪي ثبوت مليا آهن، اُنهن ۾ اهم ثبوت هڪ ته اهي سڪا آهن، جيڪي اسلامي دور کان اڳ جا آهن ۽ پيا اهي برتن آهن، جن تي ارڌناگري ۽ لاڙي يعني لوهاڻڪي رسم الخط ۾ ان وقت جي ٻوليءَ جا لکت ۾ نشان ۽ آثار ملن ٿا(1). هتان جيڪي بُت لڌا

---

(1) Khan F.A., Bhambhore, Karachi, Department of Archaeology, Govt of Pakistan, IV Edition, 1976, P 15.

ويا هئا، تن مان هڪ تي هڪ عورت جي چهري جا سڀ نقش چٽيءَ طرح اڀريل آهن ۽ ان جي مٿي تي خاص قسم جو لباس آهي. ان کان سواءِ هڪ برتن تي هڪ نهنڊڙ جوڙي ۽ سورج مکيءَ جون تصويرون پڻ اڪريل آهن.

انهن کان سواءِ هتان مليل ٺانون تي جاميٽريءَ جي ڊزائين جون شڪليون، نقش، چٽ، گل، انساني ۽ حيواني جسن ۽ دريائي ٻڪي، مڇي، نانگ، مور، هاٿي، هرڻ ۽ ڪن گلن ۽ ٻوٽن جون شڪليون، جن ۾ سورج مکيءَ جو گل ۽ ڪنول جو گل، ان کان سواءِ سج اڀرڻ وغيره اڪريل نظر اچن ٿا. ان کان سواءِ مٽيءَ جا برتن، رانديڪا، جانورن ۽ انسانن جون مورتيون هتي جي فن ۽ فنڪاريءَ جو ثبوت ڏين ٿيون (١).

ڀنڀور مان لڌل سامان نه فقط هن شهر جي تهذيب ۽ تمدن جي تاريخ بيان ڪري ٿو پر ان سامان جي مطالعي جي مدد سان، وادي سنڌ جي تهذيب ۽ ثقافت جي تاريخ تي چڙهيل پڙدا هٽي وڃن ٿا ۽ ائين' ته معلوم ٿئي ٿو ته هن تهذيب جي تاريخ، آمري، ڪوٽڏيجي، موهن جي دڙي کان هلندي، مختلف تهذيبن جا اثر تسليم ڪندي، ماضيءَ ۽ حال جي وچ ۾ رابطو رکندي، ڀنڀور واريءَ تهذيب سان پنهنجا ناتا جوڙيندي، اڳتي سفر جاري رکندي هلي رهي آهي.

آرڪيالاجي کاتي جي ماهرن کي ڀنڀور مان جيڪي گهڙا برتن مليا آهن سي پنهنجي ڪهاڻي ٻڌائيندي چون ٿا ته اهي ٺانوَ ڪاري سمنڊ جي اتر ۽ اوڀر واريءَ قديم تهذيب سان واسطو رکن ٿا. انهيءَ تهذيب جو زمانو هڪ صدي ق. م. کان شروع ٿئي ٿو ۽ هڪ صدي ق. م. ۾ ختم ٿئي ٿو. ڪاري سمنڊ جي اتر ۽ اوڀر جي قديم رهاڪن کي ساڪ يا سٿيا سڏيو ويو آهي. ساڪ يا سٿيا قوم هڪ صدي ق. م. ڌاري قديم ايران کان هت آئي.

ماهرن جو خيال آهي ته هن واديءَ ۾ هڪ صدي عيسوي ڌاري "پارٿيا" قوم جي ماڻهن، ساڪن (سٿين) جي جاءِ والاري. هن قوم ٻڌ ڌرم اختيار ڪيو هو، پر سندن تهذيب يوناني هئي. ڪاري سمنڊ جي اوڀر ۾ اتر جي انهن قديم قومن يعني سٿين ۽ پارٿين جي تهذيب ۽ ثقافت جو جيڪو سامان ڀنڀور مان لڌو آهي، تنهن وادي سنڌ جي ثقافت جي تاريخ ۾ هڪ نئون ۽ اهم باب کوليو آهي (٢).

پر هن ڏس ۾ ڀنڀور جي کوٽائيءَ واري رپورٽ ۾ ڇاپايل مواد کان اڳتي ڪا به تحقيق ڪانه ٿي آهي. خبر نه آهي ته اسان جي ماهرن ۽ مورخن ڀنڀور جي کوٽائيءَ واريءَ رپورٽ کي آخري رپورٽ يا آخري تحقيق سمجهي هن ڏس ۾ پنهنجو قلم ڇو رکي ڇڏيو آهي ۽ اڳتي سوچڻ لاءِ ويچار ڇو نه ڪيو آهي؟ ٿيڻ ته هيئن کپندو هو ته ڀنڀور واريءَ رپورٽ ۾ جن جن پهلوئن طرف ڊاڪٽر ايف. اي. خان طرفان اشارا ڪيا ويا هئا ۽ جن جن نقطن طرف

(1) Khan. F. A, (Ibid).
(2) Khan F.A. Op. Cit: PP 11 & 12.

هن صاحب نشاندهي ڪئي هئي، تن تي وڌيڪ سوچ ويچار، غور فڪر ۽ تحقيق ڪئي وڃي ها. هن ڏس ۾ آرڪيالاجيءَ جي ماهرن، فنون لطيفه جي ڄاڻن، فن تعميرات جي فاضلن، مختلف هنرن تي ڄاڻ رکندڙن، رياضيدانن، علم الانسان (Anthropology) جي اڪابرن ۽ لسانيات جي شاگردن ۽ مورخن توڙي جاگرافيءَ جي استادن کي پنهنجن پنهنجن مضمونن جي لحاظ کان هن ڏس ۾ سوچڻ گهرجي ۽ تحقيق ڪرڻ گهرجي.

هن وقت تائين ڀنڀور جي کوٽائيءَ مان مليل مواد تي فقط ٻن نقطن جي لحاظ کان سوچيو ويو آهي ۽ ان سلسلي ۾ ڪوجهنا ڪري نتيجا ڪڍيا ويا آهن. انهن مان هڪ نقطو هي آهي ته هي آثار سنڌ جي قديم ۽ تاريخي شهر ديبل بندر جي ڦٽل شهر جا آثار ثابت ڪيو آهي. ٻيو نقطو هي آهي ته ڀنڀور واري مسجد برصغير جي سڀ کان پهرين مسجد آهي، جيڪا هن شهر جي فتح کان پوءِ فوراً جوڙائي ويئي هئي. هن سلسلي ۾ هن عمارت وٽان حاصل ٿيل پٿر تي اڪريل ڪتبا هن دعويٰ لاءِ آخري دليل سمجهيا وڃن ٿا. اهڙيءَ طرح هنن آثارن مان سنڌ ۾ اسلامي دؤر ۽ اسلام کان اڳ واري دؤر جا سڪا پڻ هٿ آيا آهن، پر انهن تي به اجا تائين ڪا تفصيلي تحقيق ڪانه ڪئي ويئي آهي.

منهنجيءَ نظر ۾ مٿي ڄاڻايل ٻئي نقطا ڀنڀور واريءَ تهذيب لاءِ واقعي اهم نقطا آهن. ان ڳالھ کان ڪوبه انڪاري نه آهي ته جنهن جاءِ وٽان اهي ڪتبا لڌا ويا هئا سا ڪا مسجد نه آهي. ڪنهن کي به اعتراض نه آهي ته ڪو ڀنڀور واريءَ تهذيب تي اسلامي تهذيب ۽ ثقافت جو اثر نمايان نه آهي. ڪوبه انڪار نٿو ڪري ته هت عرب مسلمان اٺين صديءَ کان تيرهين صديءَ تائين آباد هئا. سوال هي آهي ته آرڪيالاجي کاتي جي ماهرن، مورخن، علم الانسان جي فاضلن ۽ علم اللسان جي شاگردن کي اها ته ڇڱيءَ طرح ڄاڻ آهي ته هن شهر جي آباد هجڻ جا ثبوت سنڌ ۾ اسلام جي آمد کان ڪافي اڳ ٿا، يعني هڪ صدي ق. م. ۾ ملن ٿا. هتان لڌل سڪا، برتن ۽ ٻيو سامان اهڙي گواهي ڏئي ٿو. هت ٻڌ مت، هندو مت، شو پنٿ ۽ انهن کان به اڳ جي انسانن جي آباد هجڻ جا اهڃاڻ ملن ٿا: پر ماهرن هنن آثارن جي کوٽائيءَ مان حاصل ٿيل مواد کي مختلف دورن ۾ ورهائڻ جي باوجود ۽ ٻين دورن کي اهميت ڏيڻ جي بدران فقط هڪ دور کي وڌيڪ اهميت ڏيئي ان جي وڌيڪ اپٽار ڪئي ۽ وادي سنڌ جي تاريخ جي ٻين پهلوئن تي لکڻ ته پري رهيو پر انهن کي ڇُهڻ به مناسب نه سمجهيو. هن ڏس ۾ ماهرن جي مراد فقط هيءَ هئي ته هت عربن جي آمد ۽ عربي تهذيب جي اثرن جا اهڃاڻ ڳولي، ثابت ڪري، انهن جي نشاندهي ڪئي وڃي. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر فضل احمد خان پنهنجيءَ رپورٽ ۾ لکي ٿو:

"ڀنڀور جي کنڊرن تي هن وقت جيڪا تحقيق ٿي رهي آهي، ان جو بنيادي مقصد آهي هن بستيءَ جي آغاز ۽ ائين صديءَ جي اوائل ۾ سنڌ ۾ آباد ٿيندڙ مسلمانن جي بود وباش جي طريقي ۽ ان دور جي تهذيب ۽ ثقافت جو پتو لڳائڻ" (١).

واديءَ سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن سان محبت رکندڙن کي عربي دؤر جي تهذيب ۽ تمدن، سنڌ جي معاشري ۽ معاشرتي تاريخ تي ان (اسلامي) دور جي اثر ۽ ڇاپ لاءِ قدر ۽ احساس آهي. تهذيبون هڪٻئي تي اثر ڪنديون آهن، اها هڪ مڃيل حقيقت آهي. سنڌي تهذيب تي عربي ۽ اسلامي تهذيب جي اثر کان سنڌ جو ڪوبہ ماڻهو انڪار نٿو ڪري، ڀنڀور مان مليل سامان جي اڀياس مان ائين ظاهر ٿئي ٿو تہ هت ٻين تهذيبن جا بہ نشان ۽ اهڃاڻ ملن ٿا، جن تي اڃا تائين قلم نہ کنيو ويو آهي.

ڊاڪٽر فضل احمد خان صاحب جي مٿي بيان ڪيل راءِ مان اهو بلڪل واضح آهي تہ سندس سامهون فقط هڪ مقصد هو، ۽ اهو هو ائين صديءَ جي شروعات ۾ سنڌ ۾ آباد ٿيندڙ عربن جي رهڻي ڪهڻيءَ جي طريقي ۽ عربي دور جي تهذيب ۽ ثقافت جي باري ۾ کوجنا ڪرڻ. ڊاڪٽر صاحب جي راءِ مان اهو چٽيءَ طرح ظاهر آهي تہ سندس دلچسپي هن قديم شهر ۾ رهندڙ ٻين قومن يا تهذيبن سان ڪانہ هئي. انهيءَ سوچ جو نتيجو اهو نڪتو جو سواءِ مسٽر عبدالغفور مرحوم ۽ شيخ خورشيد حسن جي، آرڪيالاجي کاتي جي ٻئي ڪنهن بہ ماهر هنن آثارن جي حوالي سان اڳتي ڪابہ کوجنا ڪانہ ڪئي.

ڊاڪٽر فضل احمد خان صاحب جي نظريي ۽ راءِ جو ثبوت هن حوالي مان بہ ملي ٿو، جنهن ۾ هو صاحب لکي ٿو:

"انهن کوٽاين مان هتان نہ صرف هڪ وسيع ساحلي قلعبند شهر جا آثار مليا آهن، پر هتان ان ابتدائي زماني جي فن تعمير ۽ ٻين لطيف فنن متعلق تمام گهڻيون شيون پڻ هٿ آيون آهن. هتان مٽيءَ جي برتنن جو جيڪو وڏي ۾ وڏو تعداد هٿ آيو آهي، ان جي مدد سان محققن کي ڀرپور دعوو مسلمانن جي اوائلي دور جي برتنن جي مطالعي جو موقعو مليو آهي. اميد آهي تہ هي مطالعو وڌيڪ تحقيقات لاءِ بنيادي حيثيت رکندو(٢).

ڊاڪٽر صاحب اڳتي هلي لکي ٿو:

"پنجن ڇهن جڳهين تي جيڪا گهري کوٽائي ٿي آهي، ان جي مدد سان انهن دڙن جي هرتهہ جي خبر پنجي سگهي آهي. انهن هيٺين تهن کان مٿين تهن تائين "ساڪ"

(1) Khan F. A. **Bhambhore,** Karachi, Deptt: of Archaeology, Govt of Pakistan, IV Edition; 1976, P. 9.

(2) Khan F. A. Op. cit, P. 17.

گهرائي ايرانين (ساسانين)، هندو ۽ ٻڌمت ۽ اسلام جي ابتدائي ٽن دورن جا آثار معلوم ٿين ٿا، جيڪي ٻهرين صدي قبل مسيح کان وٺي تيرهين صدي عيسويءَ تائين هڪ ڊگهي زماني تي حاوي آهن (١).

هاڻ سوال هي ٿو پيدا ٿئي ته سٿين ۽ پارٿين، ايرانين ۽ ٻڌ مت ۽ هندو دؤر واري هن قديم تهذيب متعلق اسان جا مورخ ۽ ماهر خاموش ڇو رهيا آهن. ڀنڀور واري تهذيب جي ملڪ ۾ پرچار ڇو نه آهي؟ ڇا انهن دورن جا برتن، رانديڪا، روزانه زندگيءَ جو سامان، سڪا، آن قديم تهذيب ۽ ثقافت جي باري ۾ ڪجهه به ٿا بيان ڪن؟ اهو سامان پنهنجي دور جي معاشري ۽ معاشرتي زندگيءَ تي ڪابه روشني نٿو وجهي؟ جيڪڏهن انهيءَ سرمايي ۽ مواد جي مطالعي جي مدد سان اسان جي ملڪ جي قديم تاريخ، قديم تهذيب ۽ قديم ثقافت جي باري ۾ معلومات ملي ٿي ته پوءِ انهن جي باري ۾ اسان جا ماهر خاموش ڇو رهيا آهن ۽ انهيءَ دؤر کي اهميت ڇو نه ڏني اٿن؟

ڀنڀور جي کوٽائيءَ مان مليل سامان جي اڀياس مان ظاهر ٿئي ٿو ته هن ۾ ڌار ڌار مذهبن جا ماڻهو رهندا هئا. سڀ کان اهم نقطو هي آهي ته هتان مليل مواد تي جيڪي چٽ، گل، اقش، ڊزائينون ۽ جاندارن جون شڪليون وغيره آهن، انهن مان هن تهذيب جي رهاڪن، ماڻهن جي روزانه زندگيءَ، زندگيءَ جي فلسفي، سوچ، فڪر، مذهب، فن، هنرن، ڪاريگرين ۾ ذوق ۽ نفسيات جي خبر پوي ٿي.

ماهرن کي خبر آهي ته ڪنهن به ملڪ جي ٻولي آن ملڪ جي سماجي، ثقافتي تهذيب ۽ تمدني تاريخ جي آئينه دار هوندي آهي، ڪنهن به قوم جي ٻوليءَ جي مطالعي مان ان قوم جي معاشي ۽ معاشرتي قدرن، سوچ ۽ فڪر جي ارتقا، تهذيبي ۽ تمدني تاريخ جي خبر پوندي آهي. ڀنڀور جي آثارن مان مليل مواد جو مطالعو هت رهندڙ ماڻهن جي ذهني ارتقا، معاشي ۽ معاشرتي حيثيت، فن ۽ فنڪارانه قابليت، مذهب ۽ مذهبي اصولن وغيره جو اهڙو مواد سامهون آڻي ٿو، جنهن جي ڏسڻ سان علم الانسان جا ماهر هتي جي ماڻهن کي وڏي قدر ۽ احترام جي نگاهن سان ڏسن ٿا.

هن ڏس ۾ مٿي بيان ڪيل اقطن ۽ هتي جي ماڻهن جي اخلاقي ۽ اقتصادي تاريخ متعلق گهڻي ۾ گهڻي ۽ مفيد معلومات انهن ٺڪرين جي ذريعي ملي ٿي، جن تي ڪاٺ سان آن زماني جي ٻوليءَ جا ڪجهه اکر لکيا ويا آهن، جن کي ڊاڪٽر خان Proto Nagari اکر ٿو سڏي (٢).

انهن ٺڪرين تي لکيل هي لفظ ثابت ٿا ڪن ته هن شهر جا ماڻهو نه فقط هڪ پراڻي تهذيب ۽ ثقافت جا ڌڻي هئا، پر هو پنهنجي روزانه زندگيءَ ۽ وهنوار، آڻي ويهڻيءَ ۾ پنهنجي

(1) Khan F. A. Op. cit, P. 15.
(2) Khan F. A. Op. cit, p. 10

ٻولي" ڪم آڻيندا هئا، جيڪا هو نه فقط ڳالهائي سگهندا هئا، پر هو آها ٻولي باقاعدگيءَ سان لکي به سگهندا هئا. انهن ٺڪرين تي لکيل اکرن مان اهين پڻ واضح ٿئي ٿو ته هن شهر جا ماڻهو هڪ ڪان وڌيڪ رسم الخط لکي سگهندا هئا. هن مان اها به دعوا ڪري سگهجي ٿي ته هت رهندڙ ڌار ڌار قومن جو ڌار ڌار رسم الخط هوندو هو، يعني لوهاڻا پنهنجو لوهاڻڪو يا لاڙي رسم الخط ڪم آڻيندا هئا ته ٻيا هندو ارڌناگري رسم الخط ڪم آڻيندا هئا. اهڙيءَ طرح هت مانوشانو يا ملوالي رسم الخط پڻ رائج هو.

ٻوليءَ قومن جي زندگيءَ، ثقافت، تهذيب ۽ تمدن جو آئينو آهي. سنڌي ٻولي سان دلچسپي رکندڙ دوستن کي اها ته خبر آهي ته انهن ٺن ٺڪرين مان هڪ جنهن تي لوهاڻڪي (۱) يا لاڙي رسم الخط ۾ ڪجهه اکر لکيل آهن، آن ٺڪريءَ واري لکت مون سال ۱۹۶۸ع ۾ پڙهي، نئين زندگي رسالي ۾ مضمون جي صورت ۾ ڇپائي هئي. وري آن تي وڌيڪ اپاس ڪري، ۱۹۷۹ع ۾ پنهنجي ڪتاب "سنڌي صورتخطيءَ" ۾ آن جي باري ۾ تفصيلي بحث ڪيو هئو. ان ٺڪريءَ تي لکيل اکرن جي پڙهڻ ڪان پوءِ مون جيڪي نتيجا ڪڍيا هئا، انهن کي هت دهرائڻ مناسب ٿو سمجهان. اهي نتيجا هي آهن:

(الف) "پنيور واريءَ لکت مان هڪ يعني تصوير نمبر ۱۰ واري لکت پڙهي ويئي آهي؛ آن لکت جي پڙهڻي آهي "ٻڄُر هيدر". پهرينءَ سٽ ۾ لکيل آهي "ٻڄُر" ۽ ٻيءَ سٽ ۾ لکيل آهي "هيدر". انهيءَ ٺڪريءَ توڙي ٻين ٺڪرين تي لکيل لفظ، سنڌ ۾ اسلام جي آمد ڪان اڳ جي زماني جي سنڌي ٻوليءَ جي لکيل صورت جي املهه نشاني آهن.

(ب) اسلام جي آمد ڪان اڳ سنڌي ٻولي ديسي رسم الخطن ۾ لکي ويندي هئي، جنهن جا هڪ ڪان وڌيڪ رسم الخط هئا، يعني هر قوم کي پنهنجو پنهنجو رسم الخط هو. ٻولي اهائي ساڳي يعني سنڌي هئي، پر لوهاڻا ان کي پنهنجي نموني پيا لکندا هئا ته ٻانڀا پنهنجو رسم الخط پيا ڪم آڻيندا هئا.

(ت) اهو به ثابت ٿو ٿئي ته سنڌي ٻولي واپاري ڏي-وٺ ۽ عام استعمال واري ٻولي هئي. آن ۾ نجوم، هيئت، رياضي، طب ۽ ٻين علمن توڙي واپار، تجارت روزانه استعمال جي ٻين شين، مختلف قسمن جي ڪپڙن، دوائن وغيره لاءِ لغوي خزانو موجود هو.

(ج) "ٻڄُر هيدر" لفظ وياڪرڻ جي لحاظ ڪان توڙي نحوي نقطه نگاهه ڪان نهايت ئي دلچسپيءَ وارو آهي. هن لفظ جي ڇنڊڇاڻ ڪان پوءِ چئي سگهجي ٿو ته اڄ ڪان چوڏهن سؤ سال اڳ به سنڌي ٻوليءَ جي صفتي فقرن جي ساخت ۽ سٽاءَ ساڳي هئي.

---

(۱) خواجه غلام علي الانا، "سنڌي صورتخطي"، حيدرآباد، سنڌي زبان پبليڪيشن: ٽيون ڇاپو، ۱۹۷۹ع، ص ۲۲-۲۳.

پنيور واريءَ لکت جي مطالعي کان پوءِ انهيءَ نتيجي تي پهچجي ٿو ته هتي لوهاڻڪو يا لاڙي رسم الخط، اردناگري رسم الخط ۽ مالواري رسم الخط رائج هئا، جنهن جو ثبوت عرب سياحن جاحظ، ابن نديم ۽ البيروني‌ءَ جي بيان مان ملي ٿو. هن سلسلي ۾ جاحظ (٨٦٤ع) لکي ٿو:

"سنڌ (هند) جي ماڻهن کي اسان نجوم ۽ حسابن ۾ گهڻو اڳتي ڏٺو، انهن جو هڪ خاص سنڌي (هندي) خط آهي...... (الخ)" (١)

مسعودي (٩٥٧ع) لکي ٿو:

"سنڌ جي زبان هندستان کان مختلف آهي. سنڌ اسلامي ملڪن سان قريب تر آهي. مهانگر يعني ولڀراه جي سلطنت جي تختگاهه جي بولي ڪڙي آهي. هيءَ انهيءَ طرف ۽ پسگردائيءَ جي زبان آهي، مگر ثقيل آهي. سامونڊي ساحل، چيمور، سوپاره ۽ ٿاڻي وغيره ساحلي شهرن جي زبان "لاڙي" آهي." (٢)

ساڳيءَ طرح بشاري مقدسي (تصنيف ٩٨٥ع) لکي ٿو:

"ديبل هڪ سامونڊي شهر آهي، هن سان هڪ سؤ ڳوٺ مليل آهن، هتي جا رهاڪو زياده تر هندو آهن. سمنڊ جو پاڻي طغيانيءَ جي وقت شهر جي ديوارن سان اچي لڳندو آهي. هتي جا باشندا واپاري آهن. سنڌي ۽ عربي زبانون ڳالهائين ٿا"(٣).

اهڙيءَ طرح ابن نديم (٩٩٥ع) جو رايو آهي:

"سنڌ جي ماڻهن جون زبانون ۽ مذهب باهم مختلف آهن، ۽ رسم الخط متعدد آهن. هن جا تقريباً ٻه سؤ رسم الخط آهن. سنڌ جي ماڻهن وٽ ٩ رسم الخط رائج آهن... الخ"(٤)

بلڪل ساڳيءَ طرح البيروني لکي ٿو:

"ڏکڻ سنڌ ۾ ڪاري واري خطي ٿاڻين، مالوشائو (Malwashau) نالي جيڪو رسم الخط ڪم ايندو آهي، ان کي مالوالي به چئبو آهي. ٻهمنوا (منصوره) ۾ سئندو رسم الخط ڪم ايندو هو. لاڙي خط لاڙديس ۾ ڪم ايندو هو. اردناگري رسم الخط ڀاٽيا ۽ سنڌ جي ڪن حصن ۾ لکيو ويندو هو"(٥).

---

(١) جاحظ: "رساله فخرالسودان علي البيضان"، اردو ترجمو، "هندوستان عربون کي نظر مين" اعظم ڳڙهه، دارالمصنفين، ١٩٦٠ع، ص ٤٧.

(٢) ابو الحسن مسعودي: "مروج الذهب و معاون الجوهر" اردو ترجمو، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ٢٨٨-٢٨٩.

(٣) بشاري مقدسي: "احسن التقاسيم في معرفتہ" ايضاً، ص ٣٨٥-٣٨٦.

(٤) ابن نديم: الفهرست، ايضاً، جلد دوم، ١٩٦٢ع، ص ٣-٤.

(5) Edward C-Sachau, Alberuni's India, kegan Pual Trench Tribner London, 1910, P. 173.

عرب سياحن جا مٿي جيڪي رايا ڏنا ويا آهن، تن مان ظاهر ٿو ٿئي تہ سنڌ نہ فقط ثقافت، وڻج واپار، علم ادب ۽ پنهنجي ڳالهين کي لکت ۾ ثبوت طور پيش ڪيو آهي، پر انهن سفرنامن مان سنڌي ٻوليءَ ۽ ان لاءِ ڪم ايندڙ لکيت ۽ انهن جي ڌار ڌار نمونن بابت بہ پتو پوي ٿو. جاحظ، ابن نديم ۽ البيرونيءَ جي احوالن مان ثابت ٿئي ٿو تہ سنڌ ۾ اسلام جي آمد وقت سنڌي ٻولي نہ فقط ڳالهائي ويندي هئي، پر اها روزمره جي استعمال واري ٻولي هئي. ماڻهن جي خيالن جي اظهار جو ذريعو هئي ۽ اها ڌار ڌار رسم الخطن ۾ لکي بہ ويندي هئي، ۽ اهو پڻ ثابت ٿو ٿئي تہ ان وقت جي ٻولي ان وقت جي تهذيب، ثقافت ۽ ان جي قدرن کي اجاگر ڪري ٿي.

ڀنڀور جي کوٽائيءَ مان مليل ٺڪرين تي لکيل اکرن جي وڌيڪ اڀياس کان پوءِ هن نتيجي تي پهچجي ٿو تہ ابن نديم ۽ البيرونيءَ جيڪا راءِ ڏني هئي، سا سچي ۽ صحيح هئي، ان سلسلي ۾ پهرين ١٩٦٨ع ۾، پوءِ ١٩٧٦ع ۾ ۽ ان کان پوءِ ١٩٧٩ع ۾ ڪيل نتيجن ۾ اهو عرض ڪيو ويو هو تہ هتان لاڙي يا لوهاڻڪي ۽ ارڌ ناگري رسم الخط جا ثبوت ۽ نمونا مليا آهن. تازو ڊاڪٽر محمد رفيق مغل صاحب طرفان منصوره ۾ ڪيل کوٽائيءَ مان مليل ٺڪرين تي بہ لوهاڻڪي يعني لاڙي خط جا ثبوت مليا آهن.

جيڪب مشهور ماهر قديم آثار ڊاڪٽر داني پنهنجي ڪتاب Indian Paleography ۾ برصغير جي هندستان واري اڪثر حصن ۾ رسم الخط جي مختلف نمونن جو مطالعو ڪيو آهي ۽ ان سلسلي ۾ حوالا بہ ڏنا آهن، پر ڊاڪٽر صاحب ڪي سنڌ جي باري ۾ شايد ڪا معلومات ملي ڪانہ سگهي، جيتوڻيڪ عرب سياحن سنڌي رسم الخط ۾ سنڌ ۾ مروج رسم الخط طرف واضح طور اشارا ڪيا هئا ۽ انهن جا نالا پڻ ڏنا هئا. ڊاڪٽر داني صاحب پنهنجي مذڪوره ڪتاب ۾ پرانتڪ يعني صوبائي لپين جو پڻ ذڪر ڪيو آهي ۽ انهن ۾ هندستان جي مشرقي، مغربي، اتر- اولهہ، ڏکڻ وارن صوبن جي لپين جو ذڪر ڪيو آهي، پر ڊاڪٽر صاحب جو ڪتاب صرف سنڌ جي ذڪر کان خالي آهي. ڊاڪٽر صاحب پنهنجي ڪتاب XV1a Plate ۽ XV1b تي "ملوالي" رسم الخط جا مثال ۽ حوالا ڏنا آهن، پر هي خط سنڌ ۾ ڳولڻ جي تڪليف ڪانہ ورتي اٿن، جنهن جو ذڪر البيروني بہ ڪيو آهي.

منهنجي خيال ۾ جنهن رسم الخط کي سر گريئرسن ڪراچي ضلعي جو رسم الخط ٿو سڏي، سو اصل ۾ لاڙي يا لوهاڻڪو رسم الخط آهي.

هن کان اڳ هڪ ٺڪريءَ تي لکيل لاڙي يا لوهاڻڪي اکرن جي پڙهڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي هئي ۽ باقي رهيل پڻ ٺڪرين تي لکيل اکرن جي پڙهڻيءَ لاءِ ڪوشش ڪري رهيو آهيان. هن ڪانفرنس [ڀنڀور سيمينار-١٩٨٣ع] لاءِ اهو مناسب سمجهيم تہ ڀنڀور وارين انهن باقي پڻ ٺڪرين جي پڙهڻيءَ جي باري ۾ ڪجهہ عرض ڪريان. اڳ ۾ جاحظ جي حوالي سان بيان ڪيو اٿم تہ سنڌ جا ماڻهو علم رياضي،

علم نجوم ۽ حسابن ۾ ڪافي اڳتي هئا. جاحظ جي هن دعوا جو دليل پنيور مان لڌل هڪ ٺڪريءَ تي لکيل اکرن مان ملي ٿو.

هن ٺڪريءَ جي اڀياس مان هڪ ته ان دور جي انگن لکڻ جي خبر پوي ٿي. انگن جي لکيل صورت مان پتو پوي ٿو ته ان زماني ۾ به سنڌ ۾ علم رياضيءَ جو عام رواج هو. ماڻهن کي انگن ۽ انهن جي ڳاڻيٽن ۽ حساب ڪتاب رکڻ جي پوري ڄاڻ هئي. هو نه فقط انگن جي سچي صورت مان واقف هئا ۽ ان جي لکڻ جو وڏن رواج هو پر ماپ ۽ تور ۾ وڌيڪ آسانيءَ لاءِ انگن جي پاڱن ۽ جزن جي به، ڪين نه فقط زباني طور ڄاڻ ۽ خبر هئي پر ان جو لکت ۾ به اظهار ڪري سگهندا هئا. ڪنهن به قوم وٽ اهڙي ترقي يافته طريقي جو هجڻ ان قوم جي ذهانت جو ثبوت آهي. هن ٺڪريءَ (نمبر ٻهرين ص ١٥) جي ٻي سٽ ۾ " 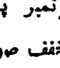 " اکر دراصل سچي لفظ جي "سَنديِ" چوٿي يا مخفف صورت آهي، جنهن جي مراد آهي "ماپ". سنڌ ۾ اڄ به واپارين وٽ ائين لکڻ جو رواج آهي. هن سٽ ۾ " " اکر مان مراد آهي سوا هڪ پاءُ، سچيءَ سٽ جي پڙهڻي ٿيندي "ماپ سوا هڪ پاءُ" هن مان هي ٿو اندازو لڳائي سگهجي ته دڪاندار پنهنجي وقت بچائڻ لاءِ ڪنهن شيءِ جون سوا هڪ پاءُ جون تور جيتريون پڙيون يا ويڙهيون اڳواٽ ئي ٻڌي تيار ڪري رکندا هئا ته جيئن دڪاندار ۽ خريدار جو وقت ضايع نه ٿئي.

علم رياضيءَ سان دلچسپي رکندڙ ماهرن لاءِ وڌيڪ دلچسپيءَ وارو نقطو هي آهي ته پنيور جا ماڻهو ڪنهن به شيءِ جي ننڍن جزن مان به چڱيءَ طرح واقف هئا، پين لفظن ۾ هيئن چئبو ته سچو، اڌ، پاءُ ۽ مَنو وغيره جهڙا جزا، ان وقت به سنڌ ۾ روزمره جي زندگيءَ ۾ استعمال ٿيندا هئا.

هن لفظ کان هيٺ، ٽينءَ سٽ ۾ لکيل آهي " " جنهن جي پڙهڻي آهي سوا ٻه، يعني ته پنيور جا رهاڪو نه فقط انگ اکر لکي سگهندا هئا، پر جزن جي ڄاڻ کان سواءِ انهن جزن جي لکڻ جو به وڏن رواج هو. يعني هو وڏا حسابدان ۽ رياضيدان هئا، جنهن جو ذڪر جاحظ پڻ ڪيو آهي.

اهڙي نمولي صفحي ١٥ تي شڪل نمبر ٣ ۾ ڏنل ٺڪريءَ تي جيڪي اکر لکيل آهن تن جي پڙهڻ جي پڻ ڪوشش ڪئي وئي آهي، جيتوڻيڪ الهيءَ ٺڪريءَ جي پڙهڻيءَ مان آئون اڃا مطمئن نه آهيان ۽ اها دعوا نٿو ڪريان ته جيڪا پڙهڻي مون مقرر ڪئي آهي اها آخري ۽ بلڪل درست آهي، پر ماهرن جي ڌيان ۽ سوچ فڪر لاءِ آءُ پنهنجا رايا پيش ڪريان ٿو ۽ ٻين ماهرن کي پڻ دعوت ٿو ڏيان ته هو به هن ڏس ۾ ڪوشش ڪن. الهيءَ ٺڪريءَ تي ٻهرين سٽ ۾ جيڪي اکر لکيل آهن، اهي آهن:

ان جي پڙهڻي آهي (رمبريها پٽ) "پٽ" مان مراد ته ريشم آهي، پر رمبريها ڇا آهي ان تي سوچڻو پوندو. ممڪن آهي ته ڪو ريشم جو قسم هجي.

ٻي ست هن ريت لکيل آهي:

ان جي پڙهڻي آهي "ڏيرو هنبرو".

ٽين ست ۾ هي اکر لکيل آهن:

ان جي پڙهڻي آهي "ننڊو".

انهن نگرين جي پڙهڻيءَ مان خبر پوي ٿي، ته ان وقت ڪهڙو ڪهڙو ڪپڙو يا ٻيو سامان عام طور وڪامندو هو. ڪپڙين شين جو واپار هلندو هو، ڪهڙا ڪهڙا رنگ استعمال ٿيندا هئا. هنن نگرين جي اڀياس ڪان پوءِ سنڌ جي معاشي ۽ سماجي حالت ۽ ماڻهن جي نفسيات، سنڌ طبيعت جي لاڙن، تهذيب ۽ تمدن جي باري ۾ ڪافي ڪجهه چئي سگهجي ٿو(۱).

(پنيور نئشنل سيمينار ۱۹۸۳ع ۾ پڙهيل)

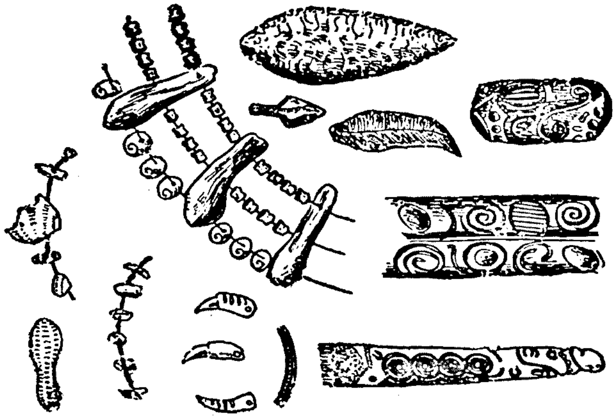

---

(1) Khan F. A. Op. Cit, P. 15.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

سنڌ ۾ ڪپڙي جي صنعت

سنڌ ۾ زراعت سان گڏ صنعت ۽ حرفت به قديم زماني کان موجود رهي آهي. تمام قديم زماني ۾ به سنڌ جي ماڻهن ڪپڙي جي صنعت، ڪُر جي ڦانون، چمڙي جي هنر ۽ ڪاٺ جي ڪاريگريءَ ۾ وڏي ترقي ڪئي هئي. نه فقط ايترو، پر چٽساليءَ جا به ماهر هئا. هو وڻن جي چوڏن، پنن، گلن ۽ ٻين شين مان رنگ جوڙي، ڪپڙو ۽ سٽ به رنگيندا هئا، ته مٽيءَ جي ٿانون تي چٽسالي به ڪندا هئا. وولڻ جي ٻوڪ ٿيندي هئي، جنهن جي ڦلين مان سٽ ڪتي، ڪپڙو اُڻيو ويندو هو. اهو ڪپڙو پري پري تائين ويندو هو. موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ مان معلوم ٿئي ٿو، ته ان زماني ۾ سٽ ڪتڻ جو ڪم گهر گهر ٿيندو هو، چاڪاڻ ته ڪيترائي ڪتڻ جا اُٽ هٿ لڳا آهن. اهي اُٽ ڪُر، سپ ۽ ٻين ڪن شين مان ٺهيل آهن. اهو رواج لاڳيتو هليو اچي، ويندي ماضي قريب تائين موجود هو. شاهه جي رسالي ۾ ”سر ڪاپائتي“ موجود آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هر گهر ۾ عورتون سُٽ ڪتينديون هيون، ۽ اهو سُٽ ڏيئي ڪپڙا ٺهرائينديون هيون. مثال طور هڪ بيت ڏجي ٿو:

ڪتڻ جي ڪاڻ ڪرين، سُتي ساهين هنڌ؛
صبح ايندءِ اوچتي، عيد اُگهاڙن ڪنڌ؛
جت سرتيون ڪندءِ سڌ، ات سڪندينءَ سينگار کي.

نه فقط ايترو، پر موهن جي دڙي مان ڪپڙي جو ثبوت به مليو آهي. موهن جي دڙي جي کوٽائي دوران ڪپهه مان ٺهيل ڪپڙي جو هڪ ٽڪر مليو آهي، جنهن ۾ ٽامي ۽ چانديءَ جا زيور ويڙهيل هئا. ماهرن جو رايو آهي ته اها ڪپڙي ۽ ڪپهه جي قديم ترين دريافت آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته اڄ کان پنج هزار سال اڳ صرف سنڌ ۾ ڪپهه جي ٻوڪ ٿيندي هئي، ۽ ڪپڙو ٺهندو هو. هيروڊوٽس عيسوي سن کان ٤٥٠ سال اڳ سنڌ ۾ وونڻ جا وڻ ڏٺا هئا. ان مان واضح ٿيندو، ته سنڌ ۾ ڪپهه ٿيندي هئي ۽ ڪپڙو ٺهندو هو. ان کان سواءِ يوناني زبان ۾ ڪپهه ۽ ڪپڙي لاءِ لفظ ”سنڌن“ يا ”سندن“ ملي ٿو. بابلي زبان ۾ ان لاءِ لفظ ”سنڌو“ آيو آهي. اهو صاف ڏيکاري ٿو ته سنڌ مان ڪپهه يا ان مان ٺهيل ڪپڙو دنيا جي مختلف ملڪن ڏانهن ويندو هو.

سنڌڻ: عيسوي سن کان پنج صديون اڳ جي يوناني مورخ هيرو ڊوٽس "سنڊن" نالي هڪ ڪپڙي جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪو مصر، بابل ۽ يونوچ سمنڊ جي ڪناري وارن ملڪن ۾ استعمال ٿيندو هو. اهڙيءَ ڪپڙي جو ذڪر اشور بانيپال جي لائبريري لاءِ تيار ڪرايل بابلي الواح ۾ چار ڀيرا ڪيل آهي. ستين صدي عيسويءَ ۾ بابل جا بادشاهه جيڪي سوٽي پوشاڪون پهريندا هئا، اهي "سنڊن" مان ٺهيل هونديون هيون. روم جا بادشاهه آگسٽوس کان وٺي ويندي هيدرئائن تائين باريڪ ڪپڙو "سنڊن" گهرائيندا هئا. قسطنطنيه ۽ روم جون نفاست پسند شهزاديون سنهو ڪپڙو "سنڊن" ڏاڍي شوق سان پائينديون هيون. ان کان سواءِ اصطخر جي محلات جون خوبصورت عورتون، نيل جي ڪناري جون فائلي (Phile) رقاصائون ۽ ڊيلفيءَ جون حسين زائرين عورتون سنهي ململ "سنڊن" ڏاڍي شوق سان پهرينديون هيون. مصر ۾ لاشن کي ممي ڪرڻ وقت "سنڊن" ڪپڙي جون پٽيون، مسالن ۾ ٻوڙي ويڙهيون وينديون هيون.

سنڌ جي سنهي ڪپڙي "سنڊن" جو نالو توريت ۾ آيل آهي. عهدنامہ جديد ۾ بہ آيو آهي تہ يسوع مسيح کي صليب تان لاهڻ کان پوءِ "سنڊن" ۾ ويڙهيو، هڪ پيتيءَ ۾ وڌو ويو هو. نئين عهدنامي جي يوناني متن ۾ لفظ "سنڊن" ٽن هنڌن تي استعمال ٿيل آهي: (١) متي ٢٧، ٥٩ (٢) مرقص، ١٤، ٥١ (٣) لوقا، ٢٣، ٥٣.

هن مان صاف ظاهر ٿئي ٿو تہ سنڌ جي سنهي ململ دنيا جي مختلف ملڪن ڏانهن ويندي هئي، ۽ ان کي وڏي اهميت حاصل هئي. سنڌ جي نسبت سان ان کي "سنڌڻ" سڏيو ويندو هو، جيڪو بدلجي "سنڊن" يا "سنڊن" ٿيو. جرمني ٻوليءَ ۾ هي لفظ بدلجي "زينڊل" ٿي ويو. يوناني، جرمني ۽ بابلي لغتن مان ثابت ٿئي ٿو تہ "سنڊن" جو تعلق سنڌ سان آهي. قرآن شريف ۾ آيل لفظ "سُندس" بہ "سنڌڻ" جي عربي صورت ٿي آيو آهي: (١) الڪهف ٣١ (٢) الدخان: ٥٣ (٣) الدهر: ٢٠-٢١.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي پنهنجي ڪتاب "بذل القوة" ۾ آندو آهي تہ "بلقاء" جي عامل اسلم فروة بن عمر الجذامي جڏهن اسلام قبول ڪيو، تہ هن نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم کي تحفا موڪليا، جي پاڻ سڳورن قبول فرمايا. انهن ۾ "سندس" جي قبا بہ هئي. ان مان معلوم ٿيو تہ پاڻ ڪريمن بہ سنڌ جو ڪپڙو پهرڻ فرمايو.

سنڌ جو ڪپڙو آرين دور ۾: هندن جي ڌرمي ڪتابن ۾ بہ سنڌ جي عمدي ڪپڙي جي ساراهہ ملي ٿي. آرين جي قديم ترين ڪتاب "رگويد" ۾ سنڌ جي نفيس ڪپڙي جي ساراهہ ٿيل آهي. يجرويد ۾ هنرن جي فهرست ۽ مختلف ڪاريگرن جي ڌنڌن جو بيان آيل آهي. اتي ٻين ڪاريگرن سان گڏ "ڪوري" جو نالو بہ اچي ٿو.

ٻڌ ڌرم واري دور ۾: ٻڌ ڌرم واري دور ۾ بہ سنڌ جي سنهي ململ ٻاهر ويندي هئي. خاص طرح سان هالا جي ململ راجا جي مهر لڳائڻ کان سواءِ ٻاهر وڃي نہ سگهندي هئي.

موريا خاندان: موريا خاندان جي حڪومت جي ڏينهن ۾ رعيت سورهن طبقن ۾ ورهايل هئي، ۽ هڪ ڌنڌو ڇڏي ٻي ڌنڌي ڪرڻ جي اجازت نه هئي. انهن سورهن ڌنڌن مان هڪ ڌنڌو ڪورين جو به هو. ڪورين جي ڪپڙي اُڻڻ جي ڪارخانن ۾ بيوهه عورتون ۽ غريب ماڻهو به اچي مزوريءَ تي ڪپڙو اُڻندا هئا. ڪورين جي لنبڻ وڏن ڪارخانن ۾ مزوريءَ تي ڪپڙي اُڻڻ جو رواج اڄ به موجود آهي. انهن کي ”وانڊ“ سڏيو ويندو آهي. وانڊ نه فقط ڪوري قوم جا هوندا آهن، ۾ ٻين ذاتين وارا به هوندا آهن، جن جو اهو ڪم سڪيل هوندو آهي.

عرب دؤر: عربن جي ڏينهن ۾ هن هنر اڃا به وڌيڪ ترقي ڪئي، ۽ سنڌ جو مالو اڃا به ٻري ٻري تائين پهتو. سنڌ جي اُٽ کي عربن اسپين تائين پهچايو. سنڌن نظر ۾ هيءَ هڪ مفيد ايجاد هئي. عربن اُٽ کي ”ناعوره“ سڏيو، جيڪو اسپين ۾ بدلجي ”نوريا“ ٿيو. اُٽ تي سُٽ ڪتڻ کان سواءِ ڪپڙي اُڻڻ لاءِ نڙا به ڀريا ويندا آهن، جيڪي ”نار“ ۾ وجهي، ڪپڙو اُڻيو ويندو آهي. پاڻنجي ٿو، ته عربن لفظ ”نڙو“ کي ”ناعوره“ بنايو آهي. اُٽ کان سواءِ سنڌ جي ڪپهه به عرب پري ٻري ٻوڪائڻ لڳا، خاص طرح سان خليفي هارون رشيد جي ڏينهن ۾ سنڌ جي ڪپهه عراق ۾ ٻوڪائي ويندي هئي. عرب سياحن ۽ تاجرن به سنڌ جي عمدي باريڪ ڪپڙي تعريف ڪئي آهي. نائين صدي عيسويءَ جو عرب سياح سليمان تاجر پنهنجي سفرنامي ۾ لکي ٿو:

> ”هن ملڪ کان سنهو ڪپڙو ڪٿي به نه ٺهندو آهي. سوني ڪپڙو ايترو ته نفيس ۽ نازڪ ٿيندو آهي، جو سولائيءَ سان منڊيءَ ۾ اچي سگهي ٿو.“

ڏهين صدي عيسويءَ جي عرب مورخ بشاري مقدسي به لکيو آهي ته سنڌ مان وڏي تعداد مان سنو ڪپڙو ٻاهر ويندو هو.

سنڌي ڪپڙو ۽ يورپي واپاري: يورپي واپارين ۽ تاجرن جي بيانن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ ۾ ڪيترن ئي قسمن جو عمدو ڪپڙو تيار ٿيندو هو، ۽ ٻري پري تائين ويندو هو. سنڌي ڪوري نه فقط سٽ مان ڪپڙو تيار ڪندا هئا، ۾ ڪشمير ۽ خراسان کان ڪچو ريشم گهرائي نهايت نفيس ڪپڙو تيار ڪندا هئا. ٺٽي جو نفيس گلبدن، اجرڪون ۽ بسترن جون چادرون ڏورانهن ڏيهن تائين مشهور هيون. سنڌي ڪاريگر، ڪرمان جي نرم پشم مان خوبصورت شالون تيار ڪندا هئا. روهڙيءَ جي ”تسر“، جنهن کي ”دريائي“ سڏيندا هئا، ايراني واپاري وڏي شوق سان خريد ڪندا هئا. ”جوزف سالٽبنڪ“ ايران کان روهڙي پهتو. سندس بيان موجب سکر ۽ روهڙيءَ ۾ ڪورين جو وڏو تعداد رهندو هو. هو ڪپڙو به تيار ڪندا هئا، ۽ ڪپڙي ۽ نير جو واپار به ڪندا هئا هو سنڌن ڏيتي ليتي ۽ وهنوار جي ڏاڍي تعريف ڪري ٿو.

ان ڪان پوءِ نڪولس وٿنگٽن سن ۱۳-۱۶۱۴ع ۾ سنڌ ۾ آيو. هو پڻ سنڌ جي ڪپڙي ۽ ڇپن شين جي تعريف ڪري ٿو. مطلب ته مغل دؤر ۾ سنڌ، ڪپڙي جو اهم مرڪز ۽ وڏي تجارتي منڊي هئي. يورپي واپاري هتان ڪپڙو خريد ڪري، يورپ ۾ سٺ سيڪڙو نفعي سان نيڪال ڪندا هئا. ۱۶۳۱ع ۾ ڊچن ٺٽي ۾ واپار شروع ڪيو، ۽ ٺٽي جي ڪورين کي ڇهن ڪان واقف ڪيائون.

سن ۱۶۳۵ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ٺٽي ۾ سنڌ جي واپار لاءِ پهريون پيرو کولي قائم ڪئي، ۽ ڪپڙي جي خريداري شروع ڪئي. لاڙ ۾ ٺٽو، حيدرآباد ۽ نصرپور، وچولي ۾ سيوهڻ، هالا، ڪنڊيارو ۽ سري ۾ گمبٽ، روهڙي، سکر ۽ شڪارپور ڪپڙي جا وڏا واپاري مرڪز هئا. انهيءَ ڪري ايسٽ انڊيا ڪمپني نصرپور ۽ سيوهڻ ۾ ننڍا مرڪز به قائم ڪيا. ٺٽي جي ڪوٺيءَ جي منتظمين ۶۲-۱۶۳۵ع جي رهائش دوران ٺٽي بابت لکيو آهي: "ٺٽي ۾ ڪورين جا اٽڪل ٽي هزار خاندان آهن. انهن مان گهڻو حصو چونڪڙي تي (ڪيس) ڪپڙو تيار ڪري ٿو، جو ترڪي ۽ ايران ۾ گهڻو وڪامي ٿو. هتي جا واپاري اهو ڪپڙو گهڻي تعداد ۾ ڪانگو (ايران جو ڪانگن بندر) ۽ بصري جي بندرن ڏانهن موڪليندا آهن."

نصرپور جي ڪوٺيءَ وارا لکن ٿا:

"ٺٽي جي ويجهو ٻيو شهر نصرپور آهي، جو ڪپڙي تيار ڪرڻ جو اهم ترين مرڪز آهي. رپورٽن موجب منجهس ۳ هزار ڪورين جا خاندان آباد آهن."

ان زماني ۾ نصرپور جو بافتو گهڻو مشهور هو، جنهن جو بَرُ ۾ وال هوندو هو. ڏيساور ۾ ان جي تمام گهڻي گهر هوندي هئي. انهيءَ ڪري ڪمپنيءَ جي نمائندن هڪ ڀيري نصرپور مان بافتي جا ڇهه هزار وال خريد ڪيا. سيوهڻ بابت لکن ٿا ته سيوهڻ ۾ اٽڪل هڪ هزار ڪٽنب ڪورين جا رهن ٿا، جي بهترين قسم جو ڪپڙو تيار ڪن ٿا. ڪمپنيءَ جي ايجنٽن کي دربيلي (ڊپڙو) جون جوڙيون گهڻو پسند هونديون هيون، ۽ اهي شوق سان خريد ڪندا هئا. گمبٽ جو ڪپڙو ڪين ڪنڊياري ڪان به بهتر نظر ايندو هو. سنڌ ۾ انهن ڏينهن ۾ مختلف هنڌن تي ڪيترن ئي قسمن جو ڪپڙو اُڻندو هو، جن مان هيٺيان قسم گهڻو مقبول هئا:

"هر ڪ سادو ۽ چُريل، ۽ سنهو ٿلهو، بافتو، ڇيٽ، ململ، سوسي ۽ ڪربي، لونگيون، گيگو، حلواڻ، ڪيس، چنيون، تسر، سوڙيون، پٽرائيون ۽ اجرڪ."

انهن نمونن جو ذڪر انگريز واپارين ۽ سياحن ڪيو آهي. ململ ۽ غاليچن جا ته ڪيترائي قسم هوندا هئا. "جوزف سالبنڪ" ڪيترن ئي قسمن جي ململن ۽ غاليچن جو ذڪر ڪيو آهي؛ "والٽرپيٽان" به ململ جا ڪيترائي قسم ڄاڻايا آهن. "وٿنگٽن" بافتن جون خوبيون بيان ڪيون آهن؛ "اليگزينڊر هئملٽن" سنڌ جي جوڙين کي نرم، عمدو ۽ مضبوط سڏيو آهي.

انهن ڪاٺين مان بخوبي اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ ڪپڙي جي صنعت ۾ سنڌ جو ڪيڏو نہ وڏو ناماچار هو، ۽ دنيا ۾ ان جو ڪيڏو نہ ڌاڪو هو. سترهين صديءَ کان ارڙهين صديءَ جي ٽين چوٿائي تائين سنڌ جي ڪپڙي جي صنعت دنيا جي مارڪيٽ تي ڇانئي رهي. سنڌ جي ڪلهوڙي حاڪم غلام شاهہ جي ڏينهن ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ۱۷۵۸ع ۾ ٺٽي ۾ پهرين ڪوٺي قائم ڪئي، جيڪا سياسي سببن ڪري ۱۶۶۲ع ۾ بند ڪئي ويئي هئي. هنن ڏينهن ۾ ڪمپنيءَ ٺٽي ڪپڙي سان گڏ شڪارپور مان پٽ جون شالون بہ خريد ڪندي هئي. انهن ڏينهن ۾ ٻين شهرن سان گڏ لاڙڪاڻو ۽ حيدرآباد ۾ بہ ريشمي ڪپڙو تيار ٿيندو هو. ايشيا ۾ شهزادن لاءِ شالون، لونگيون، ڇٽر جو ڪپڙو ۽ اجرڪ سنڌ مان روانا ٿيندا هئا. ٺٽي شهر جي اڌ آبادي ڪپڙي اڻڻ جي ڪم ۾ رُڌل رهندي هئي.

ڪپڙي جي واپار مان وڏو فائدو ڏسي ڪمپنيءَ غلام شاهہ ڪلهوڙي کان تمام گهڻيون سهوليتون ورتيون، ۽ واپار وڏي ترقي ڪئي. ۱۷۶۱ع واري پرواني موجب انگريزن کان سواءِ ٻين يورپي قومن کي سنڌ ۾ اچڻ تي بندش هئي. ۱۷۷۱ع ۾ ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي وفات ڪئي.

ميان سرفراز ڪلهوڙي ڪمپنيءَ جي وڌندڙ طاقت ۽ سياسي چالبازين کي ڏسي سن ۱۷۷۵ع ۾ ڪوٺيون بند ڪيون.

مغل ۽ ڪلهوڙا دور ۾ سنڌ جي سٽ ۽ ڪپڙي جون خوبيون

سٽ: سنڌ ۾ ٿلهي ۽ سنهي تند وارو سٽ وڏي ڪاريگريءَ سان ڪتيو ويندو هو. انهيءَ ڪري تند هڪ ڪري هوندي هئي. سنڌ ۾ عاليشان ڪپهہ تيار ٿيندي هئي، ۽ هيئنر بہ پيدا ٿئي ٿي، ان هوندي بہ اها پوري ڪانہ پوندي هئي، ۽ ڪافي انداز ۾ ڪپهہ ڪڇ ۽ نگنا مان گهرائي ويندي هئي. ڪپڙي جي مختلف رنگن لاءِ ڪم ايندڙ رنگ خاص طرح سان نير سنڌ ۾ ئي پيدا ڪيو ويندو هو.

ڪپڙي جون خوبيون: واپارين ۽ سياحن جي بيانن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ جو ڪپڙو ڳهاٽو ۽ عمدو آڇيل هوندو هو. انهيءَ ڪري سڄي مشرق ۾ تيار ٿيندڙ مال جو "گل" سمجهيو ويندو هو، ۽ ان کي ٻين ملڪن جي ڪپڙي تي ترجيح ڏني ويندي هئي. نہ فقط ايترو پر، سنڌ جو ڪپڙو سستو بہ هوندو هو. انهن خوبين جي ڪري سنڌ جو ڪپڙو ڪيترن ئي ملڪن ڏانهن ويندو هو. هندوستان، اولهہ ايشيا، ۽ يورپ ۾ ڏاڍو مقبول هوندو هو. ان کان سواءِ بصري، اوڀر آفريڪا، يمن، ايراني نار ۽ ايران ۾ بہ وڏي قيمت تي وڪامندو هو. ايسٽ انڊيا ڪمپني سنڌ مان ڪپڙو خريد ڪري، مختلف ملڪن ڏانهن موڪليندي هئي، ۽ وڏو نائو ڪمائيندي هئي. سندن خريداريءَ جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو، جو سن ۱۶۵۶ع ۾ هن ويهہ هزار ٿان ٺٽي مان خريد ڪري سورت روانا ڪيا. فائدي جي مدنظر ڪمپنيءَ جو

سنڌ وارن ايجنٽن کي حڪم مليل هو ته سڄي صوبي جي مال جي رسد کي هٿ ڪن، ۽ فوري طلب جي خيال کان پاڻ وٽ مال جو ڪافي ذخيرو گڏ ڪري رکن. هنن کي پنهنجي بالا آفيسرن کان اها به خاطري مليل هئي، ته جيئن ته سنڌ جا بافتا انگلنڊ ۾ گهڻا وڪامندا هئا، ان ڪري هو پين هندن جي مالن ۾ ڪٽر وجهي به سنڌ جي آرڊر جو اندازو وڌائين. سنڌ جي ڪپڙي جي واپار جي سڀني رپورٽ پنهنجي عملدارن کي ڏيندا هئا. هو لکن ٿا:

"سوٽي ڪپڙي جي لحاظ کان پين سڀني ڪوٺين کان سنڌ جي ڪوٺي وڌيڪ اطمينان جوڳي ۽ جاري رکڻ جهڙي آهي."

ڪپڙي جو مقدار: سنڌ ۾ نه فقط عمدو ۽ ڪيترن ئي قسمن جو ڪپڙو اڻندو هو، پر گهڻي تعداد ۾ به تيار ٿيندو هو. "انٽوليو بوڪارو" ١٦٣١ع جو بيان آهي تہ ٺٽي ۾ ٽيهه هزار آڏاڻا هئا. ڪپڙي اڻڻ وارن ڪورين جو تعداد ڏينهون ڏينهن وڌندو رهيو. ڪپتان هئملٽن ١٦٩٦ع لکي ٿو تہ اتڪل اسي هزار ڪوري ٺٽي ۾ پليگ جو شڪار ٿي ويا.

ريشمي ڪپڙو: سوٽي ڪپڙي کان سواءِ ريشمي ڪپڙو بہ تيار ٿيندو هو. روهڙيءَ جي تسر ۽ ٺٽي جون لونگيون ملڪان ملڪ مشهور هيون. سنڌ توڙي هند جا امير ماڻهو لونگيون مٿي سان بہ ٻڌندا هئا، تہ گلوبند ۽ واسڪوٽ طور بہ ڪتب آڻيندا هئا. ان کان سواءِ پرڏيهي مارڪيٽ ۾ بہ سنڌ جي لونگين جو ڪاهو هرندو هو. لونگين جي تاڻي ريشمي ۽ پيٽو سوٽي هوندو هو. ريشمي ڪپڙي لاءِ ريشم چين، ايران ۽ ترڪستان مان گهرايو ويندو هو.

اوني ڪپڙو: سنڌ ۾ اوني ڪپڙو بہ ٺهندو هو. اوني مال ۾ گهڻو ڪري غاليچا، ڪمبل، ڪٿا، دوهران، فراسيون، لويون ۽ خرزينون اڇي ٿي ويئون.

سنڌ ۾ ڪپڙي جي صنعت جو زوال: سن ١٧٦٤ع ۾ ٻيهون پيرو انگلنڊ ۾ ٻاڦ جي وسيلي ڪپڙي اڻڻ جي مشين جو رواج پيو. ان کان پوءِ انگلنڊ ۾ گهڻو ڪپڙو تيار ٿيڻ لڳو، ۽ ڏيساور ۾ موڪلڻ لڳا. انگريز واپارين مخمل، گرم ڪپڙو ۽ رنگين ڇيٽون سنڌ ۾ بہ آنديون، جنهنڪري سنڌ جي لونگين ۽ سوسي جي هنر کي ڪاپاري ڌڪ لڳو. انهيءَ ڪري ارڙهين صدي جي پوئين چوٿائيءَ ۾ سنڌ ۾ ڪپڙي جي صنعت جو زوال شروع ٿيو. سن ١٨٤٣ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي. ان کان پوءِ هنن سنڌ جي عاليشان صنعت کي نہ فقط نظرانداز ڪيو، بلڪ تباهہ ۽ برباد ڪرڻ جي پوري ڪوشش ڪئي. ولائتي ڪپڙو سستي اگهہ تي مارڪيٽ ۾ مهيا ڪري، سنڌ جي ڏيهي هنر کي وڏو ڇيهو رسايائون.

وڌيڪ مصيبت اها ٿي، جو ڪپڙي جو واپار سنڌ جي هندن جي هٿ ۾ اچي ويو، جن مسلمان ڪورين کي ڏاڍا ڏنجها ڏنا. هو پاڻ ۾ ٻڌي ڪري تمام سستي اگهہ تي ڪورين کان ڪپڙو خريد ڪندا هئا، ۽ ڪين وڏي اگهہ تي سٽ وڪڻندا هئا. نتيجو اهو نڪتو، جو سنڌ جو ڪوري، جو ڪنهن زماني ۾ تمام خوشحال هوندو هو، بدحالي ۽ بي روزگاريءَ جو شڪار ٿي ويو.

اهڙين حالتن ۾ به سنڌ جا ڪوري هن صنعت کي جياريندا رهيا. ايتريقدر جو سنڌ جي گزيٽيئر مان معلوم ٿئي ٿو ته الوبهين صديءَ ۾ لاڙڪاڻي جو سوٽي ڪپڙو ۽ ريشمي ڪپڙو مشهور هو. ٿٽي جي لونگين جو وڏو ناماچار هو. روهڙيءَ جي تسر جي هنڌين ماڳين هاڪ هئي. هالا جي سوسيءَ جي ساک سلامت هئي، ۽ اتي پنج سؤ آڏاڻا سوسي اڻڻ ۾ رڌل رهندا هئا. سانگهڙ ۾ سوسيون، کيس ۽ اجرڪ اڄندا هئا، ۽ چار سؤ ڪاريگر ڪم ۾ مشغول رهندا هئا. ٿرپارڪر جي شهر ڪپرو ۾ غاليچا، لويون ۽ کرزينون ٺهنديون هيون.

آزاديءَ جي تحريڪ ۾ ڪپڙي جي صنعت: برصغير پاڪ و هند ۾ جڏهن آزاديءَ جي تحريڪ شروع ٿي، ته آزاديءَ جي علمبردارن محسوس ڪيو ته انگريزن برصغير جي ڪپڙي جي صنعت کي تباهه ڪري، اسان کي اقتصادي طرح پست بنائي، اسان کي غلاميءَ جي زنجيرن ۾ گرفتار ڪري ڇڏيو آهي. انهيءَ ڪري هنن "اٽڻ" کي آزادي جي علامت طور اختيار ڪيو، ۽ ولائتي ڪپڙي جو بائيڪاٽ ڪري، ديسي ڪپڙي واپرائڻ جي ترغيب ڏني. اهڙي اهم ۽ نازڪ صورتحال ۾ ڪپڙي ٺاهيندڙن وڏو ڪردار ادا ڪيو. هنن ڏينهن رات ڪم ڪري ڪپڙي جي پيداوار کي وڌايو. نه فقط ايترو، پر اهو هنر جيڪو هو پين کي نه سيکاريندا هئا، اهو عام سيکارڻ شروع ڪيائون. نتيجو اهو نڪتو، جو لکين ماڻهو هي هنر سکي ويا، ۽ ڪيترائي ڪارخانا ڪنڊ ڪڙڇ ۾ قائم ٿي ويا. اهڙيءَ طرح هنن آزاديءَ جي تحريڪ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو، جنهن کي آزاديءَ جي تحريڪ جي تاريخ ۾ نظرانداز ڪري نٿو سگهجي.

هنرمند ۽ واپاري: هن هنر سان وابسته به طبقا هوندا آهن. هڪڙا ڪارخانيدار ۽ پيا مزور. هنرمند ڪپڙو اُڻندڙ مزورن کي "وانيو" ۽ سٽ کي "نوستو" سڏيو ويندو آهي. هي رواج قديم زماني کان هليو اچي. قديم زماني ۾ هر گهر ۾ اٽڻ هوندو هو، جن تي عورتون سُٽ ڪتينديون هيون. سيٺيون انهن کان تيار ٿيل سٽ خريد ڪري ويندا هئا. شاهه لطيف جو سر ڪاپائتي انهيءَ تهذيب ۽ تمدن جي ترجماني ڪري ٿو. هنري انقلاب کان پوءِ سُٽ ميلن ۾ تيار ٿيڻ لڳو. ورهاڱي کان اڳ موجوده پاڪستان واري ايراضيءَ ۾ سٽ جو ڪوبه ڪارخانو ڪونه هو. احمدآباد ۽ ڪلڪتي ۾ سُٽ ٺهڻ جون ميلون هونديون هيون، جتان سٽ ايندو هو.

ڪپڙي اُڻڻ جا مرڪز: ماضي ۾ يا ماضي قريب ۾ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڪپڙو ٺهندو هو. خاص طرح سان هيٺيان شهر ڪپڙي جي صنعت جا وڏا مرڪز هئا: ٺٽو، نصرپور، سيوهڻ، مٽياري، هالا نوان، هالا پراڻا، راجي جو ڳوٺ، آراضي (اڳ سيوهڻ)، ٽلٽي، وسي (ضلع حيدرآباد)، حيدرآباد، ٽنڊو آدم، نواب شاهه، سڪرنڊ، کهڙا، گمبٽ، رانيپور، لقمان، پير جو ڳوٺ، خيرپور، پريالوءَ، سکر، روهڙي، لسڪي، وزير آباد، ماڙي (تعلقو سکر)، شڪارپور، گڙهي ياسين، لاهوري محلو لاڙڪاڻو، دودائي (تعلقو لاڙڪاڻو)، عبدو، چڪ، پرڪڻ، طيب،

رستم، باگڙجي، گوسڙجي، وڏا ميهسر، ٽنڊو مستي خان، راهوجا، ماڇي (لڳ پير ڳوٺ)، گڏيجي، سوڀو ديرو، لانگو دختري (لڳ سيئارجا)، لئون ڳوٺ، سهڪجي، ڪلواڙي، امروٽ، ٽينڊا، صدرجي (ضلعو خيرپور)، سن، ڪراچي، وغيره.

موجوده دور ۾ هن صنعت کي ڪاپاري ڌڪ لڳو آهي، انهيءَ ڪري ڪيترن ئي شهرن مان ڪورڪو ڪم صفا ختم ٿي ويو آهي. لاڙڪاڻو ضلعو ڪنهن زماني ۾ ڪپڙي جي صنعت جو وڏو مرڪز هو. لاڙڪاڻي جي گزيٽيئر ۾ آيو آهي ته قديم زماني ۾ لاڙڪاڻو سوٽي توڙي ريشمي ڪپڙي جي اوج جو وڏو مرڪز هو. هينئر لاڙڪاڻي ضلعي جي ڪنهن به ڳوٺ ۾ هڪ به اڏاڻو ڪونهي، ان کان سواءِ ٻين به ڪيترن ئي شهرن مان هي هنر ختم ٿي ويو آهي. ڪن ڳوٺن ۾ سنڌي ڪورين کان سواءِ ماڙيچا به ڪپڙو اڻهين ٿا. اهي اصل سنڌ جا نه آهن، پر مارواڙ کان لڏي آيا آهن. مذهب جي لحاظ کان هندو آهن. اتر سنڌ ۾ ماڙيچا گهڻو ڪري سکر شهر ۽ روهڙي ڊويزن جي هيٺين ڳوٺن ۾ رهن ٿا. پنو عاقل، سانگي، لورشاهه جي پٽ، ڪنڌرا، ڊپ ميهڙ شاهه، سرتانپور، خانگڙهه، گهوٽڪي ۽ ان جي پسگردائي، ڏهرڪي، رهڙڪي، ۽ لاڙ ۾ ڏيپلي، ڇاڇري، وغيره ڳوٺن ۾ ڪپڙو اڻهين ٿا.

لاڙ ۾ ماڙيچا گهڻو ڪري "دهران" اڻهيندا آهن، جن کي "ڏوڙا" يا "کٿا" به چيو ويندو آهي. هي ڪتيل ان مان اڻيا ويندا آهن، ۽ سيءَ کان جسم کي ويڙهڻ جو ڪم ڏيندا آهن. ٻرو نئيو ٿيندو اٿن، انهيءَ ڪري ٻن اڪرن کي سٽيءَ سان ڳنڍيو ويندو آهي. "دهران" نالو به انهيءَ ڪري پيو اٿن، جو ٻن اڪرن ڳنڍڻ سان جڙندا آهن. اتر ۾ رهندڙ ماڙيچا به "دهران" اڻهيندا آهن، پر هو گهڻو ڪري انگوڇا ۽ پوتڙا اڻهيندا آهن.

سنڌ ۾ ٺهندڙ ڪپڙو: سنڌي ڪوري گهڻن ئي قسمن جو ڪپڙو اڻهين ٿا. هن هيٺ انهن جو مختصر احوال ڏجي ٿو.

کيس: کيس ملتان طرف به ٺهندا آهن، پر سنڌي کيس جي رونق ئي نرالي آهي. سنڌي کيسن تي اهڙيون ته نفيس ڊزائينون هونديون آهن جو ڏسي دل بهار بهار ٿيو وڃي. سوٽي کيسن سان گڏ ريشمي کيس به ٺهندا آهن. کيس، ٻن پيرن کان وڌيڪ پيرن جي سٽا سان اڻندو آهي. جيتري نفيس ۽ ڳوڙهي ڊزائين هوندي اوترا گهڻا پير هوندا. ڇهن پيرن کان پنجهن پيرن تائين کيس ٺهندا آهن. اوڇا کيس ٻن پيرن ۾ اڻندا آهن. پوءِ گهر ۾ عورتون ٻن پڙن کي ملائڻ لاءِ وچ ۾ پٽ يا سٽ جي ڪير يا ڪنڊڙو هڻنديون آهن. گمبٽ، نئين ۽ نصرپور جا کيس مشهور آهن.

لونگي: سنڌ کان ٻاهر به لونگيون ٺهنديون آهن، پر سنڌ جون لونگيون پنهنجو مٽ پاڻ آهن. لونگيون گهڻو ڪري ريشم مان ٺهنديون آهن، ۽ ڪن ۾ زريءَ جا ڌاڳا به وڌا ويندا آهن. سنڌي لونگي پنا ڪلي جي پٽڪي والڪر ٻڌي ويندي آهي. اڳي سنڌي لونگيءَ جو رواج گهڻو هوندو هو، ۽ لونگي عزت ۽ مان مرتبي جي نشاني سمجهي ويندي هئي.

گهوٽ کي مڱڻي تي يا شاديءَ ۾ ڪُنهن تي وڌي ويندي هئي، يا سوڙن مهل پڌائي ويندي هئي. امير ماڻهو يا حڪمران طبقي جا ماڻهو انعام طور به ڪنهن ماڻهوءَ کي لونگي ڏيندا هئا، ۽ چوڻ ۾ ايندو هو: "فلاڻي کي لونگي پهرائي وئي." فوتيءَ تي به لونگي وڌي ويندي هئي. هينئر لونگيءَ جو رواج تمام گهٽجي ويو آهي.

ماضي قريب ۾ ٺٽي جو هڪ قسم "پڇون" به ٺهندو هو، جيڪو سپاهي پڌندا هئا. اهي پڇون هرهنڌ ٺهندا هئا، پر هينئر انهن جو رواج ڪونهي.

ململ: اڳ ۾ جنهن سنهي ڪپڙي "سنڌڻ" جو ذڪر ڪيو ويو آهي، ان کي ململ چيو ويندو آهي. اهو تمام سنهي سٽ مان ٺهندي آهي. ڪوري جڏهن پهريائين ان کي ٺاهيندو آهي ته ان کي "ململ ڪوري" چيو ويندو آهي. ان ڪان پوءِ جڏهن ڪتي ان کي ڌوئي صاف ڪندو آهي ته ان کي آڇي ململ چيو ويندو آهي. قديم زماني ۾ ملتان تائين سنڌ جي ڪيترن ئي شهرن ۾ ٺهندي هئي، هينئر سنڌ ۾ ململ ٺاهڻ جو رواج ختم ٿي ويو آهي. ملتان ۾ اڃا تائين وڏي تعداد ۾ ٺهي ٿي، ۽ سنڌ ۾ ملتان مان اچي ٿي.

ڪاڏي: ململ ڪان ٿورو ٿلهو ڪپڙو هوندو آهي. قديم زماني ۾ سوسيءَ ڪان سواءِ پيو جيڪو به ڪپڙو تيار ٿيندو هو، ان کي ڪاڏي چيو ويندو هو. ململ صرف اڇي ٿيندي آهي، پر ڪاڏي مختلف رنگن ۽ ڊزائينن ۾ به ٿيندي آهي. هن کي سوسيءَ وانگر ڪني ڪانہ ٿيندي آهي. هن مان گهڻو ڪري قميصون ۽ پهرياڻ ٺهندا آهن — چادرون ۽ گادپلا پاٽ به ڪاڏيءَ جو قسم آهن. ڪاڏيءَ جو هڪ قسم "روهڙي مل" آهي. هي ڪپڙو پهريائين روهڙيءَ جي ڪارخانن ۾ ٺهندو هو، انهيءَ ڪري مٿس اهو نالو پيو. ڪاڏيءَ جو رواج به هينئر گهڻو گهٽجي ويو آهي. البت هينئر نفيس قسم جي ٿلهي ميٽائين رنگ جي ڪاڏي فيشن طور پاتي وڃي ٿي.

شوهي: ڪجهه قدر ٿلهي سٽ مان اڇو ڪپڙو تيار ڪيو ويندو هو، جنهن کي "شوهي" سڏيو ويندو هو. اهو ڪپڙو عام طرح سياري ۾ پاتو ويندو آهي. هن ڪپڙي ٺاهڻ جو رواج قديم زماني ڪان هليو اچي. اڳي هن مان ماڻهو پهرياڻ، صدريون، چادرون ۽ سوڙيون ٺهرائيندا هئا، هينئر فقط سوڙين ٺاهڻ ۾ ڪم اچي ٿو. ڪپڙي کي سوڙن جي صورت ڏيڻ لاءِ، مخصوص نموني چِٽيو ويندو آهي.

جوڙي: شوهي ڪان وڌيڪ ٿلهو ڪپڙو به تيار ڪيو ويندو هو، جنهن کي جوڙي چيو ويندو هو. "جوڙي" غريب ماڻهو پائيندا هئا، ۽ ان جي ٺاهڻ جو رواج انگريز جي دور تائين موجود هو. جوڙي صرف اڇي ٿيندي آهي. موهن جي دڙي جي آثارن مان معلوم ٿئي ٿو ته ان زماني ۾ به هن قسم جو ڪپڙو آڇندو هو: ڇاڪاڻ ته ان قسم جي ڪپڙي جي رڱڻ جا نشان ڪن مهرن تي مليا آهن. قديم زماني ۾ ڪپڙي جي ٿان کي به "جوڙي" سڏيو ويندو هو. حضرت سچل سرمست چيو آهي:

کوري آهيان مان کوري، اٺان هٿ ڪپڙي جو پڌايان جوڙي
گمبٽ کهڙا راڄ اسان جو، راٺيور ڏنگ تسوڙي.

هينئر جوڙيءَ جو رواج بہ ختم ٿي ويو آهي.

اجرڪ: اجرڪ، سنڌ جي خاص نشاني آهي. هي هڪ قسم جي ويڙهڻ جو ڪپڙو آهي، جنهن تي ڳاڙهي ۽ نيري رنگ جا نقش و نگار هوندا آهن. هن قسم جي ڪپڙي استعمال ڪرڻ جو رواج بہ قديم زماني کان لاڳيتو هليو اچي. موهن جي دڙي جي آثارن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ جا ماڻهو ان زماني ۾ بہ اجرڪ اوڍيندا هئا؛ ڇاڪاڻ تہ ڪن مجسمن کي اهڙي چادر ويڙهيل آهي، ڇاڪاڻ تہ جنهن جي ڊزائين اجرڪ جهڙي معلوم ٿئي ٿي. ڪي اجرڪ هڪ پڙا تہ ڪي ٻہ پڙا ٿيندا آهن. عورتون ٻن پڙن کي ملائڻ لاءِ وچ تي ڪير هڻنديون آهن. هينئر اجرڪ سنڌي ثقافت جو اهڃاڻ سمجهيو وڃي ٿو. ويڙهڻ کان سواءِ هينئر اجرڪ مان عورتون قميصون، مرد بشرٽون، ۽ گهرن جا پردا بہ ٺاهيا وڃن ٿا. ڪي نوجوان تہ اجرڪ مان ٽائيون بہ تيار ڪرائين ٿا. اتر سنڌ ۾ عدد واحد لاءِ چون اجرڪ ۽ جمع لاءِ چون، اجرڪ؛ لاڙ ۾ واحد لاءِ آهي اجرڪ ۽ جمع لاءِ چون اجرڪون. اتر ۾ اجرڪ جنس مذڪر آهي، ۽ لاڙ ۾ مونث.

ڊزائين جي لحاظ کان ڪي اجرڪ ککرن تي، ڪي ڦلن تي، تہ ڪي ڏبلين تي ٿين. ڪن اجرڪن تي جاميٽريءَ جون ڊزائينون ٺهنديون آهن تہ ڪن تي گل ۽ ٻن بہ ٺهندا آهن. جاميٽريءَ جي ڊزائين گهڻو ڪري ننڍن وڏن گولن ۽ اڌ گولن تي مشتمل هوندي آهي.

قديم زماني ۾ اڇي جوڙيءَ کي رنگي ۽ ڇري تيار ڪيو ويندو هو. هينئر مل جي ڪپڙي بافتي يا هرڪ مان اجرڪ تيار ڪيو وڃي ٿو. نہ فقط ايترو، پر ريشمي ڪپڙي مان بہ اجرڪ تيار ڪيو وڃي ٿو. اجرڪ جي ڇپائي ۽ رنگائي سان ڪورين جو واسطو ڪونهي. قديم زماني ۾ اهو ڪم کتري ڪندا هئا.

کهنبو: عورتن جي مٿي ڍڪڻ جو خاص ڪپڙو ٿيندو آهي، جنهن تي مخصوص نقش و نگار هوندا آهن. خاص طرح سان شاديءَ رات ڪنوار کي پارايو ويندو هو. هينئر هن قسم جي ڊزائين جا رَوا فيشن طور پاتا وڃن ٿا.

هن قسم جي ڪپڙي جي تيار ٿيڻ ۽ پائڻ جو رواج بہ تمام قديم زماني کان سنڌ ۾ هليو اچي. موهن جي دڙي جي ڪن مورتين ۽ مهرن تي اُڪريل عورتن جي تصوير جي مٿي تي اهڙي نمولي جو ڪپڙو نظر اچي ٿو. ماهرن جو خيال آهي تہ سوٽي ڪپڙي کي ڪلف ڏيئي ڪنهن قالب ۾ وجهي، اهو مٿي جو ڪپڙو تيار ڪيو ويندو هو. هينئر "کهنبو" ململ مان ڇري، رنگي ۽ ڪلف ڏيئي ٺاهيو وڃي ٿو.

سوسي: سنڌ جو خاص ڪپڙو "سوسي" آهي. اڳين زماني ۾ نہ فقط عورتون، پر مرد بہ سوسين جون سٿڻون وڏي شوق سان پائيندا هئا. پانڃجي ٿو تہ هن ڪپڙي جي نسبت بابلي تهذيب جي شهر "سوسا" سان آهي. معلوم ٿئي ٿو تہ "سوسا" طرف هي ڪپڙو تمام گهڻي

انداز ۾ ويندو هو، انهيءَ ڪري مٿس نالو ئي "سوسي" پئجي ويو. هڪ راءِ هيءَ به آهي ته سنڌ جي اسماعيلي خوجن واپارين ٽيونس جي شهر جو ڪپڙو گهرائي، اهڙو ڪپڙو سنڌ جي ڪورين کان ٺهرايو، انهيءَ ڪري ان تي نالو "سوسي" پئجي ويو. انگريزن جي دور تائين هي ڪپڙو ايران، عراق، مسقط، يمن وغيره تائين ويندو هو. هن کي سنڌ ۾ ڪن هنڌن تي "ڪورڪي" به چيو ويندو آهي. هن ڪپڙي جي سڃاڻپ اها آهي ته هي ڪپڙو اڇو يا هڪ رنگو نه ٿيندو آهي، پر ڪاڻ ڪا مختلف ليڪن يا پٽن واري ڊزائين ٿيندي آهي، اها ڊزائين ڪپڙي اڻڻ وقت مختلف رنگن جي تاڻين ذريعي رکي ويندي آهي. پيٽو فقط هڪ رنگو ڳاڙهو، ڪرمچي يا ڪارو ٿيندو آهي. انهن رنگن کان سواءِ ٻي ڪنهن به رنگ جو پيٽو نه ٿيندو آهي.

قديم زماني ۾ نفيس ۽ عمدي قسم جي سوسيءَ جي تاڻيءَ کي آڏاڻي تي اڻڻ کان اڳ ۾ ان کي "پاڻ" جي ذريعي ملائم ڪيو ويندو هو. ڇا ڪندا هئا، جو تاڻيءَ کي "پاڻ" (پتڙي لئي) ۾ پسائي ڪاڻ ۽ ڪاٺين جي کهوڙين تي ڊگهو ڪري، ٻه-ٽي ماڻهو مٿان ويهي، ان کي خاص قسم جي وڏن برشن سان نرم ۽ ملائم ڪندا هئا. ان کي "پاڻمو" چيو ويندو هو. انهن برشن کي "سواري" چيو ويندو هو. انهن جي مٿان مُٺيو هوندو هو، جنهن ۾ هٿ وجهي، سواري تاڻيءَ تي گهمائي ويندي هئي، جنهن ۾ مُٺيءَ جي هيٺان هڪ گدي هوندي هئي، جنهن ۾ لم جون اهي سنهيون ڪاٺيون وڌل هونديون هيون جن ۾ نموريون نمودار ٿينديون آهن. پاڻمي جو رواج انگريزن جي دور تائين موجود هو، هينئر ختم ٿي ويو آهي.

سوسيءَ جي ٻي اهم نشاني هي آهي ته هن قسم جي ڪپڙي کي "جدا رنگ جي ڪني" به ٿيندي آهي. جنهن رنگ جو "تر" هوندو، ڪني ان کان مختلف رنگ جي ٿيندي آهي. ڪاري ڪني بلڪل نه ٿيندي آهي.

سوسيءَ کي لاڙ ۾ "گربي" چيو ويندو آهي. هن جو ٻَرُ ڏهن گرهن کان وال تائين ٿيندو آهي. سوسي سوٽي به ٿيندي آهي، ته ريشمي به. هنر جي لحاظ کان هن جا ٻه قسم ٿين ٿا. سادي سوسي ۽ مونڙو چئو پيرو ٿيندو آهي، يعني ٽاهڻ وارو، مونڙي تيار ڪرڻ لاءِ اڻڻ وقت ڊزائين موجب رٿيل چار پيرا مٿيندو آهي. هينئر مونڙي ۾ سونهري تار به وڌي وڃي ٿي، ان کي "چمڪي مونڙو" يا "تار وارو مونڙو" يا "تلا" سڏيو وڃي ٿو. سادي سوسي ۽ مونڙي ۾ فرق هي هوندو آهي، جو مونڙي ۾ ليڪو هوندو آهي، جيڪو ٻه رنگو يا ٽه رنگو ٿيندو آهي؛ ۽ اڇي مختلف رنگن واريون تارون اهڙي نموني جڙيل هونديون آهن، جو ليڪي وارا رنگ ٽوپي وانگر ور وڪڙ نظر ايندا آهن. سوسيءَ جو ليڪو سڌو ٿيندو آهي. ان کان سواءِ سوسيءَ جي ڪن ڊزائينن ۾ پتا به ٿيندا آهن. مونڙي ۽ سوسيءَ جا ڊزائين موجب ڪيترائي قسم ٿين ٿا، جن مان هي عام آهن.

١- گلبدن: هن ۾ ڳاڙهو يا واڱڻائي ترُ هوندو آهي، ۽ وچ ۾ اڇا ليڪا ٿيندا آهن. هن کي ڪوري "هڪ ليڪي" به سڏيندا آهن. ان کي "ميرخاني" به چيو ويندو آهي. جيڪب آباد وارا ان کي "گيگر" به سڏيندا آهن. هي سوسيءَ جو بهترين قسم سمجهيو ويندو هو، ۽ ان جي وڏي عزت هوندي هئي. خوشحال ۽ امير ماڻهن جون عورتون هن قسم جون سٿڻون پائينديون هيون. شاهه عنات چيو آهي:

"گلبدن جون گجريون، ارمر اوڍيائون."

امير ماڻهو ۽ مير صاحبان به هن ڪپڙي جون سٿڻون وڏي شوق سان پائيندا هئا، ڪن اميرن ۽ زميندارن ته هن ڪپڙي تي خوش ٿي، ڪورين کي زمينون انعام ۾ ڏنيون ڇڏيون. هن کي ڪوري "سنهه خطو" به سڏيندا آهن.

٢- دوخطي: گلبدن ۾ هڪ ليڪو ٿيندو آهي، پر هن ۾ ٿوري ٿوري وڇوٽيءَ تي ٻه ليڪا ٿيندا آهن.

٣- ملتاني ڇڪي: هيءَ اصل ملتاني دزائين آهي. سنڌ ۾ رائج ٿي ته ان کي "ملتاني ڇڪي" سڏيو ويو.

٤- ڪنگڻي پاو: هن کي پنج-پٽو به سڏيندا آهن.

٥- سوسنو: هن کي "بنوشو" ۽ "نير پٽي" به چوندا آهن.

٦- ڪناويز: هن کي "تسر" به چوندا آهن. هي گهڻو ڪري ريشم مان ٺهندو هو، پنجاب ۾ ان کي "ناسو" چوندا هئا.

٧- دوخطي چوتار: هن ۾ گڏ ٻه اڇا ليڪا ٿيندا آهن، پر هر ليڪي ۾ ٻن تارن بدران چار تارون ٿينديون آهن. هن کي "چربي" به چيو ويندو آهي.

٨- پنج رنگي. ٩- ڇهه رنگي. ١٠- ست رنگي. ١١- سنهي ڇڪي. ١٢- اڪ پٽي. ١٣- مور ڪنبي. ١٤- سرڻ. ١٥- جمون. ١٦- پڳڙي ڦار. ١٧- موٺ. ١٨- ڪچومون. ١٩- ڪشمش. ٢٠- تڪمي تي. ٢١- تيلي پٽو ٢٢- بادامي. ٢٣- ليمائي. ٢٤- صوفائي. ٢٥- متر گل وغيرهه.

ماضي قريب ۾ سوسيءَ جا وڏا مرڪز هوندا هئا: هالا، گمبٽ، کهڙا، پير ڳوٺ لاهوري محلو لاڙڪاڻو. سکر ضلعي جا ڳوٺ: ماڙي، لکي، وزير آباد، شڪارپور، چڪ پرڪن، عبدو وغيره. هينئر سوسيءَ جو رواج بلڪل ختم ٿي ويو آهي، انهيءَ ڪري هينئر سوسي فقط هالا، گمبٽ ۽ کهڙن ۾ اڃا ٿئي، سا به تمام ٿوري تعداد ۾. ٻئي ڪنهن به ڳوٺ يا شهر ۾ سوسي ڪانه ٿي اڃي. جيڪا سوسي اڃي ٿي، سا به گهڻو ڪري ريشمي. هينئر فيشن طور ريشمي سوسيءَ مان عورتون سٿڻ ڪان سواءِ قميصون ڪن ٿيون. ڪي شوقين نوجوان بشرٽون به سبرائين ٿا.

انگوڇو: هي هڪ چوڪڙي تي ڪپڙو ٿيندو آهي، جيڪو عام طرح ڏيڍ ڪان ٻه وال ڊگهو، ۽ سَنّي وال ڪان وال ويڪرو ٿيندو آهي. چوڪڙي سنهي به ٿيندي ائين ته ليڪو ڳاڙهو ٿيندو ائين. پر جيڪڏهن تَرُ ڳاڙهو، ته ليڪو وري اڇو ٿيندو ائين. ڪن ڊزائنن ۾ پٽو ليڪو به ٿيندو ائين. هن ڪي ڪَنّي به ٿيندي آهي.

انگوڇو وهنجڻ وقت هيٺ تي ٻڌو ويندو آهي. ڪمي ڪاري ۽ هاري ناري ڪم ڪار وقت هيٺ تي انگوڇو ٻڌندا آهن. ٻهراڙيءَ جا ڪيترا ماڻهو مٿي ڍڪڻ لاءِ مٿي تي انگوڇو ٻڌندا آهن. پائيبند جڏهن ٻاهر نڪرندا آهن ته ڪلهي تي انگوڇو رکي هلندا آهن. خاص طرح سان اتر سنڌ ۾ انگوڇي جو تمام گهڻو رواج آهي. انهيءَ ڪري انگوڇن جو تمام وڏو کاپو آهي. سکر ۽ خيرپور ضلعن جي ڪيترن ئي ڳوٺن ۽ شهرن ۾ انگوڇا تمام وڏي تعداد ۾ تيار ٿين ٿا. سنڌي ڪوريءَ کان سواءِ سکر شهر ۽ ضلعي ۾ مهاجر ڪوري ۽ ماڙيچا به انگوڇا ٺاهين ٿا. سکر شهر جي ڪپڙي مارڪيٽ ۾ انگوڇن ۽ پوتڙن جا ٻڌي جا ڪيترائي دڪان آهن.

پوتڙو: سنڌ هڪ گرم علائقو آهي، انهيءَ ڪري عام طرح سان مردن کي چيله ڪان هيٺ پيرن تائين هوندو آهي. اهو سوا ٻن والن کان ٽن والن تائين ڊگهو ٿيندو آهي. ٽَرُ سوا وال يا ڏيڍ وال ٿيندو آهي. ان کي گوڏ يا پوتڙو چئبو آهي. خاص طرح سان اتر سنڌ ۾ گوڏ جو عام رواج آهي. عام ماڻهو ته اندر ٻاهر گوڏ ٻڌندا آهن پر خوشحال ماڻهو ۽ ڪامورا به اوطاري ۾ گهرن ۾ گوڏ ٻڌندا آهن. سنڌ کان سواءِ پنجاب ۾ به گوڏ جو عام رواج آهي. پنجاب ۾ عورتون به گوڏ ٻڌنديون آهن، پر اها گوڏ گهڻو ڊگهي ۽ ويڪري ٿيندي آهي.

پاڪستان کان سواءِ ٻين به ڪيترن ئي ملڪن ۾ گوڏ جو عام رواج آهي، جهڙوڪ: هندستان، انڊونيشيا، ملائيشيا، ڪمبوڊيا، ٿائلنڊ ۽ يمن وغيره.

سنڌ ۾ گوڏ جو رواج تمام قديم زماني کان هليو اچي. موهن جي دڙي جي آثارن مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو رواج ان زماني ۾ به موجود هو. موهن جي دڙي جي هڪ مجسمي کي چيله تي هڪ ڪپڙو پهرڻ جو پٽل آهي. يجر ويد ۾ به اهڙي ڪپڙي پهرڻ جو ذڪر آيو آهي، ۽ ان کي ”پوپاوتيا“ چيو ويو آهي اهو لفظ سنڌي لفظ ”پوتڙو“ جي بدليل صورت معلوم ٿئي ٿي.

پراڻي زماني ۾ اڇي ڪپڙي کي لير جي رنگ ۾ ٻوڙي تيار ڪيو ويندو هو. پر پوتڙي کي پاسن ۽ وچ تي ڊزائين ٺاهڻ لاءِ اڇي ڪپڙي کي پهريائين ڊزائين موجب ڌاڳا ٻڌي پوءِ نير ۾ ٻوڙيو ويندو هو. نير مان ڪڍڻ کان پوءِ سڪائي ڌاڳا کوليا ويندا آهن، ته ڊزائين ظاهر ٿي پوندي هئي. هينئر اهو رواج گهڻو گهٽجي ويو آهي. هينئر آٽڻ وقت ئي مختلف ڊزائينون رٿيون وينديون آهن. اهي ڊزائينون ڪي پٽي واريون هونديون آهن، ته ڪي ليڪي واريون ڪي سوڙي تي هونديون آهن، ته ڪي چوڪڙي تي هونديون آهن. ڪن تي وڏن

ٻن جي وچ تي راڪيٽ جي صورت وارا اڇا ڪڪر آهن؛ انهن کي راڪيٽ وارا ڀوتڙا چيو ويندو آهي. ڪن کي وري هڪ رنگي وڏي ڪني ٽيندي آهي. اهڙيءَ اٽڪل سان اهي ڀوتڙا آڻيا ويندا آهن، جو چوڪڙيءَ وارو ڀيٽي جو ليڪو وچ تي هوندو آهي، ڀر ڪني ۾ نه ايندو آهي.

ڀوتڙن جو اهترو تہ ڪپ آهي، جو سکر ۽ خيرپور ضلعن جي ڪيترن ئي ڳوٺن ۽ شهرن ۾ تمام وڏي تعداد ۾ ڀوتڙا کهرائيندا آهن. هينئر هٿ سان هلندڙ آڏاڻن کان سواءِ پاور لوم (مشين) تي ڀوتڙا تيار ٿين ٿا.

ماخذات

انگريزي

(1) Sir John Marshal, Arthur: Mohen jo Daro and the Indus Civilization, London, 1931. Vol: 1.

(2) N.C. Majumdar: Explorations in Sind, 1934.

(3) Herodotus (included in "Great Books of the Western World", Editor in Chief: Rolurt Maynard Hutchins, Vol: 6, Chicago, 1971.

(4) E. Gibbon: History of the Decline and fall of Roman Empire, Vol: I: VII, London.

(5) Encyclopaedia Britanica, vol: 6, 1968.

(6) Manick Pithawala: The Indus and its Navigation in Karachi, 1937.

(7) Ishwari Tope: Indian Civilization, Vol: 6, 1948.

(8) William Vincent, D.D: The Voyage of Nearchus from Indus to Euphrates, London, 1766.

(9) James Tod: Annals and Artiquities of Rajisthan, London, 1914.

(10) R. Hughes Thomes: Memories on Sind, 1855, Reprint 1979.

(11) Nicolos Manuchi: Travels through Mughal India, 1653-1708, English Trans: William Jruine, 1913, Reprint 1976, Lahore.

(12) Gazetteer of Karachi Dist. Bombay 1919.

(13) Gazetteer of Sukkur Dist: Bombay, 1928.

(14) Gazetteer of Hyderabad Dist: Bombay, 1920.

(15) Gazetteer of Tharparkar Dist: Bombay, 1920.

سنڌي

١٦. رحيمداد خان مولائي شيدائي: تاريخ تمدن سنڌ، سنڌ يونيورسٽي، ١٩٥٢ع.
١٧. رحيمداد خان مولائي شيدائي: جنت السنڌ، سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٥٨ع.
١٨. چچلاڻي: سنڌ جي اقتصادي تاريخ، سنڌي ترجمو: سراج الحق ميمڻ، سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٧١ع.
١٩. ڊاڪٽر نبي بخش قاضي: مقالو: "سنڌون"، شايع ٿيل سه ماهي "مهراڻ"، سنڌي ادبي بورڊ، جلد ١٧، نمبر ٣.

عربي

٢٠. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: بذل القوة في حوادث سني النبوه، سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٦٦ع.

اردو

٢١. علامه سيد سليمان ندوي: عرب و هند کے تعلقات، هندوستانی اکادمي، اله آباد، ١٩٣٠ع.
٢٢. مولانا مسعود علي ندوي: هندستان عربون کی نظر مين، دارالمصنفين اعظم گڑھ، ١٩٦٠ع.
٢٣. خورشيد احمد فاروق: عربي لٹريچر مين قديم هندوستان، ندوة المسلمين دهلي، ١٩٦٢ع.
٢٤. نکولاس منوچي: هندوستان عهد مغليه مين (اسٽوريا ڊوموگر) اردو ترجمه: ملک راجا شرما، ناولسٽ ايجنسي، لاهور.
٢٥. اعجاز الحق قدوسي: تاريخ سنڌ، مرکزي اردو بورڊ، لاهور، ١٩٧٤ع.

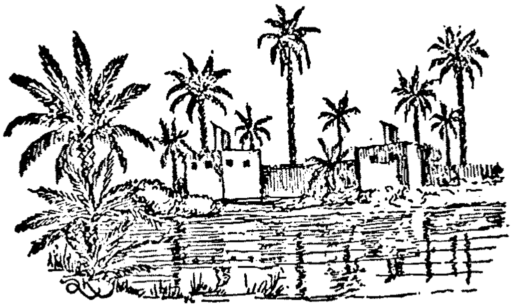

قريشي حامد علي خانائي

ڪوٽڙي مغل

(شاهه لطيف جي مجازي بستي)

شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه جي تذڪره نگارن ۽ مقدمين سندس باري ۾ جيڪي ڪجهه لکيو آهي، سو اڃان تائين سطحي آهي. سنڌ جي عالمن ۽ اديبن هن وقت تائين شاهه صاحب کي اسان سنڌ وارن جي اکيان صرف هڪ روپ ۾ پيش ڪيو آهي، اهو آهي شاهه صاحب جي تصوف وارو روپ، پر شاهه صاحب جي زندگيءَ سان واسطو رکندڙ ڪيترين ئي ڳالهين اڃان تحقيق طلب آهن، جن تي اسان کي تحقيق ڪري، مفصل روشني وجهڻ گهرجي. دراصل شاهه صاحب جو رسالو سنڌ جي سرزمين جي هڪ پوري تاريخ آهي ۽ سنڌ اندر ٿيندڙ واقعن ۽ حقيقتن کي لطيف سائينءَ پنهنجي عوامي شاعريءَ جي ويس ۾ اشارن ۽ ڪناين ۾ پيش ڪيو آهي. اهڙا ڪيترائي ان دور جا تاريخي واقعا سندس زندگيءَ سان واسطو رکن ٿا.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه جي جنم جي هنڌ جي باري ۾ پڻ اڃان تائين سنڌ جي اديبن ۽ عالمن ۾ اختلاف پيو رهيو آهي. شاهه صاحب جي ڪن سوانح نگارن سندس جنم جو هنڌ ”هالا حويلي“، ته ڪن وري ”ڀٽي پور“ ڪري لکيو آهي. انهيءَ متعلق شمس العلماء مرزا قليچ بيگ لکي ٿو ته:

> ”شاهه عبداللطيف، جنهن کي گهڻو ڪري ”شاهه ڀٽائي“ يا ”ڀٽائي گهوٽ“ يا ”ڀٽائي بادشاهه“ ڪري سڏيندا آهن، سو سال ۱۱۰۲ هجري مقدس يا ۱۶۸۹ عيسوي، حيدرآباد ضلعي جي هالن جي تعلقي ۾ ڪتياڻ جي ڳوٺ ويجهو ”ڀٽي پور“ ۾ ڄائو هو. سندس جنم جي جاءِ ”هالا حويليءَ“ ۾ هئي، جا ڀٽي پور جي لڳ ڏکڻ اوڀرلدي ڪنڊ ڏي هئي. جنهن گهر ۾ شاهه صاحب ڄائو هو، اتي هاڻ هڪڙي مسجد جوڙائي ويئي هئي، جا اڃان تائين نصير واهه جي ڪلهي تي بيٺل آهي.“(۱)

مرزا قليچ بيگ مرحوم جي انهيءَ مٿين بيان ۾ تضاد نظر اچي ٿو. مرزا صاحب پهرين شاهه صاحب جي جنم جو هنڌ ”ڀٽي پور“ ۾ ڄاڻائي ٿو ۽ پوءِ وري اڳتي هلي ”هالا حويلي“ ۾ سندس جنم جي جاءِ ٻڌائي ٿو. حالانڪ اهي ٻئي ڳوٺ سندس ئي لکڻ موجب الڳ الڳ آهن.

پوءِ ڪهڙيءَ طرح سان پٺي ڪوٽ ڄمڻ جا هنڌ ٿي سگهن ٿا؟ اسان جي راءِ موجب اهو بلڪل صحيح ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي. ان باري ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي "مقدمہ لطيفي" ۾ سواءِ ڪن چند ڳالهين جي، باقي سمورو بيان مرحوم مرزا صاحب وارو ئي دهرايو آهي. ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو تہ:

"شاهہ عبداللطيف حيدرآباد ضلعي جي هالا تعلقي ۾ "هالا حويلي" جي ڪوٽ ۾ ڄائو هو. اهو ڪوٽ هاڻي ويران آهي، پر ڪان اڳڪلہ تہ ڪوهہ پري، ان جا قلعہ نشان اڃا ڏسڻ ۾ پيا اچن. جنهن گهر ۾ شاهہ صاحب ڄائو هو، تنهن مٿان آخر هڪ مسجد جوڙائي وئي هئي، جا اڃان تائين قائم آهي." (٢)

ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي ان بيان ۾ "پٺي پور" ڪوٽ جو نالو حذف ڪري ڇڏيو آهي. خبر نہ آهي تہ ان لاءِ وٽس ڪهڙو سبب هو؟ سنڌ جي هڪ ٻئي عالم پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي وري مرزا قليچ بيگ واري بيان کي ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ وانگر "پٺي پور" ڪوٽ جي نالي کي خارج ڪندي، باقي ساڳيو رايو دهرايو آهي. هو لکي ٿو تہ:

"شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جو جنم ١١٠٢هہ مطابق ١٦٨٩ع-١٦٩٠ع ۾ حيدرآباد ضلعي جي هالا تعلقي ۾، "هالا حويلي" جي ڪوٽ ۾ ٿيو. اهو ڪوٽ پر ڪان تہ ڪوهہ پري، هينئر قلعہ صورت ۾ پيو آهي. جنهن گهر ۾ شاهہ جو جنم ٿيو هو، اتي پوءِ مسجد ٺهرائي وئي هئي، جا اڃان تائين قائم آهي. چون ٿا تہ اها مسجد لونگ فقير، جنهن جي تربت خيرپور رياست جي وچهو آهي، تنهن جوڙائي هئي." (٣)

پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، شاهہ صاحب جو جنم "هالا حويلي" ۾ ڏيکاريندي، لونگ فقير جي جوڙايل جنهن مسجد شريف جو ذڪر ڪيو آهي، اها "هالا حويلي" ۾ نہ، بلڪ "پٺي پور" ۾ ٺهرايل آهي، الهيءَ جي متعلق اسان اڳتي هلي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪنداسون. مولانا دين محمد وفائي، شاهہ صاحب جي ڄمڻ جو صحيح هنڌ ڄاڻائيندي لکي ٿو تہ:

"شاهہ عبداللطيف جي ولادت باسعادت سال ١١٠٢ هجري مطابق سال ١٦٩٠ع ۾ ٿي. شاهہ جي ولادت يا جنم هالا تعلقي جي هڪ ڪوٽ "پٺين پور" ۾ ٿيو، جو پر ڪان تہ ڪوهہ پري، هن وقت ويران حالت ۾ ڊٺا لڳو پيو آهي. شاهہ صاحب جنهن گهر ۾ ڄائو هو، اتي لطيفي جماعت جي لونگ فقير مهيسر لوڙهي واري، جنهن جو مقبرو خيرپور رياست لڳ آهي، هڪ مسجد جوڙائي آهي، جا نصير واهہ جي ڪپ تي بيٺل آهي." (٤)

مولانا دين محمد وفائي مرحوم جو اهو مٿيون رايو اسان جي نظر ۾ وڌيڪ صحيح ۽ مستند آهي. اسان کي "پٺين پور" ۽ "هالا حويلي" جي آس پاس رهندڙ وڏڙي عمر جي ماڻهن وٽان جيڪي صدري روايتون مليون آهن، تن جي وفائي صاحب جي ان بيان سان پوري

تصديق ٿئي ٿي. الهيءَ مٿئين سموري بحث ڪانپوءِ اسان ان نتيجي تي اچون ٿا ته سنڌ جو سدا حيات شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي سن ١١٠٢هه – سن ١٦٨٩ع ۾ سنڌ جي قديم ڳوٺڙي "ڀٽين پور" ۾ ڄائو هو. (٥) شاهه صاحب جو ننڍپڻ انهيءَ بستيءَ ۾ گذريو. دراصل "ڀٽين" سنڌ جي هڪ قديم قوم هئي. چوڻ ۾ اچي ٿو ته "ڀٽين" ۽ "هالا" قوم جا ماڻهو هميشه پيا پاڻ ۾ وڙهندا هئا. اڄ به انهيءَ طرف اها چوڻي مشهور آهي ته "ڀٽين ۽ هالن" وانگر پيا پاڻ ۾ وڙهن. (٦) "ڀٽين پور" ڳوٺ ۾ جنهن جاءِ تي شاهه صاحب ڄائو هو، اتي سندس معتقد مريد لونگ فقير هڪ مسجد جوڙائي هئي، جا اڄ ڏينهن تائين قائم آهي.

شاهه ڀٽائي اڃان ٻالجتيءَ ۾ ئي هو ته سندس والد شاهه حبيب "ڀٽين" ۽ "هالا" قوم جي پاڻ ۾ گهرو جهيڙن کان تنگ ٿي، "ڀٽين پور" مان لڏي اچي "هالا ڳوٺ" ۾ ويٺو. "هالا ڳوٺ" جو نالو سيدن جي "حاويليءَ" ٺاهي اچي رهڻ ڪري "هالا حويلي" پئجي ويو. "هالا حويليءَ" جو اهو ڳوٺ ڀٽ شاهه کان اٽڪل ٻه-اڍائي ڪوهه ڪن پري آهي ۽ سنڌ جي قديم تاريخي شهر نصرپور کان ٽن-چئن ميلن تي آهي. هن وقت ان ڳوٺ جو اهو اڳوڻو اوج ان رهيو آهي. "وائيءَ جو ڳوٺ" پڻ "هالا حويليءَ" جي نزديڪ آهي. اتان جي آخوند نورمحمد ڀٽي کي، شاهه حبيب خاص طرح پنهنجي فرزند شاهه عبداللطيف جي پڙهائڻ لاءِ "هالا حويليءَ" ۾ گهرايو هو. (٧)

ان زماني ۾ نصرپور هڪ واپاري شهر هو ۽ آس پاس جا ماڻهو سودو سلف خريد ڪرڻ لاءِ نصرپور ۾ ايندا هئا. شاهه حبيب پڻ گهرو سامان ۽ سودي سلف خريد ڪرڻ لاءِ "هالا حويليءَ" کان نصرپور ايندو هو. ان زماني ۾ نصرپور شهر جي شاهي بازار جي منڍ ۾ "ابراهيم" نالي هڪ سالڪ مجذوب درويش ڪپڙ جي هٽان ويٺو هوندو هو. شاهه حبيب جي باري ۾ مقامي ماڻهو روايت ڪن ٿا ته جڏهن پاڻ نصرپور ايندو هو ته پنهنجي پياري فرزند شاهه لطيف کي به گهوڙي تي پنهنجي پوئتان سوار ڪري ايندو هو ۽ پنهنجي گهوڙي انهيءَ مجذوب واري ڪپڙ وٽ اچي ڊ ريندو هو. ابراهيم مجذوب هميشه لطيف سائينءَ کي غورسان گهوريندو رهندو هو. هڪڙي ڀيري هن درويش شاهه حبيب کي سڏي فرمايو ته سائين! هن نينگر جي پيشاني ٻڌائي ٿي ته هي وڏو عابد، زاهد ۽ پنهنجي وقت جو وڏو ولي ڪامل ٿيندو. توهان ڪيس پنهنجي پوئتان گهوڙيءَ تي سوار نه ڪندا ڪريو! ابراهيم مجذوب جي مزار اڄ به نصرپور شهر جي وڏي بازار جي منڍ ۾ موجود آهي. پاڻ پنهنجي وقت جو وڏو وليالله ۽ سالڪ مجذوب ٿي گذريو آهي. (٨)

شاهه عبداللطيف ڀٽائي اڃان ويهن ورهين جي ڄمار جو مس هو ته سندس والد شاهه حبيب ڪن زماني جي حالتن سبب "هالا حويلي" ڳوٺ مان لڏي وڃي "ڪوٽڙي مغل" ۾ حاويلي ٺاهي رهيو. شاهه صاحب جا گهڻو ڪري سيئي سوانح لکار ان ڳالهه تي متفق آهن ته شاهه حبيب "هالا حويلي" مان ئي لڏي وڃي "ڪوٽڙي مغل" ۾ دائمي سڪونت اختيار ڪئي هئي. (٩)

"ڪوٽڙي مغل" جو قديم تاريخي ڪوٽ هالا تعلقي ۾ ڀٽ شاهه کان ٻنج ڪوهه پرائي "سالڪري واهه" جي ڪنڌيءَ تي هڪ وسندڙ ۽ واپاري ڪوٽ هو. هن وقت اهو ڪوٽ زماني جي حادثن ۽ "سانگري واهه" جي ڦيٽڻ سبب ڦٽي پڙپانگ ٿي ويو آهي. هن قديم بستيءَ جا نشان واريءَ جي دڙن جي صورت ۾ اڃ به موجود آهن. "سانگري واهه" جو وهڪرو درياهه سنڌ جي قديم وهڪرن مان هڪ هو. هن واهه جي ڪاهي تي اڳئين زماني ۾ ڪيترائي قديم ڪوٽ، واهڻ ۽ بستيون آباد هيون، جي سنڌس بند ٿيڻ ڪانپوءِ زماني جي انقلابن ۽ حادثن ڪري معدوم آهن. تاريخ سنڌ جي مطالعي مان اها ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي ته انهيءَ درياهي وهڪري جي ڪناري تي سنڌ جو مشهور شهر نصرپور پڻ ٻلي ٻلي هو ۽ نصرپور جو واپار ڏورانهن ڏيهن مان انهي واهه جي رستي هلندو هو. نصرپور هن وهڪري جو مشهور بندر هو. هن قديم درياهي وهڪري جا نشان اڃ به نصرپور شهر جي اتر اوڀر ۾ ٽنڊي الهيار جي اولهه ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. چون ٿا ته سن ١٧٥٢ع ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي دور ۾ درياهه سنڌ جي رخ ڦيرائڻ ڪري "سانگري واهه" وارو وهڪرو پڻ ڦٽي تباهه ٿي ويو.

چون ٿا ته "ڪوٽڙي مغل" اصل ۾ سيدن جو ٻڌايل ڪوٽ آهي (١٠). "ڪوٽڙيءَ" جي سر زمين ۾ سيد آڻن شاهه دفن ٿيل آهي. ان ڪري هن کي اوائل ۾ "ڪوٽڙي آڻن شاهه" ڪري سڏيو ويندو هو. ارغونن ۽ ترخانن جي دور ۾ انهن خاندانن جا ڪيترائي گهر لڏي اچي هتي آباد ٿيا. انهيءَ ڪري بعد ۾ "ڪوٽڙي مغل" جي نالي سان سڏجڻ ۾ آيو. ارغونن ۽ ترخانن جي قبيلن ڪانسواءِ ٻيا به ڪيترائي قبيلا هن ڪوٽ ۾ رهندا هئا. "ڪوٽڙي مغل" جي بستي ان زماني ۾ نصرپور ڪانپوءِ چڱو درياهي بندر هو.

شاهه حبيب جنهن وقت "ڪوٽڙي مغل" ۾ اچي رهيو، ان وقت اتان جو جاگيردار مرزا جان بيگ هو. مرزا جان بيگ جي وفات ڪانپوءِ سندس پٽ مرزا لال بيگ عرف مرزا مغل بيگ اتان جو جاگيردار ٿيو. اهو غالباً ڪلهوڙن جو شروعاتي دور هو. شاهه پتائيءَ جي سوانح لکارن مرزا مغل بيگ کي "ارغون گهراڻي" مان ڪري ڄاڻايو آهي. ساڳئي وقت مرزا مغل بيگ جي تربت تي جيڪو تاريخي ڪتبو اُڪريل آهي، ان تي پڻ "ارغون" لکيل آهي، ان ڪري ان ڳالهه جي هيڪاري پڪ ٿئي ٿي ته پاڻ "ارغون" خاندان مان هو. انهيءَ سلسلي ۾ نصرپور جي مغل خاندان جي هڪ نوجوان مرزا خيرمحمد "ڪوٽڙي مغل" جي مغلن لاءِ هڪ ٻي روايت بيان ڪري ٿو. هن صاحب جو چوڻ آهي ته "ڪوٽڙي مغل" جي "مرزا مغل بيگ" جي گهراڻي جو تعلق سنڌ جي "ارغون" يا "ترخان" گهراڻي سان نه آهي، پر مرزا مغل بيگ بن مرزا جان بيگ جي گهراڻي جو تعلق اورنگزيب جي ڀاءُ "شهزادي مراد بخش" جي اُڪهه سان آهي. غالباً اورنگزيب جي برادر ڪشي واري دور ۾ جڏهن شهزادي مراد بخش کي گواليار جي قلعي ۾ قيد ڪرائي قتل ڪرايو هو، تڏهن ان وقت سندس اولاد مان ڪو شهزادو جان بچائي پڇي سنڌ ۾ آيو ۽ "ڪوٽڙي مغل" ۾ اچي رهيو. اورنگزيب جڏهن

پوريءَ طرح سان هندوستان جي تخت ۽ تاج جو مالڪ بڻيو ۽ ڪوبہ خطرو محسوس نہ ڪيائين، تڏهن سنڌ ۾ آيل مراد بخش جي خانداني آکهہ کي "ڪولڙي" ۽ ان جي آس پاس وارو علائقو جاگير طور ڏنائين (١١).

مرزا مغل بيگ جو اصل نالو لالہ بيگ هو. علامہ دائود پوٽي مرحوم جڏهن مسٽر سائودي (١٢) جي انگريزي مقالي جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو تہ ان وقت لالہ بيگ جي نالي پوئتان سوال (؟) جو نشان ڏنو هئائين، تہ جيئن اها شڪ ڳاڏڙ ڳالهہ اڳتي هلي چنڊ جي چالجي صاف ٿئي. انهيءَ ڏس ۾ تحقيق ڪندي اسان کي "ڪولڙي مغل" مان جيڪي مقامي روايتون مليون آهن، تن مان اها ڳالهہ صاف ظاهر ٿئي ٿي تہ مرزا مغل بيگ جو اصل گهرو نالو "لالہ بيگ" هو، مگر اڪثر ماڻهو کيس مرزا مغل بيگ ڪري چوندا هئا.

مرزا مغل بيگ وڏي اثر رسوخ وارو شخص هو. شروع ۾ ڪولڙيءَ جي مغلن جا تعلقات سيدن سان ڏاڍا عقيدتمنديءَ وارا هئا. مرزا مغل بيگ کي هڪ نهايت ئي خوبصورت ۽ پاڪدامن نياڻي هئي. ان وقت ڪولڙيءَ جي مغلن جو اهو دستور هوندو هو تہ جڏهن بہ سيدن خاندان جو ڪو فرد بيماريءَ ۾ مبتلا ٿيندو هو، تہ شاهہ حبيب کي دعا ۽ ڦيٿي چنڊي لاءِ وٺي ويندا هئا. ساڳي وقت مغل پردي جا بہ سخت پابند هئا ۽ پنهنجي زناني عالم کي ڌارين جي مُنهن تي چڙهڻ نہ ڏيندا هئا. چون ٿا تہ هڪ دفعي مرزا مغل بيگ جي نياڻي سخت بيمار ٿي پئي. ڦيٿي چنڊي لاءِ شاهہ حبيب ڏانهن ماڻهو موڪليائون، مگر ان ڏينهن هن جي طبيعت ٺيڪ نہ هئي. شاهہ حبيب پنهنجي پاران پنهنجي نوجوان پٽ شاهہ عبداللطيف کي مغلن جي حويليءَ ڏانهن موڪلي ڏنو. جنهن وقت شاهہ عبداللطيف مغلن جي حويليءَ ۾ اندر داخل ٿيو تہ ان وقت نينگري چادر ويڙهي سيڙهي پلنگ تي ليٽي پئي هئي. شاهہ صاحب ايندي شرط نينگريءَ جي چيچ هٿ ۾ جهلي چيو تہ:

"جنهن جي چيچ سيد جي هٿ ۾، تنهن کي لهر نہ لوڏو."

اهڙيءَ طرح سان شاهہ صاحب پرپور جوانيءَ ۾ عشق مجاز جي چڪڻ ۾ ڪري پيو (١٣). اهي لفظ پڌي مرزا مغل بيگ ۽ سندس عزيزن کي ڏاڍو ناگوار گذريو، ڇاڪاڻ تہ شاهہ صاحب جي انهن اکرن جو مطلب درپردي اهو هو تہ شاهہ صاحب، مغلن کي نينگريءَ کي نڪاح ۾ آڻڻ جو پيغام ڏيئي چڪو هو. انهيءَ ڳالهہ تان مغلن ۽ سيدن جو اچي پاڻ ۾ نفاق پيدا ٿيو. شاهہ صاحب جي انهيءَ مجازي واقعي کي سنڌ جي هڪ شاعر مير عبدالحسين ٽالپر "سانگي" پنهنجي فارسي نظم ۾ ڏاڍي دلڪش انداز ۾ بيان ڪيو آهي.

شاهہ لطيف جي اڪثر سيني مقدمين انهيءَ مجازي محبت جو ذڪر، مرزا مغل بيگ جي نياڻيءَ جي چيچ هٿ ۾ وٺڻ ۽ موهت ٿيڻ سان بيان ڪيو آهي. ان ڪان پوءِ سنڌ جي هر عالم ۽ اديب ان ساڳئي ڳالهہ کي ئي ورجايو آهي. ليڪن اسان جي خيال موجب اها ڳالهہ شاهہ صاحب جهڙي صوفي شاعر ۽ درويش جي شان وٽان نہ آهي. اها روايت صرف شاهہ صاحب

جي مريدن ۽ عقيدتمندن ڏانهس منسوب ڪئي ويئي آهي. ان باري ۾ مرحوم مولانا غلام محمد گرامي پنهنجي خيالن جو اظهار هينئن طرح ڪري ٿو ته:

"مغل جي نياڻيءَ جي ڇيچ وٺي چوڻ: "جنهن جي آڱر سيد هٿ ۾، تنهن کي لهر نه ڪو لوڏو". اها روايت به، روايت جي اصولن موجب صحيح نه آهي. شاهه صاحب جي اخلاقي عظمت ان سان داغدار ٿئي ٿي. هڪ پاڪيزه شخص اهڙو غير محتاط نٿو ٿي سگهي، نڪو پرائي گهر ۾ ايترو آزاد ٿي ڳالهائڻ جي گنجائش ئي ٿي سگهي ٿي. خاص ڪري دعا ڪرڻ وقت. ٻيءَ طرح جيڪڏهن ائين هجي به ڪٿي، ته پوءِ به اهڙين روايتن جي دهرائڻ ۽ ڦهلائڻ ۾ ڪوبه افادي پهلو نظر نٿو اچي" (١٤).

مرحوم گراميءَ جو اهو مٿيون رايو اسان جي واسطي گهڻي غور ۽ فڪر جو مقام رکي ٿو. گرامي صاحب اهو واقعي سچ لکيو آهي ته اهڙين ڳالهين بيان ڪرڻ مان شاهه صاحب جي عظمت ۽ وڏائيءَ ۾ ڪوبه واڌارو ڪونه اچي سگهندو، البت نقصان پوڻ جو انديشو آهي. اتان جي مقامي روايتن مان اها ڳالهه ايتري صحيح معلوم نٿي ٿئي. باقي شاهه صاحب جي انهيءَ مجازي محبت جي باري ۾ مقامي ماڻهو ڪيتريون ئي عجيب و غريب روايتون بيان ڪن ٿا. اهڙي ساڳئي قسم جون روايتون سارلي صاحب پڻ پنهنجي انگريزي مضمون ۾ ڏنيون آهن (١٥). مقامي روايتن مان صرف ايترو معلوم ٿئي ٿو ته شاهه صاحب مرزا مغل بيگ جي نياڻيءَ جي سونهن ۽ سوڀيا جو ٻڌي مٿس موهت ٿي پيو هو. شاهه صاحب پنهنجي محبوب جي سڪ ۾ "ڪوٽڙي مغل" جون گليون ۽ جايون گهمندو ڦرندو رهندو هو. چون ٿا ته ڪوٽڙيءَ ۾ مغلن جي حويليءَ جي ماڙيءَ جي سامهون هڪ وڏو واريءَ جو ڍڙو هو، جتي شاهه صاحب اڪثر اچي ويهندو هو. ان ڍڙي جا نشان مغلن جي ان ويران حويليءَ جي سامهون موجود آهن. ان زماني ۾ "ڪوٽڙي مغل" جي پرسان "سانگرو واهه" وهندو هو، جنهن جي ڪناري تي گدامڙيءَ جو هڪ وڏو وڻ هو، جنهن ۾ شاهه صاحب هڪ واڏي کان پور ڪيرايو هو. پاڻ گهڻو وقت ان پور ۾ ويهي اڪيلائيءَ ۾ پنهنجي محبوب حقيقيءَ جي ياد گيريءَ ۾ گذاريندو هو.

انهيءَ طرح سان شاهه صاحب جي ان مجازي عشق جي هاڪ ساري "ڪوٽڙي مغل" ۾ ڦهلجي ويئي. مرزا مغل بيگ، شاهه حبيب ۽ سندس پٽ جو سخت دشمن ٿي پيو. شاهه حبيب کي جهڪو اڳ ۾ مانُ ۽ مرتبو ڏيندا هئا، سو هاڻ نه ڏيڻ لڳا. مغلن ايتريقدر سيدن کي آزاريو، جو هو سندن حويليءَ وٽان لنگهي به نه سگهندا هئا. نه صرف ڪوٽڙيءَ جي مغلن، سيدن کان منهن موڙيو، پر هتان جي ٻئي قوم ۽ پيسن رهواسين پڻ پنهنجي جاگيردار کي خوش ڪرڻ لاءِ ڪانئن پاسيرو رخ اختيار ڪيو. مرزا مغل بيگ پنهنجي خواريءَ ۽ دنيا جي طعنن ۽ تنڪن کان تنگ اچي، شاهه صاحب کي ڪنهن نموني سان مارائڻ جا منصوبا سٽيا، مگر ان ۾ ڪامياب نه ٿيو. آخر ۾ ليٺ شاهه حبيب مغلن جي انهيءَ روش کان بيزار ٿي

"ڪولڙي مغل" ڪان ٿورو پريرو پنهنجو الڳ ڪوٽ ٻڌي ويٺو. سيدڻ جي انهيءَ ڪوٽ جا قلي نشان اڄ تائين باقي آهن.

شاهه صاحب جا سوانح نگار لکن ٿا ته ڪي ڏل قوم جا ماڻهو وجهه وٺي مرزا مغل بيگ جي حويليءَ تي ڌاڙي لاءِ ڪاهي آيا ۽ سمورو مال متاع، ٻيڙ ٽاڙي لٽي ويا. چون ٿا ته شاهه لطيف انهيءَ واقعي ڪان ٿورو اڳ ۾ چيو هو ته:

"بيگ! تنهنجي بيگي، ڪولڙيءَ ۾ ڪان،
اٿر آس الله ۾، ڏل مارينئي مان!"(١٦).

انهيءَ دلن جي ويڙهه ۾ مرزا مغل بيگ مارجي ويو. ۾ حقيقت ۾ ڏل ڌاڙيل ڪوا هئا. "ڏلي ڪوٽ" جي ڏلن جو هڪ ڏل، جي مخدوم نوح رحه جا مريد هئا(١٧)، سي وات وهندي مخدوم صاحب جي مقبري جي زيارت خاطر اچي ڪولڙيءَ ڪان نڪتا. اتفاق سان انهن جو ڪولڙيءَ جي واٽي سان تڪرار ٿي پيو. اهو اطلاع جڏهن مرزا مغل بيگ کي مليو ته هو انهيءَ جاءِ تي پنهنجي ساٿين سميت هلي آيو. ڌرين جي وچ ۾ ويڙهه ٿي، جنهن ۾ هو سندس ساٿين سميت مارجي ويو (١٨).

مٿيون بيت ٻاراتي وارو بيت پڻ شاهه لطيف ڏانهن موقعي جي مناسبت سان منسوب ڪيو ويو آهي. حالانڪ شاهه صاحب جهڙي عظيم بي داغ شخصيت ۽ اللسان دوست شاعر لاءِ اهو نٿو سونهين ته هو ڪو ڪنهن کي بيت ٻاراتو ڏئي. شاهه صاحب انهيءَ بيت ٻاراتي ڪان مٿانهون هو. پاڻ ته "نهائينءَ ڪان نينهن، سک منهنجا سپرين، سڙي سارو ڏينهن، پاهر پاڻ نه اکري" جو قائل هو.

مقامي روايتن مان وري هيءَ ڳالهه به ظاهر ٿئي ٿي ته ڏل ڌاڙيل ڪونه هئا. هو امن پسند هئا. دل قوم جا ڪي ماڻهو مغلن جا هاري هئا ۽ هو مٿن طرحين طرحين جا ظلم ڪندا رهندا هئا. آخر 'تنگ آيد به جنگ آيد' جي مصداق مغلن جي خلاف دلن ويڙهه ڪئي، جنهن ۾ مغلن جو سردار پنهنجن ڪيترن ساٿين سميت مارجي ويو.

مٿين پنهي روايتن کي جڏهن درايت تي ڪسوٽيءَ تي پرکجي ٿو ته پنهي روايتن ۾ ڪجهه تضاد نظر اچي ٿو. پر ان مان ڳالهه صاف واضح ٿئي ٿي ته دل ڌاڙيل نه هئا ۽ نه وري انهن ارادي سان مغلن جي حويليءَ تي حملو ڪيو هو. انهيءَ موقعي تي ڪنهن دل جلئي شاعر اهو مٿيون بيت چيو هجي، جو پوءِ شاهه صاحب ڏانهن منسوب ٿي ويو آهي.

بهرحال مرزا مغل بيگ جي موت جو اهو حادثو سن ١١٢٤هه - ١٧١٢ع ۾ واقع ٿيو. "مقالات الشعراء" ۾ مير علي شير "قانع" لکي ٿو ته مرزا مغل بيگ جي مرڻ تي شاهه صاحب "بيگ، مغل بوده" ١١٢٤هه جو فقرو چيو هو، جنهن مان وفات جي تاريخ جو سن نڪري ٿو. "بود خبيث" مان به تاريخ وفات نڪري ٿي. مرزا مغل بيگ جي مزار توروڪيءَ جي قديم قبرستان (ميون ونهيون جو قبرستان) ۾ سلطان ابوالقاسم ۽ شاهه قاسم خان زمان بيگلار جي پرسان پيلي رانگ

جي پٽ جي جڙيل آهي. مزار جي ٿنهي پاسن کان تبارڪ الذي قرآني آيت لهايت ئي سهڻي ۽ نفيس خط ۾ اُڪريل آهي. مزار جي لوڙهه جي الهندي پاسي چوڪڙيءَ تي ڪتبو نقش ڪندڙ ڪاتب جو نالو "ڪتبه حبيب الله ته" لکيل آهي. مزار جي چوڌاري ڪاشيءَ جي سرن جو ٿلهو پٽل آهي. بالين لوح تي ڪلمه طيبه ۽ پائين تي هيٺين عبارت ۾ تاريخي ڪتبو تحرير ٿيل آهي:

"بتاريخ روز جمعه بيست و چهارم صفر
مرزا بيگ مرحوم ابن مرزا جان بيگ ارغون وفات يافت سن ۱۱۲۴ هه." (۱۹)

مرزا مغل بيگ ۽ سندس عزيزن جي انهيءَ دلن واري ويڙهه ۾ مارجي وڃڻ کان پوءِ فقط هڪ ڇوڪر گولي نالي زنده رهيو. گولو مرزا مغل بيگ جو صغير پٽ هو. مغلن جي عورتن کي اچي اهو وهم ويٺو ته هيءَ هيڏي ساري جيڪا آفت خاندان جي مٿان آئي آهي، تنهن جو ڪارڻ سيدن کي رلجائڻ تي سگهي ٿو. پوءِ ميڻي اچي سيدن کان معافي ورتي ۽ مرزا مغل بيگ جي نياڻيءَ جي شادي شاهه صاحب سان ڪرايائون. شاهه صاحب جي شاديءَ کان پوءِ گولو به جلدي وفات ڪري ويو. چون ٿا ته گولي جي مرڻ کان پوءِ شاهه صاحب فرمايو ته: "مٺو گولو، لٺو پولو." اهو پهاڪو اڄان تائين ان طرح مروج آهي.

شاهه صاحب "ڪوٽڙي مغل" سان لڳي نون هالن کان ٻن ڪوهن جي مفاصلي تي "ڪراڙ ڍنڍ" جي ويجهو واريءَ جو دڙو صاف ڪرائي پنهنجي فقيرن سميت اچي رهيو، جنهن کي هن وقت "ڀٽ شاهه" سڏجي ٿو. ان باري ۾ چون ٿا ته شاهه صاحب جوانيءَ ۾ به ڪڏهن ڀٽ تي راتين جون راتيون اچي جاڳندو هو ۽ رياضت ۽ ذڪر قلبي ۾ وقت گذاريندو هو. شاهه صاحب جڏهن ڪوٽڙيءَ جو ڪوٽ ڇڏيو، ته پوءِ آهستي آهستي ٿي سمورو ڪوٽ ڊهڻ شروع ٿيو ۽ هن وقت اجڙيو ويران ٿيو پيو آهي. "ڪوٽڙي مغل" ۾ هڪ هندو صوفي "مدن" نالي رهندو هو، جنهن سان شاهه صاحب جي گهري دوستي هوندي هئي. مدن پڪيٽ هو ۽ سنڌيءَ ۾ شعر چوندو هو. چون ٿا ته هڪ دفعي شاهه صاحب، مدن کي مذاق ڪندي چيو ته:

حشر ويل حساب ۾، ڪافر ڪيئن ڪندا؟

ان جي جواب ۾ صوفي مدن، شاهه کي چيو ته:

هٽ جنين جو هيٺ، سي پهرئين پتڻ پار پيا.

يعني ته جن جو هٽ ڍڪهو آهي ۽ سخي مرد آهن، يا جن جا پلؤ گناهن کان ڇنل آهن ۽ رب کي راضي ڪندا رهن ٿا، تن جو حشر ويل حساب ڪتاب سولو ٿيندو ۽ ڪوبه فڪر نه آهي. اهڙيءَ طرح سان دنيا جي فاني هجڻ ۽ آخرت جي حساب تي هڪ هندو صوفيءَ جا ڪافي بيت ملن ٿا. مدن چوي ٿو ته:

ڪالهه پڻ ڪالهه هئي، اڄ پڻ ڏينهن پيو،
مڙهيءَ ۾ "مدن" چوي، ويهي ڪانگ ويو،
جنهن ۾ ماڻ پيو، سا راهه رهندي ڪيترو. (۲۰)

حوالا ۽ واڌارا

(۱) مرزا قليچ بيگ: "احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي"، شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه، ڇاپو چوٿون، ۱۹۷۲ع، ص ۹.

(۲) گربخشاڻي ڊاڪٽر هوتچند مولچند: "مقدمه لطيفي"، ايڊيوڪيشنل پبلشنگ ڪمپني ڪراچي، ۱۹۳۶ع، ص ۱۵-۱۶.

(۳) ڪلياڻ آڏواڻي: "شاهه"، ۱۹۵۱ع، ص ۱.

(۴) وفائي مولانا دين محمد: "لطف اللطيف"، وفائي پبلشنگ هائوس ڪراچي، ۱۹۵۱، ص ۱۰.

(۵) ڊاڪٽر ٽرمپ صاحب جو قول آهي ته شاهه صاحب ۱۶۸۰ع ۾ ڄائو هو.

(۶) اها روايت اسان کي نصرپور شهر جي مشهور شاعر محمد يوسف "شاڪر" صاحب جي معرفت ملي. جناب "شاڪر" صاحب انهيءَ طرف جو قديم رهاڪو آهي ۽ سندس روايتون مشاهدي جي بناءَ تي وڌيڪ صحيح ۽ درست معلوم ٿين ٿيون.

(۷) (الف) مرزا قليچ بيگ: "احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي" ص ۱۴. (ب) وفائي: "لطف اللطيف" ص ۱۳. (ج) ڊاڪٽر گربخشاڻي: "مقدمه لطيفي" ص ۱۹. (د) ڪلياڻ آڏواڻي: "شاهه" ص ۳.

(۸) هن روايت جو راوي محترم محمد يوسف "شاڪر" نصرپوري آهي.

(۹) ڏسو حوالو نمبر ۷.

(۱۰) مير علي شير "قانع" ٺٽوي: "تحفة الڪرام" (سنڌي)، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ص ۱۰۰.

(۱۱) اها روايت اسان کي نصرپور شهر جي نوجوان دوست محترم مرزا خير محمد مغل کان ملي. پاڻ هن وقت علامه دائود پوٽه لائبريري حيدرآباد سنڌ ۾ لائبررين آهي. مرزا غلام محمد مغل انهيءَ خاندان سان تعلق رکي ٿو. پاڻ اصل ۾ "ڪوٽڙي مغل" جو ويٺل آهي. سندس ڇاچي وٽ اصل خانداني شجرو پڻ موجود آهي، جيڪو اسان نه ڏٺو آهي. اسان کي مذڪوره روايت ڪنهن به تاريخ ۾ ڏسڻ ۾ ڪانه ٿي اچي. انهيءَ سلسلي ۾ تحقيق ۽ جستجو جاري آهي.

(۱۲) اصل ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي زندگيءَ جو احوال ڪنهن سرڪاري ملازم جو سنڌيءَ ۾ لکيل هو. ان جو انگريزيءَ ۾ ترجمو سنڌ سرڪار جي ترجمان ڊبليو سائودي (W. Southey) نالي، سر بارٽل فريئر، ڪمشنر سنڌ جي لياقتءَ جي ولدر لاءِ ۷- نومبر ۱۸۷۰ع ۾ ڪيو. سائودي جي انگريزي ترجمي جو هڪ پراڻو نسخو علامه ڊاڪٽر دائود پوٽي کي نواب عبدالحميد خان ولد نواب خداداد خان مؤلف "لب تاريخ سنڌ" پراڻي سکر واري کان مليو هو. علامه صاحب ان جو سنڌي ترجمو "شيخ عبداللطيف جو احوال" جي عنوان سان

ماهوار رسالي ”نئين زندگيءَ“ ۾ ڇپيو هو. اهو ساڳيو مضمون ڊاڪٽر دائود پوٽي جي ڪتاب ”مضمون ۽ مقالا“ (مرتب بيگم خديجه دائود پوٽو) ۾ ص ۹۷ کان ۱۰۹ تائين ڏنل آهي.

(۱۳) (الف) قانع: ”شاهه عبداللطيف جو احوال“ ص ۲۳. (ب) گربخشاڻي: ”مقدمه لطيفي“ ص ۲۴-۲۵. (ج) ڪلياڻ آڏواڻي: ”شاهه“ ص ۱۴. (د) وفائي: ”لطف اللطيف“ ص ۹۲-۹۳.

(۱۴) گرامي مولانا غلام محمد: ”شاهه - ڪلياڻ آڏواڻي“ (تبصرو)، ٽماهي ”مهراڻ“ نمبر ۳ سال ۱۹۵۸ع، ص ۲۲۲.

(۱۵) سانودي: ”شيخ عبداللطيف جو احوال“، سنڌي ترجمو از ڊاڪٽر دائود پوٽو، ڏسو ”شاعرن جو سرتاج“، مرتب بيگم خديجه دائود پوٽو، پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي، ص ۳-۴.

(۱۶) ڊاڪٽر گربخشاڻي: ”مقدمه لطيفي“، ص ۳۵-۳۶.

(۱۷) ان دور ۾ مخدوم نوح رحه جو پنجون گادي نشين مخدوم محمد زمان پهريون هو.

(۱۸) سانودي: ”شيخ عبداللطيف جو احوال“، ص ۸.

(۱۹) مرزا مغل بيگ جي مزار واري ڪتبي ۾ ”ارغون“ لفظ لکيل آهي، جنهن مان مراد بخش جي اولاد واري روايت ۾ شڪ ۽ گمان پئي ٿو. نصرپور شهر جا رهندڙ مغل ”ارغون“ آهن. وٽن خانداني شجرو پڻ موجود آهي. سن ۱۰۹۳ هه ۾ مراد علي خان سيوهڻ جو حاڪم هو. کيس معزول ڪيو ويو. هن سنڌ کي پنهنجو اصلي وطن بڻايو. هو لاڏي اچي نصرپور ۾ رهيو. سنڌس پياءُ مرزا غازي ثاني به ساڻس گڏ نصرپور آيو. پنهي جون مزارون نصرپور جي ”مغل محلي“ ۾ هيون، جي وقت گذرندي هن وقت ڊهي ويون آهن. سن ۱۲۲۵ هه کان پوءِ وري هن خاندان جو احوال وري ملي ٿو. سيوهڻ جا قريشي به مغلن سان گڏ لاڏي اچي نصرپور ۾ رضوي سيدن جي پاڙي ۾ رهيا ۽ ڪاغذسازيءَ جو ڪم ڪندا هئا. انهن مان مغلن مائٽيون ڪيون. لال محمد قريشي آخرين سمجهدار ماڻهو هو، جو تازو وفات ڪري ويو. (بروايت محترم خير محمد مغل نصرپور).

(۲۰) مير علي شير ”قانع“ ٺٽوي: ”تحفة الڪرام“ (سنڌي) ص ۴۰۰.

غلام محمد لاکو

ٻارهين صدي هجريءَ جي سنڌ

[ٻارهين صدي هجريءَ جي وچ ڌاري، مرڪزي ايشيا جي هڪ سياح، محمود بن امير والي بلخي، ننڍي کنڊ جي سياحت ڪئي. وطن واپس ٿيڻ بعد، هن "بحرالاسرار" نالي هڪ ڪتاب لکيو. هي ڪتاب تازو ڪراچيءَ ۾ ڇپيو آهي، جنهن مان سنڌ بابت مواد، هيٺ ترجمي ۽ حاشين سان پيش ڪجي ٿو.]

محمود بن امير والي بلخي

محمود ۱۰۰۴ھ/۱۵۹۵ع ۾ بلخ ۾ ڄائو ۽ اعليٰ تعليم بخارا ۾ ورتائين. ابتدا ۾ سڄو ڌيان شاعريءَ ڏي ڏنائين، جنهن ۾ مختصر ڄمار ۾ ڇهه ڪتاب (محبت نامہ، گلڪدہ، نجرالثاقب، نزهةالارواح، اخلاق حسني ۽ ديوان هڪ عدد) ترتيب ڏئي سگهيو. ليڪن شاعر جي حيثيت ۾، ڪيس ڪو خاص رتبو حاصل نہ ٿيو. ان بعد تصوف ڏي ڌيان ڏيس، جنهن ۾ پڻ هڪ ڪتاب "روح الطيبہ" نالي لکيائين. افسوس جو سندس مرشد ميرڪ شاه‌الحسيني سنت ئي فوت ٿيو، جنهن سبب مورڳو زندگيءَ مان نراس ٿي پيو ۽ مختصر مدت بعد ننڍي کنڊ جي سفر تي روانو ٿيو.

محمود بلخ مان ۱۰۳۴ھ-۵-۱۶۲۴ع ۾ روانو ٿيو ۽ پهرين محرم ۱۰۳۵ھ (سيپٽمبر۱۶۲۵ع) تي لاهور پهتو، جتان هو هلال آباد آگري پهتو. هي سياح هتان ڪان پٽنا ۽ ڪن ٻين شهرن مان ٿيندو، وچ ذوالقعد ۱۰۳۵ھ برابر جولاءِ ۱۶۲۶ع ۾، حيدرآباد (گولڪنڊو) پهتو. محمود پوءِ ڏکڻ انڊيا جي ڪجهہ شهرن مان گهمي ڦري، سيلون جي سفر تي روانو ٿيو.

هي سياح سيلون جي سفر کانپوءِ، سوماترا جي سفر لاءِ اسهيو. بدقسمتيءَ سان اها ٻيڙي، جنهن ۾ محمود پڻ سفر ڪري رهيو هو، طوفان جي ور چڙهي وئي؛ ان ڪري سفر ڪندڙن جو قافلو محمود سميت، اچي اوڙيسا جي ڪناري پهتو ٿيو. محمود والي پوءِ اوڙيسا جي تختگاهہ ڪٽڪ پهتو. هي صاحب، هتي جي گورنر محمد باقر جي دوست ۽ مهمان جي حيثيت ۾،

اوڙيسا ۾ ٻه سال وڏي ٺٺ سان رهيو. هتي هڪ هندوءَ سان دوستي ٿيس، جيڪو هڪ ڏينهن اوچتو گم ٿي ويو. هڪ سال بعد کيس پنهنجي گم ٿيل دوست جو پتو، مانڪ پور (مالڪ پور) ۾ پيو ۽ محمود ڪٽڪ مان کيس اچي ساڻس مليو. وچ ايشيا جو هي سياح اوڙيسا ۾ ٻه سال (رجب ١٠٣٦هه-مارچ ١٦٢٧ع جماديالثاني ١٠٣٨هه-جنوري ١٦٢٩ع) رهيو ٿو ڏسجي. ان بعد پاڻ اوڙيسا جي گورنر جي پاٽ، مرزا حسين (مرزا حسيني) سان گڏ، ذوالحج ١٠٣٨هه-١٦٢٩ع ۾ هندي دارالحڪومت آگري پهتو.

محمود هڪ سال آگري ۾ عيش ۽ آرام سان رهيو. هن جڏهن ذوالحج ١٠٣٩هه-جولاءِ ١٦٣١ع ۾ آگرو ڇڏيو، تڏهن مرزا حسيني پڻ، ساڻس گڏ ٻکر جي نئين فوجدار جي حيثيت ۾ سفر ڪري رهيو هو. فتح پور، اجمير ۽ جيسلمير کان ٿي، سياح ۽ حاڪمن جو هي قافلو شعبان ١٠٤٠هه-مارچ ١٦٣١ع ڌاري ٻکر پهتو. سنڌ ۾ ٻه سال رهڻ بعد محمود ٢٠ محرم ١٠٤١هه-٨ آگسٽ ١٦٣١ع تي واپس بلخ پهتو، جتي اتان جي حاڪم نظر محمد(١). کيس شاهي ڪتبخاني جو منتظم مقرر ڪيو ۽ ساڳئي وقت کيس حڪم ٿيو ته، هو (محمود) ڪائنات متعلق هڪ ضخيم ڪتاب تيار ڪري. حاڪم هن ڪتاب جو نالو پاڻ "بحرالاسرار" تجويز ڪيو. ليڪ باقي سموري زندگي بلخ ۾ گذاري.

بحرالاسرار (جنهنجو سڄو نالو "بحرالاسرار في مناقب الاخيار" آهي). هڪ ضخيم ڪتاب هو، جيڪو ستن جلدن تي مشتمل هو. هر جلد وري چئن (رڪن) ۾ ورهايل آهي، ليڪن ڇهين جلد جي شروع ۾ (فاتح) ۽ پڇاڙيءَ تي هڪ خاتمو ۽ پڻ ستين جلد جي آخر ۾ هڪ خاتمو ڏيندي، ليڪ هن ڪتاب کي ايڪنيهن حصن ۾ منقسم ڪيو ٿو ڏسجي. هن وقت دنيا ۾ صرف ٻهرئين ۽ ڇهين جلد جو اڌ وچي بچيو آهي. ٻهرئين جلد جي ٽئين رڪن ۾ زمين، عنصرن، ملڪن، شهرن ۽ جبلن جو احوال ڏنل آهي. هن حصي ۾ سنڌ جي ڪجهه شهرن جو احوال پڻ ملي ٿو (هي مواد اسين پنهنجي مقالي جي ٻئي ڀاڱي ۾ ڏينداسين). ڇهين جلد جي خاتمي تي ڪجهه ترڪ قبيلن جي ذڪر بعد، ليڪ پنهنجي هند-سنڌ جي سفر جي روئداد ڏني آهي. (هن مقالي ۾ اسين، سنڌ جي سفر جو احوال، ٻهرئين ڀاڱي ۾ ڏينداسين).

افسوس جو هاڻي دنيا ۾ صرف، هن ڪتاب جي ٻهرئين جلد جو اڌ ۽ پڻ ڇهين جلد جو اڌ وچي بچيو آهي: جنهن جا هاڻي صرف ٻه قلمي نسخا (انڊيا آفيس لائبريري ايٿي نمبر ٥٧٥، ۽ تاشڪند نمبر ١٣٨٥) وچي بچيا آهن. هن ٻنهي نسخن جي آڌار تي، "بحرالاسرار" جي سفرنامي وارو حصو، ڊاڪٽر رياض الاسلام صاحب ايڊٽ ڪري جامع انگريزي مقدمي سان، ڪراچي يونيورسٽيءَ جي "ويسٽرن اينڊ سينٽرل ايشين انسٽيٽيوٽ" پاران سال ١٩٨٠ع ۾ ڇپيو آهي(٢).

بحرالاسرار ۽ سنڌ

بدقسمتيءَ سان محمود بن امير واليءَ جو، سفر دوران سڄو ڏيان ٻهڪار ڳالهين ڏي ويو، ان ڪري سندس سفرنامي ۾ ڪم جو مواد تمام گهٽ آهي. سواهن سندس خاص ڪمزوري هئي. سيلون جي سونهن جو ٻاڻ خاص طرح مداح ڏسجي ٿو. سفر متعلق سندس راءِ آهي ته: ”در تمامت آن سير و سفر محض مشاهدت و خالص تماشا منظور بود.“ [مشاهدو، ديدار بازي ۽ تفريح]. ان جي باوجود به، محمود جو هي ڪتاب سيلون سميت ننڍي کنڊ جي سماجي ڄاڻ لاءِ سني مددي ڪتاب جي حيثيت رکي ٿو.

سنڌ ۽ وچ ايشيا جو ڏهين - يارهين صدي هجريءَ ۾، گهرو ادبي لاڳاپو ڏسجي ٿو(٣). ان دور ۾ هي ملڪ، مرڪزي ايشيا جي رولو توڙي ڏتڙيل ادبين ۽ سياحن لاءِ اهم پناهه گاهه ۽ پيٽ قوت جو مکيه وسيلو هو. ان قسم جا ليکڪ سنڌ ۾ پهچي، مملڪت جي ذميدارين ۽ ڀاليسين ۾ حصيدار ٿي، ڏاڍي عيش ۽ آرام جي زندگي پڻ گذاريندا هئا(٤). پر بدقسمتي اها آهي جو، جڏهن هي اديب وطن واپس ٿيندا هئا، تڏهن سنڌ جو پنهنجن تصنيفن ۾ بلڪل گهٽ ذڪر ڪندا هئا. بهرحال جن چند سياحن ۽ ادبين پنهنجي پنهنجي وطن موٽي، سنڌ متعلق لکت ۾ ڪجهه نه ڪجهه مواد ڇڏيو؛ محمود بن امير والي به انهن مان هڪ آهي، ان ڪري سندس سفرنامي ”بحرالاسرار“ کي اسان جي تاريخي ادب ۾، تمام گهڻي اهميت حاصل آهي. بلخ جي هن سياح جي سفري ڪيفيت مان، ٿلهي ليکي سنڌ متعلق اسان کي هيءَ ڄاڻ ملي ٿي.

- مغل سنڌ جي سماجي حالتن جي پروڙ پوي ٿي.
- سنڌ جي وسعت ۽ انتظامي حدن جي ڄاڻ ملي ٿي.
- حڪمرانن ۽ اجنبي ليکڪن جي لاڳاپن جي خبر پوي ٿي (۽ انهن لاڳاپن ذريعي، حڪمرانن جو سنڌي ٻوليءَ جي ادبين ڏي، سندن رويو معلوم ڪري سگهجي ٿو).
- مغل دور ۾ مؤرخن ۽ ليکڪن جو سنڌ لاءِ، جيڪو دشنام طرازي ۽ بهتان بازيءَ وارو رويو ڏسجي ٿو، افسوس جو ان وهڪري ۾، محمود والي به لڙهي ويل ڏسجي ٿو.
- سنڌ واسين، سمن جي سلطنت جي خاتمي (١٥٢٠ع) تي، ارغونن خلاف، جنهن جدوجهد جو آغاز ڪيو، ڏسجي ٿو ته هي تحريڪ سنڌ مان مغل راڄ جي خاتمي تائين برابر جاري رهي؛ جنهن جي شاهدي محمود والي پڻ، پنهنجي شهرن جي مذڪور ۾ ”ٺٽي“ جو ذڪر ڪندي ڏني آهي.
- ۽ سنڌ جي طبي تاريخ جو اهم ۽ ڪم ٿيل ڪردار، مولانا صلاح الدين سيوهاڻي، پهريون ڀيرو ”بحرالاسرار“ ذريعي نروار ٿئي ٿو.

سال ۱۹۸۱ع ۾، بنده کي محترم سيد حسام الدين شاهه راشدي صاحب وٽان "بحرالاسرار" جي ڇپيل ڪاپي عنايت ٿي ۽ خود سندن خواهش تي هي مقالو تيار ڪيو ٿي ويو؛ ليڪن افسوس جو هي ڪم سندن زندگيءَ ۾ پورو ٿي نه سگهيو. ڊاڪٽر رياض الاسلام صاحب، هن موضوع تي پنهنجي ڇپيل مضمون جون ڪاپيون فراهم ڪيون، جنهن لاءِ آءٌ سندن ٿورائتو آهيان ۽ پڻ لاڪي رحيم بخش قمر ۽ عبدالرسول مگسي صاحب، فارسي مواد کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ڏنو، ان ڪري سندن شڪرادائي پڻ واجب آهي.

-غلام محمد لاکو

٦- جولاءِ ۱۹۸۳ع

(الف) اُتر سنڌ جو احوال

جيئن مٿي آيو آهي، سياح ذوالحج ۱۰۳۹هه-جولاءِ ۱٦۳۱ع ۾، آگرو ڇڏيو، ان وقت بکر لاءِ لئون مغل فوجدار، مرزا حسيني پڻ ساڻس گڏ سفر ڪري رهيو هو. محمود بن امير فتح پور، اجمير ۽ جيسلمير کان ٿيو، سنڌ جي سرحدي ۽ تاريخي شهر اروڙ ۾ داخل ٿيو. پاڻ سنڌ متعلق اسان جي ڄاڻ ۾ هن ريت واڌارو ڪري ٿو:

جڏهن لشڪر جيسلمير جهڙي عصمت سوز علائقي ۾، چوڏهن ڏينهن رهيو ۽ پنهنجي تنظيم ۽ ترتيب لاءِ ڪي رعايتون حاصل ڪيون، تڏهن پندرهينءَ واري رات (پندرهين ڏينهن) قافلي جي ڪوچ ٿيڻ جو گهنڊ وڳو. ستين ڏينهن الور(۵) پهتو، جيڪو بکر جي تابع آهي(٦). هڪ ڏينهن اتي خوش خورم گذاري، ٻي ڏينهن سنڌو درياءُ ٽپي، سکر جي شهر ۾ رهائش پذير ٿيا. جڏهن شهر ۾ هرڪنهن جو مقام مقرر ٿي ويو، تڏهن سڀڪو وڃي پنهنجي ڪم ۾ مشغول ٿيو. هن ملڪ جي هيءَ عجيب و غريب رسم آهي ته زالون ۽ مرد بنا شرم ۽ حياءَ جي اگهاڙا ٿي، ندي‍ءَ جي ڪناري تي ڪپڙا صاف ڪندا هئا (غسل ڪندا هئا؟) [ص ۹۵]، پر ٿيو به تعجب آهي ته مردن کي لذت جو احساس نه ٿيندو هو، توڙي جو سنڌ جي هن علائقي جون عورتون نهايت ئي خوبصورت هيون. عجب ته هنن معاملن هوندي به، اهي ماڻهو پاڻ کي مسلمان، نيڪ ۽ مذهب جو پابند سمجهندا هئا ۽ مذهب جي پيرويءَ ۾ پاڻ کي منفرد ۽ مخصوص ڄاڻندا هئا(۷). ان ملڪ ۾ انب، کجور، گدرو، هنداڻو، انگور ۽ ڏاڙهون تمام بهترين قسم جو پيدا ٿئي ٿو(۸) ۽ هتي جا ماڻهو مسافرن (پناهگيرن ۽ سياحن) لاءِ مهمان نواز آهن ۽ مذهب، خاص ڪري روزي نماز جي پابنديءَ ڏي مائل رهن ٿا.

سال جو هڪ فصل هن شهر ۾ گذريو (شايد ٽي مهينا) ۽ ٻي فصل ۾ بکر جي واليءَ ياران سيني کي اوڏي منتقل ٿيڻ لاءِ چيو ويو(۹). بکر کي هڪ مضبوط قلعو آهي، جنهن جون ديوارون مضبوط آهن(۱۰). اندرين فصيل ۽ ٻاهرين پٽ جي وچ ۾ سهڻيون عمارتون ۽ باغ اٿس. سنڌو درياءُ قلعي جي چوطرف وهي ٿو. قلعي جو احوال نقشن ۽ چارٽن سميت، سلطان

جلال‌الدين خوارزم شاهہ جي ٻيان ۾ ڏنو ويو آهي(١١). غرض تہ اهڙي مهٽي شهر ۾ ٻہ ڇهہ مهينا رهيس (ص ٩٦) ۽ منهنجي اميدن جي سڪل ٻوڪ تي هميشه احسان ٿيندا رهيا.

نيٺ ڪجهہ مدت بعد، حالتن ڦيرو ڪاڌو ۽ طبيعت خراب ٿي پئي ۽ اٺ واري جي تپ (مصنف "تپ ربع" لکيو آهي، جيڪو هر چوٿين ڏينهن اچي ٿو)، جيڪو هن علائقي ۾ ٿيندڙ آهي، ۾ مبتلا ٿي ويس. علاج صحيح نہ هجڻ سبب وري جلندر جو عارضو بہ ٿي پيو. هيءُ مرض اٺ مهينا جاري رهيو ۽ ايترو ڪمزور ٿي ويس، جو چري پري بہ نہ پيو سگهان. ان وچ ۾ حاذق حڪيم ۽ طبيب مولانا صلاح‌الدين سيوهانيءَ جو سايو سر تي پيو (١٢)، جنهن هربڙ جي رس ذريعي (ص ٩٧)، ڇهن ڏينهن ۾ هن مرض جو ڪامياب علاج ڪيو. جڏهن چاڪ ٿيس، تڏهن هن ملڪ کان موڪلائڻ ۽ پنهنجي وطن واپس ٿيڻ جي تمنا اهڙو تہ تنگ ڪيو، جو دل کان زبان تي ۽ زبان کان بيان (پڌائڻ) ڪرڻ تي مجبور ٿيس ۽ شهر جي واليءَ کان جنهن سان رڳو صحبتون قائم هيون، موڪل گهري، ڪيس اجازت ڏيڻ تي راضي ڪيم. جنهن اجازت ڏيئي مون کي گنجابہ پرڳڻي (١٣)، جيڪو افغانستان جي حدن ۾ واقع آهي، جو منتظم مقرر ڪيو. مان بہ ڪِنُ ڪوت کان سواءِ، هانو ڪري هٿ وڍائي ويٺس (يعني راضي ٿيس) ۽ اتان روانو ٿي ويس (ص ٩٨).

محمود بن امير والي، ٻکر مان شعبان ١٠٤٠هہ - مارچ ١٦٣١ع ڌاري وطن لاءِ لڏيو. هتان سياح، ٻکر جي فوجدار پاران گنجابہ جي حاڪم طور روانو ٿيو، ليڪن جيئن ئي اتي پهتو، تيئن شير خان افغان حملو ڪري، ڪيس گرفتار ڪيو. جڏهن بلخ جو هي سياح آزاد ٿيو تہ وري سفر جاري رکي، پنهنجي وطن واپس پهتو ۽ اتي جي حاڪم جو لائبررين مقرر ٿيو.

(ب) سنڌ جي شهرن جو احوال

ياد رهي تہ "بحرالاسرار" جو اهو ڀاڱو، جنهن ۾ شهرن جو ذڪر آيل آهي، اصلي حالت ۾ اڃا ڪٿي بہ نہ ڇپيو آهي. اسين هي احوال ڊاڪٽر رياض‌الاسلام جي مقالي "اي سيونٽينٿ سينچري اڪائونٽ آف سنڌ" (انگريزي) جي مدد سان، سنڌ جي شهرن متعلق هي ڦيٺي احوال هتي ڏئي رهيا آهيون.

ٻکو: ٻکر سنڌ جي شهرن مان هڪ آهي. اهو سنڌو درياهہ جي وچ ۾ هڪ ٻيٽ وانگر واقع آهي. پراڻي زماني ۾ ان کي منصوره سڏبو هو (١٤). هن کي هڪ زبردست قلعو آهي ۽ ڪيترا مدرسا ۽ مسجدون پڻ. هي سڀ اجير [Ajir] (سرون ۽ سنگاريل پٿر) سان ٺهيل ۽ ڪاشيءَ سان سينگاريل آهن. ٻکر کي ڪيئي تابع ملڪ (علائقا) ۽ مضافات (Suburbs) روهڙي ۽ سکر آهن. هي ٻئي جايون لديءَ جي پنهي پاسن واقع آهن، جن مان روهڙي ساجي ۽ سکر کابي پاسي آهي (١٥). ٻکر ۾ کجي، ڊاک، ڏاڙهون، گدرا (ڇانهون) ۽

انب پيدا ٿين ٿا. هن شهر ڪيئي عالم ۽ سٺين خوبين وارا ماڻهو پڻ پيدا ڪيا آهن. هتي جا ماڻهو شريف، حياءدار ۽ قناعتي آهن، ليڪن حجاب (حياءُ) ۾ گهٽ آهن. هتان جون عورتون پاڻ کي صاف نہ ٿيون رکن ۽ انهن پنهنجي ملڪ ۽ ماڻهن لاءِ ڏڪار جو سبب بنيل آهن. جيڪڏهن ڪو ڪين ٻاهر هلڻ جي آڇ ڪري ٿو تہ اهي مائنن، ٻارن ۽ مڙسن کي ڇڏڻ لاءِ بہ تيار ٿيو وڃن (١٦)، پر جيئن تہ اهي ڇهري ۽ ڊول ۾ سهڻيون نہ آهن، ان ڪري سواءِ چند خرمغز واپارين جي، جيڪي ٻاهر وڃي ڪين وڪڻن ٿا، ٻيو ڪو بہ انهن کي ٻاهر وٺي وڃڻ پسند نہ ٿو ڪري.

سبي ۽ گنڊاوو: محمود، سبي ۽ گنجابہ (هاڻي بلوچستان) کي، سنڌ جي تابع ٻڌايو آهي. سندس چوڻ آهي تہ گنجابہ ۾ بلوچ قبيلا، لشاري، مڪسي، ڊومبڪي ۽ رند رهن ٿا، جڏهن تہ سبيءَ تي پٺاڻن جو تسلط آهي.

ٺٽو: هي سنڌ جي شهرن مان هڪ آهي. اهو ٻهرين ولايت ۾ آهي، پر ڪي ان کي ٻي ولايت ۾ رکن ٿا. ٺٽو ڪيچ ۽ مڪران جي پر ۾ آهي، جيڪو ايران ۽ هندستان کي ملائي ٿو. شروع ۾ هن جاءِ کي ديبل، پوءِ ديبل ۽ پوءِ اتي جي گرم آب هوا سبب ٺٽو سڏيو ويو (١٧). هي بحر هند جي ڪناري تي واقع ۽ مشهور بندرگاهن مان هڪ آهي. گرم ملڪن ۾ پيدا ٿيندڙ ميوو، هتي جهجهي انداز ۾ پيدا ٿئي ٿو(١٨). هن (ٺٽي) جي پرسان مهراڻ وهي ٿي، جيڪا هندي سمنڊ ۾ وڃي ڇوڙ ڪري ٿي. ڪپڙو ۽ ايران توڙي هند جون مصنوعات بہ هتي موجود آهن. هتي جي پر پاسي ۾ رهزن ڌاڙيل جام ڏسجن ٿا (١٩). هتان فارس، عراق ۽ عرب بندرن جا واپاري وڏي تعداد ۾ لنگهن ٿا. سندس اڪثر آبادي حنفي فرقي سان واسطو رکي ٿي؛ جيڪي زاهد ۽ روزي نماز جا وڏا پابند آهن.

ملتان: هي سنڌ جي شهرن مان هڪ آهي ۽ ماضيءَ ۾ ان جو تخت گاهہ هو (٢٠). هتان جي ماڻهن هند-سنڌ ۾ سڀني کان اڳ اسلام قبول ڪيو. رسول صلعم جا ڪيئي ساٿي (اصحاب) پڻ هتي پهتا هئا. اسلام کان اڳ هت هڪ وڏو مندر هو، جنهن ۾ ملتان نالي هڪ بت هو، جنهنجي پٺيان هن شهر جو نالو رکيو ويو. مسلم فاتحن هتان لٽ جو هيڪالدو مال هٿ ڪيو، جنهن ڪين ايترو تہ خوش ڪيو، جو الهن هن شهر کي بيت‌الفرج (خوشين جو گهر) ۽ بيت‌الذهب (سون جو گهر) سڏيو (٢١). هن جا پيا نالا بہ آهن. هي شهر مهراڻ تي واقع آهي، جنهن کي هاڻي پنجاب (نهر) سڏجي ٿو. هي واپاري رستو آهي، جيڪو اولهہ ۾ خراسان، عراق ۽ ٻين ملڪن ۽ اوڀر ۾ هندستان کي ملائي ٿو. سنڌ جي اڪثر جاين کان هتي جي آب هوا سٺي آهي ۽ هتي ان ۽ ميوو جهجهي تعداد ۾ پيدا ٿئي ٿو. قديم دور ۾ ملتانين کان سواءِ هند-سنڌ جو ڪو بہ ماڻهو، ايران توران ڏي نہ ويندو هو. ان ڪري اڄ بہ ڪو هند-سنڌ مان، ٻاهر وڃي ٿو تہ ملتاني سڏجي ٿو. وڏن بزرگن مان شيخ ذڪريا ملتاني ملتان سان واسطو رکندو هو. بزرگي سندن ورثو آهي، جيڪو بہ هن منصب تي ويهي ٿو، اهو خدا وارو ٿئي ٿو.

١. بلخ جي حاڪم نظر محمد (١٦٤١-١٦٥٠ع). جي احوال لاءِ ڏسو ايڇ- ايڇ- سري واستاوا جو ڪتاب: "پاليسيز آف دي گريٽ مغلز" ص ١٣٦-١٤٤؛ ناشر ڪ ٽريڊرس، لاهور ١٩٧٩ع.

٢. محمود بن امير جي سوانح، ڊاڪٽر رياض الاسلام جي ايڊٽ ڪيل "بحر الاسرار" جي انگريزي مقدمي تان ڪنيل آهي.

— "بحر الاسرار" جي اشاعت کان اڳ، هن ڏس ۾ هي مضمون ڇپيا آهن:

1. B. G. Gafurov: "The Bahr-al-Asrar",
2. Dr. Riazul-Islam: "The Bahr-al-Asrar-A note on the travel portion"
3. Dr. Riazul-Islam: "A Seventeenth Century account of sind".

هي سڀ آرٽيڪل، پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽيءَ، جي انگريزي رسالي ۾ ڇپيل آهن.

٣. ڏسو عبدالغني مرزايف جو آرٽيڪل: "سنڌ ۽ ماوراءُ النهر جي ادبي لاڳاپن جا ڪجهه پهلو" (رسالو: سنڌ ڪئارٽرلي ٣-١٩٧٨ع، ڪراچي سنڌ).

٤. قاطعي هروي: "مجمع الشعراء جهانگير شاهي" ايڊٽ ڊاڪٽر سليم اختر: ص ٦١، ٦٢ ۽ ١١٤، ناشر ويسٽرن اينڊ سينٽرل ايشين انسٽيٽيوٽ، ڪراچي يونيورسٽي سال ١٩٧٩ع.

٥. اروڙ اسلام کان اڳ سنڌ جو گادي هو. هن شهر جا آثار ، روهڙيءَ کان اٽڪل ٥ ميل ڏکڻ-اوڀر طرف موجود آهن (ڏسو: "چچ نامہ" ص ٢١ ۽ ٣٧٥، حاشيا ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ).

٦. مغل دور ۾ "ٻکر" سنڌ جي ڇهن ڊويزنن (سرڪارن) مان هڪ هو، جنهن ۾ آٺ پرڳڻا هئا: ماٿيلو، اروڙ، لڏو گاگن، ڪاڪڙي ۽ درٻيلو (روهڙيءَ طرف) ۽ چتوئي، تکر ۽ چانڊڪا (سکر طرف) ["تاريخ مظهر شاهجهاني" ص ٥-٢٢؛ ايڊٽ سيد حسام الدين راشدي؛ ناشر سنڌي ادبي بورڊ ١٩٦٢ع].

٧. محمود والي هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ فرق معلوم نہ ڪري سگهيو آهي. حقيقت ۾ هيءَ رسم ان وقت سنڌ جي هندن ۾ رائج هئي. محمود جي سنڌ مان روانگيءَ کان صرف چار سال پوءِ (١٠٤٤هه)، ميرڪ يوسف سنڌ جي هندن جي هن رسم متعلق لکي ٿو: "هن ڪوٽ ۾ ڪوه ڪن پرتي جبل ۾ ڪندرف جو هڪ چشمو آهي. هتي رات ڏينهن سيوهڻ توڙي ٻين پاسن، ٻکر ۽ ٺٽي جا هندو، پارين ٻچين وهنجندا آهن، هي تماشو سدائين جاري آهي. زالون توڙي مرد ٻُت اگهاڙا ڪري پاڻيءَ ۾ غسل ڪن ٿا. مرزا جاني بيگ هي تماشو لکي وڃي ڏسندو هو" (ڏسو: "مظهر شاهجهاني"، ايڊٽ سيد حسام الدين راشدي، ص ٢٢٦، سنڌي ادبي بورڊ سال ١٩٦٢ع).

٨. ٻکر جي ميون لاءِ وڌيڪ ڏسو: "تذڪره اميرخاني" ص ٥٧ ۽ ٥٨؛ مؤلف سيد حسام الدين راشدي؛ سنڌي ادبي بورڊ سال ١٩٦١ع.

محمود سياح جي زماني ۾ بکر جو فوجدار مرزا حسيني هو. مرزا جي سلسلي ۾ ڏسو: "لب تاريخ سنڌ" (ايڊٽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ) ص ٧٧؛ ناشر سنڌي ادبي بورڊ سال ١٩٥٩ع؛ ۽ پڻ ڏسو فريد ڀکري: "ذخيرة الخوانين" (ايڊٽ ڊاڪٽر معين الحق) ص ٢٤٢ ۽ ٢٤٣، جلد پهريون؛ ناشر پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽي، ڪراچي سال ١٩٧٠ع.

١٠. بکر جي قلعي ۽ ان جي اهميت لاءِ ڏسو: "سنڌ جا قديم آثار" (انگريزي)؛ هينري ڪوزنس؛ ص ١٣٢، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس ڪراچي، سال ١٩٧٥ع.

١١. ڪتاب جو هي ڀاڱو اڻ لڀ آهي.

١٢. هيل تائين معلوم سنڌي طبيبن (مغل دور) ۾، مولانا صلاح الدين سيوهاڻيءَ جو ذڪر ڪٿي به نہ ٿيو آهي (ڏسو: حڪيم نياز همايوني "سنڌ جي طبي تاريخ" جلد پهريون، ص ٥٢٥-٥٣٥؛ ناشر سنڌ سائنس سوسائٽي حيدرآباد، سال ١٩٧٦ع).

١٣. گنجابو "سبي ملڪ" ۾ شامل هو. ياد رهي تہ مغل سنڌ چئن ملڪن ۾ ورهايل هئي؛ جنهن مان سبي بہ هڪ هو (ڏسو: "مظهر شاهجهاني"، ص ٢ ۽ ٢٨، فارسي ڇاپو).

١٤. بکر کي مغلہ مؤرخن پڻ، غلطيءَ مان منصوره سڏيو آهي (ڏسو: آئين اڪبري" ص ١٠٣٧؛ مترجم: مولوي فدا علي؛ جلد پهريون، ڀاڱو پيون؛ ناشر سنگ ميل پبليڪيشنز، لاهور سال ؟)

(ياد رهي "منصوره" عربن جو تختگاهہ هو، جيڪو سانگهڙ ضلعي ۾ هو).

١٥. روهڙي درياءَ جي ڪاپي ۽ سکر ساڄي طرف آهي.

١٦. سنڌ جي عورت تي، هي صرف الزام آهي.

١٧. هن قسم جو اظهار قدرت الله فاطمي پڻ، پنهنجي مقالي "ديبل جا ڄاڙا بندرگاهہ" ۾ ڪيو آهي ("سنڌ ٿرو دي سينچريز" ص ٩٧-١٠٥؛ مرتب: ڊاڪٽر حميده کهڙو؛ يونيورسٽي آڪسفورڊ پريس، ڪراچي ١٩٨١ع).

١٨. حوالو (٨).

١٩. تني ۾ جوکيا، نومڙيا ۽ پيا قبيلا مغلن خلاف برسر پيڪار رهيا.

افسوس جو هندي ۽ مقامي مؤرخن وانگر، محمود والي پڻ، هنن قبيلن کي رهزن سڏيو آهي. هن سياح کان ويهہ سال پوءِ (سال ١٠٦٠هہ)، اورنگزيب، شاهہ جهان کي، پنهنجن خطن ۾ هنن ساڳين قبيلن جي سرگرمين کان آگاهہ ڪيو هو (ڏسو: "آداب عالمگيري" (فارسي) جلد پهريون، ص ٢٤ ۽ ٢٥؛ ايڊٽ چوڌري عبدالغفور؛ رسرچ سوسائٽي آف پاڪستان، پنجاب يونيورسٽي، لاهور سال ١٩٧١ع).

٢٠. اسلام کان اڳ ملتان، سنڌ جي چئن صوبن مان هڪ جو دارالحڪومت رهيو آهي (چچ نامہ، ص ٢٣). دهلي سلطنت جي زماني ۾، پڻ هي شهر سنڌ جو تختگاهہ ليکيو ويو.

٢١. "چچ نامہ" (از مخدوم امير احمد) ص ٣٤-٣٥٨؛ ناشر سنڌي ادبي بورڊ.

ڊاڪٽر نواز علي "شوق"

محمد هاشم مخلص

(اديب، شاعر، صحافي ۽ مزاح نگار)

سنڌ جي مشهور اديب، صحافي ۽ مزاح نگار محمد هاشم مخلص جي ولادت سنه ١٨٦٠ع ۾ ٺٽي ۾ ٿي. ابتدائي تعليم حافظ محمد يوسف جي مدرسي ۾ حاصل ڪيائين. پوءِ ڪجهه وقت پنهنجي والد جو ڪاروبار سنڀالڻ لڳو. جڏهن سندس ٻيو ڀاءُ محمد دائود جوان ٿيو، تڏهن اهو حڪمت ۽ ڪپڙي وارو ڪاروبار اُن جي حوالي ڪيائين ۽ پاڻ پنهنجي والد بزرگوار سان سير سفر ڪندو رهيو. سرڪار خلاف سخت مضمون لکڻ سبب، ان جي عتاب هيٺ آيو. سنه ١٩٠٤ع کان ١٩١٣ع تائين هندوستان جي مختلف رياستن ۾ روپوشيءَ جي زندگي گذاريائين. ڪجهه وقت جوڌپور ۾ حڪمت به ڪيائين. اتي محمود علي نالي هڪ وڪيل سان سندس دوستي ٿي ويئي. هو به سندس ذهانت کان ڏاڍو متاثر ٿيو ۽ کيس پنهنجو مشير مقرر ڪيائين. مختلف رياستن جي وچ ۾ مسئلا حل ڪرڻ لاءِ محمود علي کيس پاڻ سان گڏ وٺي ويندو هو. اهڙيءَ ريت هن ڪيترين ئي رياستن جو سير سفر ڪيو.

ان زماني ۾ خلافت تحريڪ سنڌ ۽ هند ۾ شروع ٿي چڪي هئي. مخلص مرحوم ان تحريڪ جي جلسن ۾ باقاعدگيءَ سان شريڪ ٿيندو هو، جتي وڏن وڏن عالمن ۽ سياسي رهنمائن سان سندس ملاقات ٿي ۽ دوستاڻا تعلقات پيدا ٿيا.

مخلص جي شاعريءَ جي ابتدا ٺٽي کان ٿي. کيس پنهنجي گهر ۾ ئي شاعرانه ماحول مليو. ان کان علاوه اتان جي ادبي سرزمين سندس شاعرانه ذوق شوق ۾ واڌارو آندو. ڪجهه وقت کان پوءِ هو ٺٽو ڇڏي، حيدرآباد هليو ويو، تہ اتي کيس اهڙو وڌيڪ علمي ادبي ماحول ميسر ٿيو ۽ سندس طبع جا وڌيڪ جوهر کلڻ لڳا.

مخلص کي شعر و شاعريءَ تي وڏو عبور حاصل هو. هو في البديهه ڪيترائي شعر چئي ويندو هو. سندس ڪلام ۾ بيحد رواني آهي. هن تمام گهڻو ڪلام چيو آهي، پر افسوس جو اڄ ڏينهن تائين سندس ڪلام جو ڪو مجموعو شايع ٿي نہ سگهيو آهي. سنڌي ادبي بورڊ يا سنڌالاجيءَ کي سندس ڪليات ڇپرائڻ گهرجي، جو تہ مخلص جي شاعري ان دور جي سياسي،

سماجي ۽ ادبي تاريخ آهي. سنڌس شاعري انگريزن جي خلاف ماڻهن جي دلين ۾ وڏي نفرت پيدا ڪئي ۽ ان دؤر جي تحريڪن کي خوب زور ورتايو. ان کان علاوه اخبارن ۽ رسالن ۾ لکيل سنڌس ايڊيٽوريل ۽ ٻيا مضامين پڻ ڇپرايا ويندا.

مخلص نه صرف هڪ اعليٰ شاعر هو، پر وڏو مزاح نگار به هو: ۽ نثر نگاريءَ ۾ به پنهنجو مٽ پاڻ هو. سنڌس نثر نگاريءَ جا جوهر سنڌس مضمونن مان ظاهر ٿين ٿا. انهن خوبين کان علاوه هو هڪ بيباڪ صحافي پڻ هو. اهڙو صحافي، جيڪو روپوش هوندي به صحافتي فرائض ادا ڪندو رهيو.

مخلص مرحوم جي ادبي ۽ صحافتي خدمتن تي جيڪڏهن سير حاصل بحث ڪيو ويندو ته هيءُ مقالو تمام طويل ٿي ويندو، تنهن ڪري اختصار کان ڪم وٺندي، هتي صرف سنڌس صحافتي خدمتن جو مختصر ذڪر ڪيو وڃي ٿو ۽ ان سان گڏ سنڌس مزاحيه شاعريءَ جو ڪجهه نمونو پيش ڪجي ٿو.

سڀ کان پهرين انهن اخبارن ۽ رسالن جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو، جن سان مخلص مرحوم جو ڪنهن نه ڪنهن طرح واسطو رهيو.

الحق: هيءَ اخبار ١٨٩٥ع ۾ پهرياڻين حيدرآباد مان جاري ٿي. هن اخبار جي جاري ڪرڻ ۾ ڪراچي واري شيخ محمد سليمان ۽ ان وقت جي سکر جي ڊپٽي ڪليڪٽر سردار محمد يعقوب جو وڏو هٿ هو. هيءَ اخبار ڪجهه وقت کان پوءِ سکر منتقل ٿي وئي. مرحوم محمد هاشم مخلص ڪجهه وقت لاءِ هن اخبار جو ايڊيٽر ٿي رهيو. الحق جو پهريون ايڊيٽر مرحوم علي محمد دهلوي هو. بعد ۾ مرحوم محمد هاشم مخلص جي ادارت هيٺ شايع ٿيڻ لڳي.
شيخ محمد سليمان جي وفات بعد سنڌس ننڍو ڀاءُ عبدالحڪيم شيخ اخبار جو ڪم ڪار سنڀاليندو رهيو، پر اخبار جو اهو اڳوڻو اوج ختم ٿي چڪو هو، صرف حڪومت جي تعريف سان پريل هوندي هئي ۽ اشتهارن جي آڌار تي پئي هلندي هئي. ١٩٠١ع ۾ جڏهن حيدرآباد مان شايع ٿيڻ لڳي، تڏهن مرحوم شمس الدين بلبل ان جو ايڊيٽر مقرر ٿيو. بلبل، جنهن کي سنڌي ادب ۽ صحافت جو ڏاڏو آدم سڏيو ويو آهي، تنهن هن اخبار ۾ نئين سر روح ڦوڪيو. سنڌس دؤر ۾ اخبار کي وڏي مقبوليت حاصل ٿي.

هيءَ اخبار علي ڳڙهه تحريڪ جي حامي هئي. اخبار جي اها پاليسي هئي ته انگريزن سان ملي، مسلمانن جي تعليم ۽ ترقيءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ گهرجي. بنگال جي ورهاڱي جي سلسلي ۾ مسلم پريس ان جي فائدي ۾ رايو ڏنو، جنهن ۾ 'الحق' پڻ نمايان ڪردار ادا ڪيو. هندن جون اخبارون هن ورهاڱي جي خلاف هيون، تنهن ڪري هنن سازش سان 'الحق' تي ڪيس ڪيو. اهوئي سبب آهي جو هيءَ اخبار ڪيترائي ڀيرا بند ٿي ۽ وري جاري ٿي. آخرڪار ١٩٠٧ع ۾ مالي مشڪلاتن جو شڪار ٿي، بند ٿي وئي. هن اخبار مسلمانن جي تعليم ۽ ترقيءَ جي سلسلي ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو.

تحفهِ احباب: هي رسالو مخلص مرحوم ۱۹۰۴ع ۾ حيدرآباد سنڌ مان جاري ڪيو. هن رسالي جي جاري ڪرڻ ۾ ٽکڙ جي مشهور شخصيت علامه اسدالله شاهه فدا، مخلص مرحوم جي تمام گهڻي مدد ڪئي. مخلص مرحوم هن رسالي ۾ انگريز سرڪار خلاف ڪيترائي طنزيه مضمون لکيا، جنهن سبب سرڪار نامدار ڪيس گرفتار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هو روپوش ٿي ويو. ان روپوشيءَ جي دؤر ۾ هندوستان جي مختلف رياستن جهڙوڪ جوڌپور، ناگپور ۽ بيڪانير ۾ زندگيءَ جا ڏينهن گذارڻ لڳو، پر سندس اهو ڪمال آهي جو ان روپوشيءَ واري دؤر ۾ به هو لکڻ کان نه مڙيو ۽ "حڪيم ناصر عليءَ" جي فرضي نالي سان زبردست مضمون لکندو رهيو.

سنه ۱۹۰۵ع ۾ علامه سيد اسدالله شاهه فدا جي سرپرستي هيٺ ٽکڙ مان "بهار اخلاق" نالي هڪ ماهوار رسالو جاري ٿيو. مخلص مرحوم پنهنجي روپوشي واري دور ۾ هن رسالي جو ايڊيٽر ٿي رهيو ۽ خوب طنزيه مزاحيه مضمون لکيائين. هن رسالي سنڌي شاعري کي گهڻي ترقي وٺرائي.

جعفر زٽلي: هيءُ رسالو محمد هاشم مخلص ۱۹۰۹ع ۾ حيدرآباد مان جاري ڪيو. هن رسالي جي اجراء ۾ رئيس غلام محمد پرگڙي مخلص مرحوم جي ڪافي مدد ڪئي هئي. جيئن ته، مخلص مرحوم ان زماني ۾ سرڪار جي عتاب هيٺ هو ۽ روپوشيءَ جا ڏينهن گذاري رهيو هو، تنهن ڪري ان رسالي جو ايڊيٽر پنهنجي هڪ عزيز ماستر عبدالرحيم شائق کي مقرر ڪيائين. "شائق" صرف نالي ۾ ايڊيٽر هو پر رسالي جو حقيقي ايڊيٽر محمد هاشم مخلص هو. هيءُ رسالو سنڌي طنزيه مزاحيه ادب ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. مخلص هن رسالي ذريعي پنهنجي خداداد قابليت جا خوب جوهر ڏيکاريا. هيءُ رسالو پڙهندڙن ۾ تمام گهڻو مقبول هو.

الشائق: سنه ۱۹۱۲ع ۾ مخلص مرحوم هيءُ رسالو حيدرآباد سنڌ مان جاري ڪيو. ان زماني ۾ هو روپوش هو. هن رسالي کي پڻ تحفهِ احباب وانگر شعر و ادب ۽ طنزومزاح ۾ هڪ مثالي حيثيت حاصل هئي، تنهن ڪري رسالي کي گهڻي مقبوليت حاصل ٿي.

مير پور خاص گزيٽ: مرحوم محمد هاشم مخلص اٽڪل ٻه سال کن مير پورخاص گزيٽ جو ايڊيٽر ٿي رهيو. اها اخبار سنه ۱۹۱۲ع ۾ گرڌني مل ٿهل سنگهه مير پورخاص مان جاري ڪئي هئي. هن اخبار ۾ سياسي مضمون شايع ٿيندا هئا. رشوت وٺندڙ ڪامورن خلاف هن اخبار ۾ گهڻو ئي مواد ڇپجندو هو. پوسيلن جي حمايت ۽ مظلومن جي مدد ڪرڻ اخبار جي خاص پاليسي هوندي هئي. ان کان علاوه حق ۽ سچ چوڻ سندس اصول هئا. مضمونن جي لحاظ سان به هيءَ اخبار هڪ مثالي اخبار هئي.

الامين: هيءُ اخبار سنڌ جي بيباڪ سياسي اڳواڻ ۽ تحريڪ آزاديءَ جي مخلص رهنما مرحوم غلام محمد خان ڀرڳڙي سنه ١٩١٨ع ۾ حيدرآباد سنڌ مان جاري ڪئي. محمد هاشم مخلص کي ان جو ايڊيٽر مقرر ڪيو ويو. پر ڪجهه وقت کان پوءِ شيخ عبدالمجيد سنڌي کي اخبار جو ايڊيٽر مقرر ڪيو ويو. انهيءَ ڳالهه تي مخلص، شيخ صاحب جو سخت مخالف ٿي پيو ۽ هميشه سندس خلاف لکندو رهيو. مخلص جي ناراض ٿيڻ جو سبب اهو هو جو هن ائين سمجهيو ٿي ته شيخ صاحب سندس روزگار تي لت هڻي آهي، پر حقيقت ائين نه هئي. دراصل مخلص جڏهن الامين جو ايڊيٽر هو، تڏهن هو حڪومت خلاف سخت مضمون لکندو رهيو، سندس سخت لکڻين سبب ڀرڳڙي مرحوم کي ڌپ ٿيو ته متان سندس اخبار کي ڪو نقصان پهچي، يا مخلص مرحوم کي ڪا تڪليف پهچي، تنهن ڪري هن مخلص جي بجاءِ شيخ عبدالمجيد کي ايڊيٽر مقرر ڪيو. پر مخلص جي دل ۾ غلط فهمي هميشه جي لاءِ رهجي وئي. اهوئي سبب آهي جو هو سدائين شيخ عبدالمجيد سنڌي جي خلاف لکندو رهيو. مگر ڀرڳڙي صاحب سان سندس تعلقات اڳي وانگر سٺا رهيا، انهن ۾ ڪو فرق ڪونه آيو. انهيءَ واقعي کان پوءِ ڀرڳڙي مرحوم جڏهن لنڊن ويجي رهيو هو، تڏهن مخلص سندس خدمت ۾ هڪ الوداعي نظم پڙهيو هو، جنهنجي پهرين مصرع هن ريت هئي:

"وڃي توکي وڃي ٿي، اڄ وري تقدير لنڊن ۾".

ڪچڪول: مخلص مرحوم کي جڏهن الامين جي ايڊيٽريءَ تان هٽايو ويو ته پوءِ هن سنه ١٩١٩ع ۾ "ڪچڪول" جي نالي سان هڪ ماهوار رسالو جاري ڪيو. هو پنهنجي ان رسالي ذريعي شيخ عبدالمجيد سنڌي خلاف خوب لکندو رهيو، اهڙيءَ ريت پنهنجو ساڙ پاڙيندو رهيو. پر ان سان گڏوگڏ ماهوار ڪچڪول ۾ شعر و سخن جي رنگيني ۽ طنز و مزاح جي چاشني پڻ شامل هوندي هئي.

مخلص فارسي تعليم جو وڏو حامي هو. جڏهن ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد مان فارسي تعليم کي خارج ڪيو ويو، ته هن ان جي خلاف "بيجان لاش" جي عنوان سان هڪ نهايت ئي اثرائتو مضمون لکيو. ان کان علاوه پنهنجي همعصر اديب، شاعر، صحافي ۽ مزاح نگار شمس‌الدين بلبل جي وفات تي هڪ شاهڪار مضمون "فرياد گل" جي عنوان سان شايع ڪيائين.

ڪن مجبورين سبب هيءُ رسالو گهڻو وقت هلي نه سگهيو، ٿورن پرچن شايع ٿيڻ بعد بند ٿي ويو. پر ان ٿوري عرصي ۾ هن رسالي کي وڏي شهرت ۽ مقبوليت حاصل ٿي.

مسلمان: مخلص مرحوم گهڻو وقت مسلمان اخبار جو ايڊيٽر ٿي رهيو. مسلمان هفته وار اخبار هئي. هيءَ اخبار ميرپورخاص جي زميندار ائسوسيئيشن طرفان سنه ١٩٢٤ع ۾ ميرپورخاص مان جاري ٿي. مخلص مرحوم پنهنجي خداداد قابليت ۽ محنت سان هن اخبار کي هر طرح معياري بڻايو. هن اخبار جو هر شمارو نثر ۽ نظم جو هڪ مثالي نمونو هوندو هو. مخلص

مرحوم جيئن تہ بنيادي طور هڪ مزاح نگار اديب ۽ شاعر هو، تنهن ڪري هن اخبار ۾ طنز و مزاح وارو مواد پڻ شايع ٿيندو رهندو هو.

مرحوم پرڳڙي جڏهن بمبئي ڪائونسل ۾ لاہي ۽ وسائي بند ڪرائڻ جي تجويز پيش ڪئي، تہ مخلص مرحوم ان جي فائدي ۾ زوردار ادارتي لوٽ لکيا. ان ئي عرصي ۾ مخلص جو هڪ صحافتي مخالف مولانا نورمحمد نظاماڻي پنهنجي اخبار "نور اسلام" ۾ مخلص جي خلاف لکندو رهيو. ٻئي وڏا قابل شخص هئا. وڏي ڳالهہ تہ ٻئي مزاح نگار هئا. ٻنهي جي دلچسپ ڏي وٺ ڪجهہ عرصو هلندي رهي. جيڪڏهن حقيقت جي نگاهہ کان ڏٺو وڃي تہ ان قلمي جنگ ۾ مولانا نور محمد نظاماڻي مخلص کان مٿيرو رهيو. مخلص مجبور ٿي جيڪب آباد ۾ مولانا نظاماڻيءَ جي خلاف بدناموسيءَ جو ڪيس ڪيو. مولانا نورمحمد نظاماڻي پير علي محمد شاهہ راشديءَ جي خلاف بہ لکندو رهندو هو. پير علي محمد راشدي صاحب مٿس بدناموسيءَ جو ڪيس ڪيو. اها ڳالهہ ١٩٢٤ع جي ڳالهہ آهي.

"مسلمان" اخبار ڪڏهن ١٢ تہ ڪڏهن ١٦ صفحن تي شايع ٿيندي هئي. اخبار جي پهرين صفحي ۽ الدرين ۾ پڻ ٽن صفحن تي مخلص مرحوم جا تازه نظم شايع ٿيندا هئا. مخلص هن اخبار ذريعي "ميرپورخاص گزيٽ" جي ايڊيٽر گرڏني مل (١). حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، پير محبوب علي شاهہ جهنڊي واري ۽ شمس الدين بلبل خلاف هڪ محاذ قائم ڪيو.

ان کان علاوهہ هفتہ وار تنظيم جي ايڊيٽر نواب خالقداد خان عاجز سان سندس ادبي ڏي وٺ هلندي رهندي هئي، مطلب تہ هو اڪثر اخبارن ۽ الهن جي ايڊيٽرن خلاف لکندو رهندو هو، ڪڏهن اصولي اختلافن سبب، تہ ڪڏهن وري ذاتي رنجش سبب. ٻر هن سڀ کان گهڻو روزانہ الوحيد ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌي خلاف لکيو. نہ صرف ايترو بلڪ هن مولانا دين محمد وفائي ۽ مولانا عبدالڪريم چشتي کي بہ معاف نہ ڪيو، انهن جي خلاف بہ ڪي نظم لکيائين.

بهرحال، ان حقيقت کان ڪو انڪار ڪري نہ سگهندو، تہ سنڌ وري مخلص جهڙي همہ گير شخصيت پيدا ڪري نہ سگهي. سنڌي ادب ۽ صحافت جو هيءُ ستارو ٢٥ ورهين جي ڄمار ۾ سنہ ١٩٢٤ع ۾ هميشه لاءِ غروب ٿي ويو.

طنز ۽ مزاح مخلص جي زندگيءَ جا اهم جزا هئا. طنزيہ ۽ مزاحيہ شاعريءَ ۾ سندس اعليٰ مقام آهي. طنز و مزاح ۾ مرحوم شمس الدين بلبل، مولانا نور محمد نظاماڻي ۽ محمد هاشم مخلص جو ڪو مٽ ملڻ مشڪل آهي. مخلص انگريز ۽ انگريز جي چاڙتن جا خوب چوڏا لاٿا، هن پنهنجي سياسي ۽ نظرياتي مخالفن سان بہ خوب مُلهون ڪيون. ڪيترن کي اهڙا ادبي ڏنگ ڏنائين، جي سڄي عمر انهيءَ سور ۾ ڪنجهندا رهيا سندس طنز جي تير ڪيترائي پير، مير، وڏيرا ۽ امير زخمي ڪري وڌا.

---

(١) ڪاڪو گرڏنو مل ۽ مخلص صحافت ۾ هڪ ٻئي جا مخالف هئا، پر ذاتي طور تي پاڻ ۾ دوست هئا.

شيخ سعدي جي ڪريما کي وڏي شهرت حاصل آهي. ان جي تتبع ۽ تضمين طور سنڌ جي ڪيترن ئي شاعرن شعر چيا آهن. پر مرحوم شمس الدين بلبل ۽ مرحوم محمد هاشم مخلص جو ڪو مٽ مٽ ملڻ مشڪل آهي.

پهريائين بلبل جي "نيچرل ڪريما" مان ٻه شعر نموني طور پيش ڪجن ٿا، فرمائي ٿو:

پيارج ڪو اڄ پير ورسڪيءَ جو پاءُ،
ڪريما ببخشائي برحال ما.
ولايت وڃڻ لئي وڏا ڪيان ٿو وَس،
ندارم غير از تو فرياد رس.

هينئر مخلص جي هڪ نظم جا ڪجهه شعر ملاحظه فرمايو، جيڪي هن ڪريما جي تضمين ڪندي چيا آهن. بلبل پنهنجي ان نظم ۾ اليڪشن وڙهندڙ هڪ اميدوار جي آس بيان ڪئي آهي. اهو همراهه جلسن جلوسن ۾ وڏا پئسا خرچ ڪري ٿو. خوشامد ۾ به حد ڪري ڇڏي اٿس. پر افسوس جو اڃان سندس منَ جي مراد پوري ڪانہ ٿي آهي. اوهان به سندس حق ۾ دعا گهرو تہ جيئن سندس لايا سجايا ٿين:

ڪريما ببخشائي برحال ما،
اليڪشن ۾ ٿئي ڪاميابي عطا.
توئي ووٽران را حيا بخش بس،
ندارم غير از تو فرياد رس.
نگهدار مارا ز راهِ خطا،
ڏيارج مون کي ووٽ تون يا خدا.
زبان تا بود در دهان جائگير،
چوان آءٌ گورنر کي پيران پير.
چهل سال عمر عزيزم گذشت،
نہ ڪونسل ۾ مون کي ملي ڪا نشست.
زر و سيم در جلسہ ها باختم،
دمي با حڪومت نہ پرداختم.

سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جو ڪافي اثر آهي. ان موضوع تي ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب گهڻو ڪجهه لکيو آهي. پروفيسر اياز قادري صاحب پڻ پنهنجي پي- ايچ- ڊي جي مقالي ۾ ان موضوع تي سٺو بحث ڪيو آهي. مون کي هتي ڪنهن تفصيل ۾ ڪونہ وڃڻو آهي. مان هتي صرف مخلص جا ٻہ چار اهڙا شعر پيش ڪريان ٿو، جي سعدي جي زمين ۾ چيل آهن ۽ انهن جو مضمون، خاص طور قافيو، نهايت ئي عجيب و غريب آهي، فرمائي ٿو:

دیدیم لمتمي را، شخصي چڙهيدم بودم،
گردن ۾ ان جي ڪالر، ٽائي لڳيدم بودم.
حالت جا ان بنائي، ڪهڙو بيان تنهنجو،
سر تي ٽي ترڪي ٽوپي، ڏاڙهي ڏڪيدم بودم.
ان کان پڇيم ته مسٽر، ”حاڏي اوهين وڃو ٿا؟“
چيائين ته ”مات الٿو“، شايد رنجيدم بودم.
اين طور ما نديدم، هرگز گزل ڪيسي را،
سعدي نه شعر هڙو، هرگز لکيدم بودم.
سڀ شاعران سنڌي، افتاد در تعجب،
وهه واهه شعر هن کان وٺها وچيدم بودم.

هينئر ٽي پيا اهڙا شعر پيش ڪيا وڃن ٿا، جن ۾ مخلص ڪاموري جي گهر واريءَ جي فرمائش، بلڪ حڪم جو ذڪر ڪيو آهي، ته ان سان گڏ رقيب روسيه جي شڪل و صورت جو بيان ۽ شيخ جي' کي سهڻي صلاح ڏني وئي آهي، فرمائي ٿو:

اهوئي حڪم هردم آهه مون کي پنهنجي وائف جو
مون کي تون ناچ ڏيکارج ڪنهين خوشرو طوائف جو
رقيب روسيه جي منهن تي مکجي ڪو پيو ڀونڊر
ڪٽي ڍپ کان نه نڪري دم ڪڏهن مسڪين خائف جو
ذرا حجري کان پاهر ٿي، ڪريو ڪو سير ميخانه
ڪيو ٿا شغل ناحق شيخ جي ورد و وظائف جو.

ذرا هي شعر به ملاحظه فرمايو ۽ ڏسو ته آهسته آهسته ڇا ٿو ٿئي:

محرر سان وري ٿيا پيشڪار آهسته آهسته،
سيکاريو آهه عهدي ڪاروبار آهسته آهسته.
اهو دور حڪومت ٿيو، ته ٿيندا جلد ايل- ايل- بي،
لڳهار آهستي آهستي، چمار آهسته آهسته.
ڪرڻ جن کي نه آئي ڳالهه سي ليڪچر ڏين ٿا اڄ،
ٿيا تهذيب جا پتلا، ڳنوار آهسته آهسته.
بغير از ڪورٽ شپ ڪهڙو وري ٿيو لطف شاديءَ جو،
وڌايم ان پري رو سان پيار آهسته آهسته.

هينئر ڪجهه شعر لئين تهذيب واري نظم مان ٿي وڃن، ته ڪو حرج نه آهي:

واسطو گهٽ ٿيو، سنڌم اسلام جي قانون سان،
وئي لڪي آخر مسلماني، سنڌم پتلون سان.

ٿو ڪجهي پردو لٿين تهذيب جي اسٽيج جو،
مشرقي ليلا ملي ٿي، مغربي مجنون سان.
ٿو ڪرين هر موسم گرما ۾ لنڊن جو طواف،
پرءُ چڪر ۾ اچي ٿو تنهنجو ماهه جون سان.

مفت ۾ اخبار، رسالو يا ڪتاب حاصل ڪرڻ جو مرض لڳون ڪونه آهي، اهو تمام پراڻو مرض آهي. وڏا وڏا ويج طبيب ۽ مون پارا مسڪين اديب وس ڪري ٿڪا آهن، پر اهو مرض وڃي ئي ڪونه ٿو. وري-ٻي واپس موٽائڻ واري ادا ۽ اڄڪلهه جي نه آهي. پر اهي ناز ۽ انداز ادبي عاشقن لاءِ هيئنر وڏو عذاب بڻجي چڪا آهن. ناز وارا پنهنجي نازو ادا ڪانه ٿا مڙن ۽ ويچارا عاشق وري پنهنجي وفا ڪي نه ٿا ڇڏين. هو ڪامورن ۽ وڏيرن کي ڪتابڙيون ۽ پيپرون موڪليندا رهن ٿا ۽ اهي ويپيون سندن در دولت تي فقيرائي صدا هڻي، هٿين خالي واپس ملي اچن ٿيون. هيئنر اچو ته ڏسون مخلص ان معاملي بابت ڇا ٿو فرمائي.

مخلص جهڙو سڄار پلا ڪٿي مڙڻ وارو هو، هن ڪلم ڪلا، وڏي واڪ چئي ڏنو ته:

ڳالهه هيءَ آهي مزي جي نا ڏهندهه ما ته پڇ،
مفت اخبارن سندو واپار مردانه تون ڪر.
ڏيئي ڏ'نا اخبار ونجي، بيدڙڪ سالن جا مال،
اي پيارا دوست! اهڙي ڪار مردانه تون ڪر.
دل ۾ ڪر هي عهد پختو ڪانه ڪا پائي ڏبي،
پر گهرڻ جي وقت ۾، اقرار مردانه تون ڪر.
ڪونه ڪو پئسن ڏيڻ جو ڪج ڪڏهن تون ڪو خيال،
جي اچي وري-ٻي ته پوءِ انڪار مردانه تون ڪر.

مرزا عباس علي بيگ

سنڌ جا فارسي گو حڪمران شعراء

تاريخي پس منظر

خداداد مملڪتِ پاڪستان جي صوبي سنڌ ۾ اسلامي تاريخ جو آغاز سنه ٩٢هه (٧١١ع) ۾ محمد بن قاسم جي فتح سنڌ کان ٿئي ٿو، جتي تقريباً ٽن سؤ سالن تائين عرب حڪومت برقرار رهي. هي علائقو مسلمانن جي عظيم‌الشان حڪومت جو جزو بڻيو رهيو، جنهنجو مرڪز پهرين دمشق ۽ پوءِ بغداد هو. هي اهو زمانو هو جنهن ۾ سنڌين ۽ عربن جي مابين سياسي ۽ معاشرتي اختلاط پيدا ٿيا.

عباسين جي عهد جي عربي ڪتابن ۾ سنڌ جي اهل علم ۽ ارباب قلم جا اسماء گرامي ملن ٿا. سنڌي مسلمان بغداد جي دربار ۾ علماء فضلا، حڪما ۽ اطبا جي اعليٰ عهدن تي فائز هئا، جتي هو ترجمي ۽ طب جون خدمات سرانجام ڪندا هئا.

خليفي المعتمد عباسي، سنڌ جو نظم و نسق، مشهور ايراني يعقوب بن ليث صفاري کي سنه ٢٤٧هه (٨٦١ع) ۾ سپرد ڪيو، جنهن بعد سنڌ ۾ فارسي ڙبان کي آيرڻ جو خاصو موقعو مليو (١).

چوٿين هجري/ڏهين صدي جا ڪي مورخ، سياح ۽ جاگرافيدان سنڌ ۾ فارسي زبان جي روزافزون مقبوليت جي طرف اشارا ڪن ٿا. اصطخري ۽ ابن حوقل جي قولن مطابق صفارين جي عهد ۾ منصوره ۽ ملتان جا ماڻهو سنڌي ۽ عربي ڳالهائيندا هئا ۽ مڪران ۾ مڪرالي ۽ فارسي ڳالهائيندا هئا. بشاري کان پڻ منقول آهي ته ملتان ۾ فارسي جا چاڻو هئا:-

بلوچستان ۾ سنه ٣٢٩هه (٩٤٠ع) جي لڳ ڀڳ فارسي جي هڪ مشهور شاعره پيدا ٿي، جنهنجو نالو رابعه (I) بنت ڪعب القصداري هو. قصدار يا قزدار، توران علائقي (بلوچستان) جو دارالخلافه هو. اهو امر ثابت ٿو ڪري ته ان زماني ۾ سنڌ ۽ بلوچستان ۾ فارسي جو

(١) سپ کان پهرين ايراني بادشاهن مان دارا سنڌ کي فتح ڪيو ۽ قديم ايرانين جي حڪومت سنڌ تي ٣٢٥ ق م تائين رهي.

چگو خاصو رواج هو، يعني هي تاريخي ۽ ادبي حقيقت خاص طور قابلِ ذڪر آهي ته پاڪستان ۾ فارسي ادب جو آغاز سنڌ ۽ بلوچستان مان ٿيو.

سنہ ۴۱۶ھ (۱۰۲۵ع) ۾ سلطان محمود غزنوي ملتان ۽ اُچ تي قبضو ڪيو. سنہ ۴۱۷ھ (۱۰۲۶ع) ۾ وزير عبدالرزاق سيوهڻ ۽ ٺٽي تي قبضو ڪري عرب حڪومت جو خاتمو ڪيو. خسرو ملڪ تائين سنڌ غزوين جي تصرف ۾ رهي. ان بعد وري سنہ ۵۹۱ھ (۱۱۹۴ع) ۾ سلطان شهاب الدين غوري ملتان ۽ اُچ کي تصرف ۾ ڪيو. ٿورن مهينن بعد ان جي غلام قطب الدين ايبڪ سوري سنڌ فتح ڪئي ۽ سلطان شهاب الدين غوري جي وفات بعد دهلي جي تخت تي متمڪن ٿيو. هن خاندان مان شمس الدين التمش جي عهد سلطنت (۶۰۷-۶۳۳ھ) ۾ سنڌ، اُچ ۽ ملتان ناصرالدين قباچه جي زير اقتدار ٿيا. قباچه کان بعد سنڌ، سلطنت دهلي ۾ شامل ٿي، جتان هڪ ٻئي بعد ديگري گورنر مقرر ٿيندا آيا. سنہ ۶۹۷ھ (۱۲۹۷ع) ۾ مغلن سيوهڻ تي حملو ڪري تاخت و تاراج ڪيو ليڪن علاوالدين جي حڪم سان نصرت خان لشڪر ڪشي ڪري هنن کي ساري ڀڄايو. ان بعد سنہ ۷۰۰ھ کان ۹۲۷ھ تائين سنڌ تي ڏيهي حاڪمن سومرن ۽ سمن حڪومت ڪئي. ان وچ ۾ تيمور جي پوٽي ميرزا پيرمحمد سنہ ۸۰۰ھ (۱۳۹۷ھ) ۾ سنڌ، اُچ ۽ ملتان تي حملو ڪيو ليڪن پير محمد جي قبضي بعد اهل سنڌ جو هندوستان جي حڪومت سان واسطو بلڪل ختم ٿي ويو يعني سنڌ دهلي جي ماتحتي کان علحده ٿي.

المختصر سما حڪومت جي آخري ايام ۾ سنڌ ۾ خانہ جنگي ڏسي سنہ ۹۲۷ھ (۱۵۲۰ع) ۾ شاه حسين بايقراء جي اميرن مان چند ارغون خاندان جا فرد سنڌ ۾ وارد ٿي پنهنجي حڪومت جو بنياد وجهي، سنڌ جا حاڪم ٿي ويٺا. هن خاندان مان پهرين مرزا شاه بيگ ارغون سنڌ تي سنہ ۹۲۷ھ کان سنہ ۹۲۸ھ (۱۵۲۰ع کان ۱۵۲۱ع) تائين حڪومت ڪئي. ڪائونس بعد سندس فرزند مرزا شاه حسن ارغون سنڌ جو حاڪم ٿيو، جنهن جي مرڻ بعد سنہ ۹۶۲ھ (۱۵۵۴ع) ۾ سنڌ ٻن حصن ۾ تقسيم ٿي. بالائي سنڌ مرزا سلطان محمود بکري جي قبضي ۾ ٿي ۽ زيرين سنڌ مرزا عيسيٰ ترخان جي تصرف ۾ ٿي. سنہ ۹۸۱ھ (۱۵۷۳ع) ۾ مرزا سلطان محمود بکريءَ جي وفات بعد بالائي سنڌ تي هندوستان جي اڪبر بادشاه قبضو ڪري ۽ پوءِ سنہ ۹۹۹ھ (۱۵۹۰ع) ۾ پنهنجي سپہ سالار خان خانان کي سنڌ ۾ موڪلي جنهن ترخان حاڪم مرزا جاني بيگ سان جنگ ڪري، سنڌ فتح ڪئي ۽ فتح بعد مرزا جاني بيگ کي قيد ڪري، اڪبر بادشاه جي حضور ۾ پيش ڪيو. هاڻي ساري سنڌ اڪبر بادشاه جي قبضي ۾ ٿي ۽ ڪائونس هڪ ٻئي بعد ديگري پيا مغل بادشاه سنڌ تي حڪومت ڪندا آيا. سنہ ۱۱۱۸ھ (۱۷۰۶ع) ۾ اورنگزيب جي مرڻ بعد سندس پٽن ۽ پوٽن ۾ خانہ جنگي اهڙو ته اثر ڪيو، جو هندوستان ۾ جتي ڪٿي سندن گورنرن پنهنجن پنهنجن صوبن ۾ خودمختيار حاڪم ٿي ويٺا. اهڙي عالم ۾

سنه ۱۱۵۱ھ (۱۷۳۸ع) ۾ ميان نور محمد خان ڪلهوڙو سنڌ کي مغلن جي ماتحتي کان لوڙي پاڻ خود مختيار ڏيهي حاڪم ٿيو. ڪلهوڙن جي حڪومت جو آفتاب سنه ۱۰۹۶ھ (۱۷۸۱ع) ۾ هالاڻي جي ميدان ۾ ٽالپورن هٿان غروب ٿيو، جنهن بعد ٽالپر خاندان مان پهريون سنڌ جو حاڪم مير فتح علي خان ٽالپر ٿيو. هي به ڏيهي حاڪم هو. مذڪور خاندان جي حڪومت جو خاتمو سنه ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن هٿان ٿيو، ان بعد سنه ۱۹۴۷ع ۾ پاڪستان وجود ۾ آيو جنهن ۾ سنڌ جو صوبو پڻ شامل آهي.

فارسي زبان ۽ ادب

سنڌ ۾ عربي زبان جو رواج هئڻ ته يقيني هو، جو هو آغازِ اسلام کان ئي سنڌ جا حڪام عرب هئا ۽ اشاعتِ اسلام لاءِ عربيءَ جو درس تدريس پڻ ضروري هو. اهڙو سلسلو عرب عهد کان اڄ تائين جاري ۽ ساري آهي. نه رڳو ايترو، بلڪ سنڌي مسلمانن هر دؤر ۾ عربي زبان ۾ ڪيترائي ڪتاب تاليف ڪيا، جن جي احوال سان تذڪره پرها پيا آهن. ان ڏس ۾ ڪيترن ئي عالمن، جن مان ڪي سنڌ جا باسندا ۽ ڪي سنڌ کان ٻاهر جا رهاڪو جن سنڌ جي ڏيهي حاڪمن جي علم پروري ۽ سنڌ ۾ عالمن جي قدرافزائي جي هاڪ ٻڌي، عربي زبان ۾ ڪتاب تاليف ڪري، وقت جي حاڪم کي بطور نذرانه جي پيش ڪندا هئا. جهڙوڪ علم حڪمت تي(۱) "الجزء الاول من الزبدة شرح الشمة في علم الميزان" ڪتاب عربي زبان ۾ مولانا علاؤالدين منگلوري ابن قاضي منگلور تاريخ ۲ ماه شعبان سنه ۱۰۸۱ھ (۱۶۷۰ع) جي اساول (گجرات) ۾ لکي، سمي حاڪم جام سڪندر ثاني محمد عرف انڑ بن جام فتح خان بن صدرالدين سڪندر بن خيرالدين جام طغاچي بن علاوالدين جام جوڻي جي خدمت ۾ پيش ڪيو. ڪتاب جي آخر ۾ هيءَ عبارت تحرير ٿيل آهي "...... وهو الملک المعظم ذوالعلم والحلم والجود والڪرم محمد المعروف بہ انڑ بن فتحخان بن صدر بن طغاچي بن جام لازال لہ من التوفيق قوام...... ان اڪتب مايجري مجري الشرح للشمة في الميزان لينتفع بہ من يهتم بشانها من الخلان. الخ" مٿين عبارت مان معلوم ٿيند و ته جام سڪندر ثاني، جهڙو بادشاه هو تهڙو ئي علم و حلم ۽ جود و سخا وارو ۽ عالمن جو قدردان هو. نه رڳو ايترو، بلڪ علم حڪمت کان پڻ واقف هو. ياد رهي ته سمورا حاڪم عالم هئا.

اهڙو مثال پيو به پيش ڪجي ٿو يعني مير ڪرم علي خان ٽالپور جي حڪم تي مخدوم صادق ڪيبري ڪتاب "انشائي هرڪرن" فارسي مان عربي ۾ ترجمو ڪري مير صاحب کي پيش ڪيو. ڪتاب جي پهرين ورق جي ٻاهرين پاسي مٿان ڪنهن ٿي نندن اکرن ۾ ساڳي ڪاتب جي هيءَ فارسي ۾ عبارت تحرير ٿيل آهي، "اين ڪتاب انشائي هرڪرن عربي

---

(۱) هي علم حڪمت جو ڪتاب انڊيا آفيس لئبرريءَ ۾ شماره ۵۷۷ ۾ رکيل آهي.

تعريب كرده، استاذي و مشفقي ومخدومي محمد صادق كيري بہ اشاره مخدوم المخادیم دين محمد بوبڪاني و مير صاحب جناب مير كرم علي خان ٽالپور دام اقباله" ساڳئي ڪتاب¹ جي متن ۾ شروع واري هيءَ عبادت عربي ۾ آهي "بعد الحمد و الثناء لذي الجود والعطاء يقول العبد الملتجي الي الملك الغني هذا تعريب الانشاء الفارسي الشهير "لكبُوه ملتاني" باشارة صاحب الراي الجلي لتسهيل طريق الخط العربي علي الفريق العجمي مشملا علي سبع ابواب، الخ" ڪتاب جي آخر ۾ متن بعد هيءَ عبارت آهي "هذا الصحيفة مبلغة في لظر ملجاء المشيحة تم علي يد احوج الي الصمد الاضعف جان محمد غفر الله ذنوبه و ستر الله عيوبه". *

مذڪوره پنهي عربي ڪتابن جي ياد آوري مان معلوم ٿيندو تہ عرب دور کان ٽالپور دور تائين سنڌ جا سمورا حاڪم فارسي سان گڏ عربي زبان جا بہ ماهر هئا ۽ سنڌ ن علم پروري ۽ جود و سخا جي هاڪ نہ رڳو سنڌ بلڪ سنڌ کان ٻاهر ٻين ملڪن ملڪ هئي.

المختصر سنڌ ۾ عربن کان ٽالپور عهد تائين بلڪ سنڌن دور کان پوءِ بہ سنڌ ۾ ڪيترن علمائن عربي ۾ ڪتاب تاليف ڪيا آهن جن جي احوال ڏيڻ سان مقالي جي طول ٿيڻ جو امڪان آهي. جيئن تہ هي مقالو سنڌ جي فارسي شاعري متعلق آهي تنهنڪري اڪتفا ڪان ڪم وٺي پنهنجي اصل مقصد تي اچون ٿا.

محمد بن قاسم جي فوج ۾ ايراني سپاهين جو اچڻ تاريخ ۾ مسلم آهي. چچ نامہ ۾ ابو صابر همداني جو نالو پڻ مذڪور آهي، جيڪو لشڪر اسلام ۾ شامل هو ۽ جنهن کي جهنڊو ڏني هاٿين جي مقابلي لاءِ بيهاريو ويو. صدارين جي عهد تسلط ۾ پڻ فارسي ڳالهائڻ وارا ڪافي تعداد ۾ هئا. فارسي شعر و ادب جي روايت جو آغاز رابعہ کان ٿئي ٿو. درحقيقت هن درخشان ۽ ثروتمند فارسي ادب جي تاريخ جي هزار سالہ باقاعده ابتدا غزنوي دور کان ٿئي ٿي. سلطان محمود غزنوي (٣٨٨/٩٩٨/٤٢١/١٠٣٠) برصغير ۾ فاتحانہ جنگيون وڙهيو. سلطان محمود ترڪ نژاد هئڻ جي باوجود پنهنجي وسيع سلطنت ۾ سياسي ثقافتي نظام قائم ڪيو هو، شعر وادب ۽ علم و حڪمت جو صحيح سرپرست هو. هن جي دور ۾ فارسي ادب جي روايت غزنہ کان سنڌ تائين پهتي. هن سنہ ٤٠١ هہ (سنہ ١٠١٠ع) ۾ ملتان کي ۽ سنہ ٤١٦ هہ (سنہ ١٠٢٥ع) ۾ منصوره (سنڌ) کي فتح ڪيو. ان وقت جي ايراني شاعرن مختلف صورتن ۾ سنڌ کي ياد ڪيو آهي جو اڄ تائين سنڌن دواوين ۾ آهي اشعاد موجود آهن. جهڙوڪ دقيقي، فرخي، عنصري، قطران تبريزي، ناصر خسرو، عسجدي مروزي، امير معزي، مختار غزنوي، مسعود سعد سلمان، ابوبڪر احمد الجامجي وزير، امير خسرو ۽ صائب وغيره وغيره.

سنہ ٦٠٣ هہ (سنہ ١٢٠٦ع) جي آخر ۾ ٥٨ سالن جي عمر ۾ محمد بن علي بن حامد بن ابي بڪر عوفي اُچ مان لڪري اروڙ ۽ بکر ۾ اچي قاضي اسماعيل بن علي بن محمد ثقفي جي جي خدمت ۾ رهي عربي ڪتاب (منهاج الدين و الملڪ) جو فارسي ۾ ترجمو ڪري مٿس

"فتح نامہ سنڌ" نالو رکيائين، جيڪو هاڻي چچ نامي جي نالي سان مشهور آهي ۽ ناصرالدين ابوالفتح قباچہ والي سنڌ جي وزير عين‌الملڪ حسين بن شرف الملڪ رضي الدين ابوبڪرالاشعري سان منسوب آهي.

ان بعد سنہ ٦١٨هہ (١٢٢١ع) ۾ محمد بن محمد بن يحيى بن طاهر بن عثمان العوفي، اُچ (سنڌ) ۾ مقيم هو ۽ اتي ڪتاب تذڪره "لباب‌الالباب" فارسي زبان ۾ تاليف ڪيائين، جنهن ۾ آل طاهر کان مؤلف پنهنجي زماني تائين ۽ آخر ۾ انهن علماء فضلا، شعراء جو ذڪر ڪيو آهي جي ناصرالدين قباچہ جي دربار سان وابستہ هئا. هي ڪتاب بہ قباچہ جي وزير عين‌الملڪ حسين جي نالي سان منسوب آهي. دربارِ قباچہ جي شعراء مان شمس‌الدين محمد ڪاتب بلخي، فضلي بخارائي ۽ ضياالدين سنجري جا نالا مشهور آهن.

تغلق دور جي آخري عهد ۾ شيخ عثمان سنہ ٦٣٨هہ (١٢٤٠ع) جي لعل شهباز جي نالي سان مشهور آهي. ايران مان سنڌ ۾ آيو هو، آذربايجان جي شهر مرند جو رهاڪو هو. سنڌ ۾ اچي، سيوهڻ ۾ آباد ٿيو. هي امر بہ قابل توجہ آهي تہ سنڌ ۾ فارسي ادب جو آغاز لعل شهباز جي اشعار کان ٿئي ٿو. سندس مقول ۽ مشهور غزل جا چند بند، جن مان وجد ۽ مستي نمايان آهي، سي حسب ذيل پيش ڪجن ٿا:

غزل

زعشق دوست هر ساعت درونِ نار ميرقصم
گهي بر خاک ميغلطم گهي بر خار ميرقصم
شدم بدنام در عشقت بياري يارِ من اکنون
نمي ترسم ز رسوائي بهر بازار ميرقصم
بيا اي مطربِ مجلس سماع و ذوق را درده
کہ من از شادئ وصلش قلندر وار ميرقصم
منم عثمانِ مروندي کہ يارِ خواجہ منصورم
ملامت ميکند خلقي و من بردار ميرقصم.

قلندر شهباز سنہ ٥٣٨هہ (١١٤٣ع) ۾ تولد ٿيو ۽ ١١٢ سال عمر گذاري، سنہ ٦٥٠هہ (١٢٥٢ع) ۾ وفات ڪيائين. حسب ذيل قطعہ تاريخ سان بحساب جُمل ٽنهي سالن جا مادہ تاريخ نڪرن ٿا.

قطعہ تاريخ

بجو تاريخِ شمس‌الدينِ عثمان	بدرکن "رنج" از "فلکِ کرامت"
	٧٩١ — ٢٥٣ = ٥٣٨
سنِ عمرش "وليِ الله" وفاتش	سروش غيب ميگويد "برحمت"
١١٢	٦٥٠هہ

سومرن جي دؤر ۾ دهلي جو بادشاهه سلطان محمد تغلق، جنهن ستاويهه سال حڪومت ڪئي پر انهنجي آخري ايام ڪاري واري زماني ۾ نهايت ظالم ٿي پيو ۽ طرحين طرحين جون سزائون ڏيندو هو. پيو ته ٺهيو پر جيڪڏهن ڪنهن ڏوهاريءَ کي ڦاسي جي سزا ڏيندو هو ته پوءِ آن جا ٽڪرا ٽڪرا ۽ زال جلاد جي حوالي ڪندو هو، جيڪو آلهن کي وڪڻي مطلب حاصل ڪندو هو. نيٺ حد کان زياده ظلم وستم سبب، ڪاروبار مملڪت ۽ امور سلطنت ۾ خلل پيدا ٿيو ۽ بادشاهه تي به پريشاني راڄ ۽ اندوه سبيان خطرناڪ بيماري غلبو ڪيو، اهڙي بيماري جي حالت ۾ هن ٺٽه تي چڙهائي ڪرڻ جو پڪو قصد ڪيو، جيتوڻيڪ چند ڏينهن بعد صحتياب ٿيو پر پنهنجي قصد کان باز نه آيو.

بهرحال هي ٺٽي جي جڏهن ويجهو ١٤ ڪوهن تي، دريائي سنڌ جي ڪناري تي پهتو تڏهن ساڳئي بيماري وري مٿس حملو ڪيو، جنهن جي نتيجي ۾ تاريخ ٢١ ماهه محرم سنه ٧٥٢هه (سنه ١٣٥١ع) جي آتيئي وفات ڪيائين.

بقول صاحب "تاريخ فرشته" سلطان محمد تغلق ٺٽي ۾ مرڻ کان ڪجهه وقت اڳ آتي حسب ذيل اشعار چيا.

بسيار درين جهان جهيديم بسيار نعيم و ناز ديديم
اسپان بلند بر نشستيم ترڪان گران بها خريديم
ڪرديم و بسي نمود رعنا چون قامت ماهه نوخميديم

بروقت سنڌس ٺڏي پاءِ (سپهدار) اسپدار رجب جو فرزند فيروز شاهه تغلق جيڪو ساڻس گڏ هو، تنهن تاريخ ٢٣ ماهه محرم سنه ٧٥٢هه جي ساڳئي هنڌ درياهه سنڌ جي ڪناري تخت مملڪت تي جلوس فرمايو. سمورن طبقن جا اراڪين سراپرده شاهي ۾ جمع ٿيا. سمورا اراڪان مملڪت ۽ اعيان سلطنت بي انتها خوشي و مسرت سان بادشاهه جي تابع ٿيا. فيروز شاهه پئي ڏينهن آتان لشڪر سميت روانو ٿيو ۽ محمد تغلق جي لاش کي جا اڳيئي سينگاريل هئي تنهن کي هاٿي تي رکي مٿس چترشاهي چاڙهي منزلون ڪندو سيوهڻ ۾ پهچي چند ڏينهن ترسي دهلي روانو ٿيو. ان وچ ۾ سيوهڻ ۾ جمع ڏينهن سنڌس نالي جو خطبو پڙهيو ويو ۽ محمد تغلق شاهه جي لاش کي پڻ سيوهڻ ۾ خانقاه جي ٻاهر، مگر متصل الهندي پاسي دفن ڪيو ويو، جنهن جي قبر تي به لوح مزار آهن (II) ٻهرين جو حاصل هي آهي ته "محمد شاهه (تغلق) هن خاڪ ۾ مدفن آهي، جيڪو محرم ۾ چنڇر جي رات جو ٢١ محرم جي سنه ٧٥٢هه جي فوت ٿيو.

الهندي پاسي واري ڪتبي جو مضمون هي آهي ته فيروز شاهه (تغلق) جي عهد ۾ سنه ٧٥٤هه (سنه ١٣٥٣ع) ۾ هن سلطان دين پرور (محمد تغلق شاهه جي قبر) تي گنبد بنايو ويو جنهن کي سرمست معمار لاهيو.

محمد تغلق شاهه جي اچ تائين سيوهڻ ۾ قبر موجود آهي. فيروزشاهه تغلق وري سن ٧٦٦هه-١٣٦٤ع ۾ ٺٽي تي ٻيهر فوج ڪشي ڪئي، ته سيد جلال الدين بخاري اچ واري وچ ۾ اچي ٺاهه ڪيو، جنهن بعد ڄهرٻن بابينو فيروزشاهه وٽ وڃي پيش پيو ۽ پوءِ ساڳئي ڍنهن ڄام بہ فيروزشاهه جي پيش پيو، سلطان فيروز ٻنهي کي خلعت فراوان سان اوازي ۽ پوءِ پاڻ سان دهلي وٺي ويو.

سلطان فيروزشاهه بہ پنهنجي وقت جو اعليٰ غزل گو شاعر هو. سندس تخلص فيروز هو، هن جي ڪلام مان هڪ غزل هن هيٺ پيش ڪجي ٿو.

غزل

زهي ڪمال لطافت کہ يار ما دارد ... کہ هم ملاحت خوبي و هم وفادارد
مگر فتاد ز روي تو پرتو برمهر ... و گر نہ مهر چنين روي از ڪجا دارد
هميشہ عاشق مدهوش را بقا باشد ... چرا کہ مثل تو معشوق خوش لقا دارد
فداي قامت ان گلعذار جان و دلم ... کہ قامتِ خوش و موزون دلربا دارد

حڪايت از لبِ لعل تو ميڪند "فيروز"
ازان سبب سخنِ خوب جان فزا دارد

سمن جي آخري دؤر ۾ چند شاعرن جا اسماء گرامي ملن ٿا (سن ٧٣٣هه-١٣٣٢ع) جن مان بہ صوفي شاعر مشهور آهن شيخ عيسيٰ ۽ شيخ حماد جمالي. شيخ عيسيٰ سمن جي آخري دؤر ۾ ٺٽي ۾ مڪليءَ جي ٽڪري تي اچي مقيم ٿيو ۽ (سن ٨٣١هه-١٤٢٧ع) جي وفات ڪيائين حماد جمالي سندس همعصر شاعر هو ۽ ساڻس رهاڻيون ڪندو هو. سمہ حڪمران خاندان مان ڄام نظام الدين (سن ٩١٤هه-١٥٠٨ع) جنهن کي ڄام ننڍو بہ چوندا هئا سو بہ فارسي جو شاعر هو. مخدوم بلاول (سن ٩٢٩هه-١٥٢٢ع) ۾ ظاهري باطني علوم ۾ ماهر ۽ علم تفسير و حديث ۾ سرآمد فضلا هو ۽ پڻ شاعر هو. اثيرالدين ابهري مذڪوره دؤر ۾ شاعر هو جيڪو اصل هرات جو هو ۽ پوءِ اچي سنڌ ۾ آباد ٿيو. هن آخري ڄام فيروز جي مدح ۾ قصيده چيا آهن. اثيرالدين جو والد مولانا عبدالعزيز ابهري بہ مذڪوره دؤر ۾ ايران مان سنڌ ۾ آيو. سن ٩٠١هه-١٤٩٥ع ۾ مشهد مقدس مان سيد يعقوب ۽ سيد اسحاق لڏي اچي ٺٽي ۾ رهيا، جن جو اولاد اڄان تائين سادات مشهدي جي نالي سان مشهور آهي. ان بعد (٩٠٦هه-١٥٠٠ع) ۾ سيد محمد عابد مشهدي جا بہ فرزند سيد احمد ۽ سيد محمد، سي بہ ايران مان لڏي سنڌ ۾ آيا. ڄام نظام الدين پنهنجي عهد ۾ سرڪاري خرچ تي پنهنجو يادگار "مغلپوره" تعمير ڪرايو تہ جيڪي بہ ايراني عالم فاضل شاعر سنڌ ۾ اچن تہ اچي اتي مغلپوره (ٺٽي) ۾ پنهنجو مسڪن ڪن. صاحبِ "تاريخ معصومي" کان منقول آهي تہ مولانا جلال الدين دواني (المتوفي سن ٩٠٨هه) سنڌ ۾ اچڻ لاءِ تيار ٿيو. پهرين سندس شاگرد ٺٽي ۾ آيا. مير شمس ۽

مير معين، جن لٽي ۾ ديني دلبوي علم جي اشاعت ڪئي ۽ پوءِ مولانا جلال الدين ڏي راهه جو خرچ به موڪليو ويو ته سنڌ ۾ اچي، ليڪن افسوس جو خرچ پهچڻ کان اڳ مولانا وفات ڪري ويو.

سمن جي دؤر کانپوءِ سنڌ جي حڪومت ارغون ۽ ترخان خاندان جي تصرف ۾ آئي جا (سن ٩٢٧هه-١٥٢٠ع) کان (سن ١٠٢١هه-١٦١٢ع) تائين هلي. ارغون گهراڻي جو پهريون حاڪم مرزا شاهه بيگ ارغون شاعر هو ۽ سندس تخلص "نفسي" هو. ڪائونس بعد سندس فرزند مرزا شاهه حسن بيگ ارغون به شاعر هو جنهن جو تخلص "سپاهي" هو. ترخان گهراڻي مان مرزا جاني بيگ پڻ شاعر هو، تخلص "حليمي" ڪيائين ۽ ان بعد سندس فرزند مرزا غازي بيگ به شاعر هو جيڪو "وقاري" جي تخلص سان مشهور آهي. مذڪوره ٻئي حڪمران گهراڻا علم و ادب جا دلداده هئا، علماء فضلاء شعراء هنن جي درٻارن سان وابسته هئا، ٻنهي گهرانن جا شهزادا، امير وزير پڻ شاعر هئا. هنن فارسي تعليم لاءِ مدرسا قائم ڪيا. هنن جي فياضانه سرپرستي جي ڪشش سبب ڪيئي ايراني شاعر عالم دانشور سنڌ ۾ آيا، جن سنڌ ۾ فارسي تمدن جي واڌ نيا پيدا ڪئي. زير بحث دؤر ۾ غياث الدين منصور دشتڪي شيرازي جي خاندان مان سيد شڪرالله شيرازي سنڌ ۾ آيو. ساڻس گڏ سيد ڪمال ۽ سيد جمال ٻئي پائر شيرازي سادات سي؟ به لٽي ۾ آيا. مولانا جامي جي دوست شيخ جلال الدين بايزيد پوراني جو ڏهٽو مير غياث الدين محمد پڻ پنهنجي اهل و عيال سميت ايران مان سنڌ ۾ اچي مقيم ٿيو. صاحب "حبيب السير" خواند امير جا، ارغون خاندان سان گهرا تعلقات هئا، جنهنڪري سنڌ ۾ آيو ۽ پوءِ هندوستان ويو جتي وفات ڪيائين. مولانا يارمحمد ياري هروي، مولانا عبدالخالق گيلاني، مولانا مصلح الدين لاري، مولانا يولس سمرقندي ۽ حيدرڪليچ شاعر، آهي به ساڳئي دؤر ۾ سنڌ ۾ آيا. جتي وفات ڪيائون. شاهه جهانگير هاشمي ڪرماني جي مثنوي "مظهرالاثار"، فخري هروي جو تذڪره، "روضة السلاطين"، فن شاعري ۾ "صنايع الحسن"، خواتين شعراء جو تذڪره، "جواهر العجائب" ۽ "آداب المريدين" اهي سمورا ڪتاب ساڳئي دور جا اسان وٽ علمي يادگار آهن.

ارغونن کانپوءِ ترخان سنڌ جا حاڪم ٿيا. هنن جي دؤر ۾ صاحب تاريخ "نگارستان" قاضي احمد غفاري قزويني سنڌ ۾ آيو ۽ وفات به سنڌ ۾ ڪيائين. سيد بدرالدين ماژندراني ۽ مير غروري جو خاندان ڪاشان مان، اهي به مذڪور دؤر ۾ سنڌ ۾ اچي مقيم ٿيا. بکر جي سلطان محمود حاڪم، مير ابوالمڪارم کي پنهنجو ايلچي ڪري شاهه طهماسپ صفويءَ جي درٻار ۾ موڪليو. سن ٩٦٩هه-١٥٦١ع ۾ شاهه طهماسپ صفوي سلطان محمود ڏي پنهنجو ايلچي نزدي بيگ عرف حق بردي بيگ موڪليو.

سن ٩٨١هه-١٥٧٣ع ۾ مرزا سلطان محمود جي وفات بعد هندوستان جي اڪبر بادشاهه بالائي سنڌ کي پنهنجي قبضي ۾ آڻي پنهنجا گورنر موڪليندو رهيو. ان بعد پوري سنڌ کي

فتح ڪرڻ لاءِ سن ٩٩٩هه-١٥٩٠ع ۾ اڪبر بادشاهه پنهنجي سپه سالار عبدالرحيم خان خانان کي موڪليو، جنهن مرزا جاني بيگ سان لڙائي ڪري (١٠٠٢هه-١٥٩٣ع) ۾ کيس اڪبر بادشاهه جي حضور ۾ پيش ڪيو ۽ پوءِ سموري سنڌ مغليه سلطنت ۾ شامل ٿي.

مذڪور دؤر ۾ فارسي ادب کي متواتر فروغ ملندو رهيو. خود خانخانان، مرزا جاني بيگ سان گڏ ٿي ۾ علمي ادبي محفلن ۽ مشاعرن ۾ شامل ٿيندو هو. خانخانان سنڌ جي تهذيب کان متاثر ٿي گڏ ٿي ۾ فارسي ۽ سنڌي ٻولين ۾ شعر چوندو هو:

"صاحب "خزانهء عامره" کان منقول آهي ته "خانخانان از امراي جليل الشان عهد اڪبري و جهانگيرپست و درآن دولت عظمي گشت جوهر قابل دريا دل قدردان فقراء علماء شعرا و ساڻر ارباب هم بود طبع موزون داشت و در فارسي و هندي و سندي شعر ميگفت"(١)

(دهلي) مرڪزي حڪومت طرفان، سنڌ جي صوبيدارن سان متعدد شاعر ۽ شعر و ادب جا سرپرست هئا. ٺٽو ان زماني ۾ سنڌ جو انتظامي، ادبي ۽ تهذيبي مرڪز هو ۽ هتي اسلامي تهذيب ۽ دانش جون روايتون عروج تي پهتون. ڪئپٽن هملٽن سن ١١١١هه (١٦٩٩ع) ۾ سنڌ ۾ آيو، سو لکي ٿو ته ان شهر ۾ چار سؤ اسڪول ۽ ڪاليج آهن.

مير معصوم بکري تخلص "نامي" اڪبر بادشاهه طرفان پهريون سفير ٿي، شاهه عباس ايران جي بادشاهه جي دربار ۾ ويو جتي سفارتي فرائض پوري ڪرڻ سان حڪيم شفائي اصفهاني (سن ١٠٣٧هه) محمدرضا فڪري، تقي اوحدي ۽ ٻين ڪيترن شاعرن سان طبع آزمائي ڪري مشاعرن ۽ ادبي محفلن ۾ شريڪ ٿيندو هو. مير معصوم "تاريخ معصومي" "ديوان نامي" "طب نامي" ۽ نظامي جي تتبع تي مثنويون ڇپائين. ملا احمد بن نصرالله ٺٽوي، اڪبري علمي مجلس ۾ علمائن جي زمري ۾ شامل هو. صاحب "تاريخ فرشته" حڪيم محمدقاسم بن مولانا غلام علي استرآبادي سندس شاگرد رشيد هو. ملا احمد، اڪبر بادشاهه جي حڪم سان ڪتاب "معجم البلدان" جي ٻن سون جلدن مان ٻارهن جلدن جو ٻن مهينن ۾ عربي مان فارسي ۾ ترجمون ڪيائين. ايران جي مشهور شاعر "عمر خيام" جي ٻن ڪتابن "لوازم المنڪنته" ۽ "ميزان الحڪم" تي محققانه انداز ۾ شرح ۽ تفسير لکيائين جي قابل تحسين آهن. سن ١٠٠٠هه (سن ١٥٩١ع) ۾ اڪبر بادشاهه جي حڪم سان ڪتاب "تاريخ الفي" جي ڇالي سان اسلامي عهد جي ابتدائي دؤر کان چنگيزخان جي زماني تائين ٻن جلدن ۾ لکيائين. مطلب ته فارسي ٻولي ۽ فرهنگ جا اثرات سنڌ تي صدين کان پنجي چڪا هئا. ٻارهين صدي هجري ۾ ڪيترائي ايراني عالم، فاضل ۽ شاعر هندستان وڃڻ کان اڳ پهرين سنڌ ۾ اچي مقيم ٿيندا هئا. "ميرزا صائب تبريزي" ۽ سندس شاگرد رشيد ملڪ تعظيماقمي مذڪور دؤر ۾ سنڌ ۾ آيا جتان پوءِ هندستان ويا. محمدسعيد سرمد ڪاشي سن ١٠٧٠هه (سن ١٦٥٩ع) ۾ ايران کان ٺٽي ۾ آيو.

---

(١) تذڪر "خزانهء عامره" مطبوع نول ڪشور سن ١٨٧١ع ص ١٩١.

شاعري کان سواءِ فارسيءَ ادب نجي ۽ قومي ضرورتن جي پيش نظر وجود ۾ آيون. جيئن تہ فارسي مدرسن ۽ مڪتبن ۾ پڙهائيندا هئا ۽ فارسي ۾ لکڻ پڙهڻ ۽ درسي ڪتابن جو سمجهڻ سمجهائڻ پڻ ضروري هو. ساڳي صديءَ ۾ ٺٽي ۾ قابل فخر مصنف پيدا ٿيا، جن ڪيترائي ضروري ڪتاب لکيا، جن جي عملي طور ضرورت هئي جهڙوڪ "فرهنگ رشيدي" ۽ منتخب اللغات شاهجهاني".

انشاءِ پردازي ۽ نامہ نگاري لاءِ منشات نڪين ۽ نگارنامہ، درسي ڪتابن سمجهائڻ لاءِ، مفتاح المخزن، شرح مخزن وغيره لکيا ويا.

مذهب، اخلاق ۽ تصوف جي مسائل سمجهائڻ لاءِ پڻ ڪيترا ڪتاب لکيا ويا. قومي تاريخ جي تحفظ ۽ پنهنجي علائقي جي عزيز وگرامي شخصيتن جي احوال وڪوائف کي زندهہ رکڻ جو جذبو موجود هو. جيئن گذشتہ سنڌ جا شاهي يا حڪمران خاندانن جون تاريخون لکيون ويون ۽ امراءَ، اولياءَ جا تذڪره پڻ مرتب ٿيا. مثلاً ادراڪي بيگلاري (سن ۱۰۱۷ هـ) تاريخ سنڌ فارسي ۾ "بيگلارنامہ" جي نالي سان لکي ۽ سيد طاهر محمد نسياني ٺٽوي (سن ۱۰۳۰ هـ) سنڌ جي تاريخ فارسي ۾ "تاريخ طاهري" جي نالي سان لکي. سيد ميرمحمد بن سيد جلال ٺٽوي (سن ۱۰۶۵ هـ) ۾ "ترخان نامہ" فارسي ۾ لکيو. اهڙيءَ طرح تاريخ "مظهر شاهجهاني" ۽ تذڪره "ذخيرة الخوانين" "حديقة الاولياء"، تذڪره "مشايخ سيوستان" وغيره لکيا ويا.

شاعري پنهنجي علائقائي ۽ عوامي داستانن کي بہ نہ وساريو ۽ ڪهاڻين کي بہ فارسي نظم ۾ پيش ڪيو تہ جيئن غيرمقامي اشخاص بہ آشنا ٿي سگهن. مذڪور دؤر ۾ ان قسم جون قابل ذڪر بہ مثنويون مطالعي ۾ آيون آهن. مثنوي "چنيسر نامہ" ۽ مثنوي "زيبا نگار" (قصہ سسئي پنهون). هي سموريون حقيقتون پڌائن ٿيون تہ سنڌ ۾ فارسي زبان جو اهو زرين دور هو.

اڪبر بادشاهہ سن ۹۴۹ هـ (۱۵۴۲ع) ۾ عمرڪوٽ ۾ تولد ٿيو ۱۳ سالن جي عمر ۾ پيءُ جي وفات بعد مسند حڪومت تي ويهي هندستان جو بادشاهہ ٿيو. ۵۱ سال حڪومت ڪري سن ۱۰۱۴ هـ (سن ۱۶۰۵ع) ۾ وفات ڪيائين. جيئن تہ اڪبر سنڌ جو بہ بادشاهہ هو ۽ هي ڪڏهن ڪڏهن شاعري تي بہ طبع آزمائي ڪندو هو، تذڪرن ۾ اڪبر بادشاهہ جو ذڪر شعراءَ جي زمره ۾ ڪيو ويو آهي. مناسب آهي تہ تمهيداً هي مقالو سنڌس فڪر کان خالي نہ وهي. صاحبِ "رياض الشعراء" کان منقول آهي تہ عبدالله خان اوزبڪ والئي توران کي هڪ دفعي اڪبر بادشاهہ حسب ذيل مستزاد رباعي چٽي لکي موڪلي.

عمرم همہ در فراق و هجران بگذشت بادرد والم
اين عمر گرانمايہ چہ ارزان بگذشت در رنج وستم
عمريکہ بہ شد صرف سمرقند و هري باعيش وطرب
افسوس کہ در آگره ويران بگذشت باغصہ وغم

جهانگير، ابوالفضل کي قتل ڪرائڻ بعد پيءُ ڪان پيو لڪندو وتندو هو ۽ روبرو اچڻ
کان پيو شرمائيندو هو. اڪبر جي عمر ۽ غصو گهٽ ٿيڻ ۽ شاهي طلبي تي حاضر ٿيڻ لاءِ نيڪ
ساعت جي تلاش ۾ هو ۽ اها پنهنجي ذاتي راءِ تحرير ڪري موڪليائين. اڪبر بادشاهه سندس
عريضي تي هيءَ اردو رباعي دستخط ڪري موڪلي.

پوچھي جو کوڑي مجھ سے براهِ عادت — تو وصل کو ساعت کي نهين کچھ حاجت
هو جاتي هے ملنے سے مبارک ساعت — ساعت کا بهانہ نهين خوش هر ساعت(۱).

اڪبر جي وفات بعد سندس فرزند جهانگير سنه ۱۰۱۴هه (۱۶۰۵ع) جي بادشاهه ٿيو.
۲۱ سال حڪومت ڪري، ۵۸ سالن جي عمر ۾ سنه ۱۰۳۶هه (۱۶۲۶ع) ۾ وفات ڪيائين.
جهانگير بادشاهه به شاعر هو. سندس ڪلام مان حسب ذيل غزل ڏجي ٿو:

غزل

من چون کنم که تير غمت بر جگر رسد — تا چشم نا رسيده دگر بر دگر رسد
مستانه مي خرامي و مست تو عالمي — اسپند مي کنم که مبادا نظر رسد
در وصل دوست مستم و در هجر بيقرار — داد از چنين غمي که سراسر بسر رسد
مدهوش گشته ام که بهوير وهِ وصال — فرياد ازان زمان که مرا اين خبر رسد

وقتِ نياز و عجز "جهانگير" هر سحر
اميد آنکه شعله نور و اثر رسد

مهرالنسا (نورجهان) جي احوال ۽ سندس علم و هنر ۽ خوش مذاقي کان ڪير بي خبر آهي؟
هوءَ نه فقط حسن ظاهر کان، بلڪ حسن باطن کان به مالا مال هئي. بخت ڪيس مهرالنساء مان
نورمحل ۽ نورمحل مان نورجهان بڻائي، جهانگير جي پهلوءَ ۾ ويهاريو. جيڪڏهن ڪو
فريادي، بادشاهه وٽ فرياد لاءِ ايندو هو ته بادشاهه جواب ۾ چوندو هو ته مون ته فقط
شراب جي ٻن پيالن ۽ ڪباب جي سيخ تي ساري سلطنت بيگم جي حوالي ڪئي آهي، جيڪي
چوڻو اٿو، وڃي انکي چئو. ازانسواءِ جيڪڏهن بادشاهه کان نورجهان دم ڀر لاءِ جدا
ٿيندي هئي ته بادشاهه بلڪل بي چين ٿيندو هو. جيڪڏهن بادشاهه چند منٽن لاءِ دربار ۾
تمام ضروري ڪم سبب اچي ويهندو هو ته سندس پنيان پردي جي جڏهن نورجهان سندس
پشت تي هٿ رکي ويهندي هئي، تڏهن بادشاهه قرار سان اميرن وزيرن سان ڳالهائيندو هو.
مطلب ته خلوت ۽ جلوت ۾ نورجهان جو جلوو هو. جڏهن جهانگير وفات ڪئي، تڏهن
نورجهان جي جهانداري جو ڏينهن بي نور ٿي ويو. آخر رضا بقضا باقي عمر جا ڏينهن دلگير ٿي
لاهور ۾ ويهي ۽ ۷۲ سالن جي عمر ۾ سنه ۱۰۵۵هه (۱۶۴۵ع) ۾ وفات ڪيائين.

صاحب "مراة الخيال" کان منقول آهي ته نورجهان پنهنجي عهد جي سخن گوئي، شعر فهمي ۽
حاضر جوابيءَ ۾ پنهنجو مثال پاڻ هئي. هڪ دفعي غره شوال جو چنڊ ڏسي، جهانگير چيو ته

---

(۱) ڪتاب "مغل اور اردو" از اديب الملڪ نواب سيد نصير حسين "خيال" شائق احمد
عثماني انڊ سنز ڪلڪته سنه ۱۹۳۳ع.

"هلال عيد بر اوج فلک هويدا شد". نورجهان، جا سندس پرمان بيٺل هئي، تنهن في‌الفور ٽالي مصرع چئي ته "کليد ميکده گر گشته بود پيدا شد". روايت آهي ته هڪ دفعي نورجهان زعفراني رنگ جي لباس ۾ ملوث ۽ زعفراني عطر سان ملبوس هئي ته جهانگير کيس ڏسي، خوشيءَ سان يڪدم چئي ڏنو ته:

"ايست جانان بر گريبان تو رنگ زعفران زردي رنگ رخ من شد گريبان گير تو."

آن وقت بادشاهه کي جيکو نفيس ريشمي پهراڻ پيل هو، تنهن ۾ بي بها لعل جو ٽڪ لڳل هو. نورجهان به يڪدم اُن ڏي اشارو ڪري چيو ته:

"تراکه تکمهء لعل است بر لباس حرير شده است قطره خون منت گريبان گير".

خدا جي قدرت ايراني خوزادي، اردو شاعريءَ جي ميدان ۾ هندي راڻين کي مات ڪري، سندن دستار جو طرّه ٿي. نورجهان پنهنجي جذبات جو اظهار اردو ۾ هيئن ڪيو آهي:

دين جگر زخم جفا کو دل صد چاک مين هم
ديکهين گر کچه بهي وفا اس بت بيباک مين هم
نقش پا کي طرح اے راحت جان عاشق
تيرے قدمون سے جدا هوکے ملے خاک مين هم (۱).

جهانگير جي وفات بعد سنه ۱۰۳۷ هه (۱۶۲۷ع) ۾ شاهجهان ۳۷ سالن جي عمر ۾ مسند آرائي سلطنت ٿيو، ۳۱ سال حڪومت ڪيائين ۽ ۷۶ سالن جي عمر ۾ سنه ۱۰۷۶ هه (۱۶۶۵ع) ۾ وفات ڪيائين. هي شاعر نه هو، پر ڪڏهن ڪڏهن گوشه تنهائيءَ ۾ شعر چوندو هو. ڇهڙوڪ محبوسي جي عالم ۾ پنهنجي پٽ اورنگزيب کي خط ۾ لکيائين ته:

باباجي من بهادر من!

من چرا گريه کنم از سبب مستيء بخت که بجز امر خدا برگ نه جنبد ز درخت

سبحان‌الله، ديروز مالک نه لک سوار بودم امروز بيک کوزه آب محتاجي!

آفرين بر هنود در هر باب مرده را مي دهند هردم آب
اي پسر تو عجب مسلماني زنده جان را بآب ترساني... الخ

شاهجهان کان پوءِ اورنگزيب جو فرزند شاهه عالم بهادر شاهه ۶۵ سالن جي عمر ۾ سنه ۱۱۱۸ هه (۱۷۰۶ع) ۾ اباڻي مسند تي ويٺو. پنج سال حڪومت ڪري، ستر سالن جي عمر ۾ سنه ۱۱۲۴ هه (۱۷۱۲ع) ۾ وفات ڪيائين. ڪن تذڪره نگارن شاهه عالم بهادر شاهه جو ذڪر شاعر جي حيثيت سان ڪيو آهي ۽ ڪي رباعيون ان سان منسوب آهن.

رباعي

اعلي تراز آني که علي خوانندت والا ترا ازاني که ولي دانندت
بر هستيء خود گواه مي خواست خدا بے مثل بيا فريد و بے مانندت.

---

(۱) ڪتاب "مغل اور اردو" از اديب الملک نواب سيد نصير حسين "خيال" شائق احمد عثماني اٿنبڊ سنز ڪلڪته ۱۹۳۳ع.

اوڻيھه سالن جي عمر ۾ فرخ" سير سنه ١١٢٤ھه (١٧١٢ع) ۾ سربرآرائي حڪومت ٿيو. ڇهه سال حڪومت ڪري، سنه ١١٣١ھه (١٧١٨ع) ۾ وفات ڪيائين. هي قرآن جو حافظ هو. "مراةِ آفتابِ نما" ۾ ڪجھه اشعار آهن، جي هن پنهنجي اسيريءَ جي زماني ۾ چيا. هن جي عهد ۾، بکر علائقي جي جتوئي پرڳڻي ۾ ڳوٺ مثل مصريءَ جون ٽڙون آسمان سان وسيون، جي ماڪيءَ کان مٺيون هيون. انوقت مير عبدالجليل بلگرامي بکر جي وقائع نگاريءَ جي عهدي تي فائز هو، جنهن حسب ذيل رباعي ڇني فرخ سير جي خدمت ۾ موڪلي:

رباعي

فـرخ سـير آن شهنشہِ بـابـرڪات   چرخ از ادبِ او شـده شيرين حرڪات
در سندهہ ز يمنِ عهد عشرت مهدش   بـاريـد سحاب ريـزه قـنـد و نبات.

محمد شاهه سترهن سالن جي عمر ۾ سنه ١١٣١ھه (١٧١٨ع) جي بادشاهه ٿيو ۽ ٤٧ سالن جي عمر ۾ سنه ١١٦١ھه (١٧٤٧ع) ۾ وفات ڪيائين. هي بہ شاعر هو. "باره ماسه" ۽ "بڪٽ" ۾ ڪهاڻيون، سندس تصنيفون آهن. محمد شاهه اردو شعر تي طبع آزمائي ڪري پنهنجي علمي ذوق جو اظهار ڪيو آهي:

پيري مين نہ ڪس طرح ڪرون سير جهان ڪي
دن ڈهلني هـي هوتا هے تماشا گـذرے ڪـا

—

کهول ڪـر بند قبا دل ڪـے تئين غـارت ڪيا
ڪيا حصار قلب دلبر نـے کهلے بندون لـيـا

—

خـوف سے مار ڪے يـاران اسے لرزان نہ ڪـرو
زلف ڪا تـار اٹہ لـو اور پريشان نہ ڪـرو.

سنڌ ۾ مغل دؤر حڪومت سنه ١٠٠٠ھه (٩٢-١٥٩١ع) کان شروع ٿي ۽ سنه ١١٥١ھه (٣٩-١٧٣٨ع) تي ختم ٿيو. ائين ۾ مغل حڪومت جي مدت تقريباً هڪ سئو سٺيتاليهه سال آهي. هي دؤر صوبيداري کان شروع ٿي، آخري دؤر جي بادشاهه گردي سبيان اجاره داري تي ختم ٿيو. انهيءَ عرصي ۾ تقريباً ٦٤ صوبيدار مغل حڪومت طرفان ٺٽي ۾ آيا جن سان چند نيڪ فطرت هئا، جن عوام جي فلاح ۽ بهبودي لاءِ هٿ پئر پتوڙيو، بلڪ علم و ادب کي فروغ ڏنو ۽ انهن کان ڪيترا قادرالڪلام شاعر هئا جن جي وسيلي علمي ادبي محفلون جاري ۽ ساري هيون.

ارغون، ترخان ۽ مغل نوابن جي عهد حڪومت جا سنڌ ۾ جهڪي بہ مشهور شاعر ۽ صاحب ديوان ٿي گذريا آهن تن جا اسماءِ گرامي هي آهن. ميرزا شاه بيگ ارغون، ميرزا

شاه حسن، مخدوم ميران، ميرزا جاني بيگ، غروري ٺٽوي، محمد منعم حسيني، مير معصوم نامي، ادارڪي بيگلاري، ميرزا غازي بيگ، اميرابوالقاسم سلطان، محمد طاهر نسياني، دانشور خان شهرتي، حاجي محمد رضائي، مير ابوالمڪارم شهود، محمد باقر جويا، ملا عبدالحڪيم عطا، مهتا چندر ڀان عاجز، شيخ عبدالغني ٺٽوي، شيخ محمد رضا، مير لطف علي همت، مير عبدالرزاق، رضي الدين فدائي، سعيد قريشي وغيره.

ٻارهين صدي هجري ۾ سنڌ تان مغل حڪومت جو خاتمو ٿيو ۽ (عباسي) ڪلهوڙا خاندان سنڌ جا حاڪم ٿيا، يعني محمد شاه جي عهد ۾ مغل حڪومت ڪي جانڪني جي حالت ۾ ڏسي سنه ۱۱۵۱ھ (۱۷۳۸ع) جي سنڌ ۾ ميان نورمحمد خان ڪلهوڙي، عنان حڪومت پنهنجي هٿ ۾ رکي. ميان يارمحمد خان جي وفات بعد ميان نورمحمد خان کي اڳيئي مغل حڪومت کان ”خدايار خان بهادر ثابت جنگ عباسي“ جو خطاب مليل هو.

هن آستانه قدس امام علي موسي الرضا جي روضه منور تي سيد جعفر محمد ڪشميري جو لکيل قرآن مجيد بطور نذرانه جي موڪليائين جو اڄ تائين رضويه ميوزم مشهد (ايران) ۾ موجود آهي.

نادر شاهه افشار سنڌ تي ڪاه ڪري جڏهن واپس ويو تڏهن ميان نور محمد خان جي جي فرزند ميان محمد مراد خان، ميان غلام شاهه خان ۽ ميان عطر خان کي يرغمال ڪري پاڻ سان ايران وٺي ويو. ميان غلام شاهه اصفهان (ايران) مان شادي ڪئي جنهن مان ميان سرفراز خان پيدا ٿيو. ڪلهوڙا حاڪمن مان فقط ميان سرفراز خان شاعر هو. سندس ”ديوان سرفراز“ موجود آهي، جو سمورو فارسي ڪلام تي مشتمل آهي. ڪلهوڙا دور جي شروع ۾ علامه محسن ٺٽوي ۽ آخري دور ۾ محقق مير علي شير قانع جهڙا حيات جاويد ۽ فخر سنڌ شاعر ۽ مصنف ٿي گذريا آهن. زير بحث دور ۾ شيخ محمد علي حزين ۽ ايران جو مشهور مرثيه گو شاعر ميرزا آغا شيخا اصفهاني متخلص به ”مقبل“ سنڌ ۾ آيا. بقول صاحب تحفته الڪرام، ميرزا جعفر شيرازي تخلص ”راهب“ ۽ ”عاشق“ صفاهاني ۽ ٻيا ڪيترائي شاعر ۽ سلطنتي ڪارندا ٺٽي ۾ آيا. ساڳئي عهد ۾ ڪيترائي قابل تحسين ڪتاب تصنيف ٿيا. علامه محسن ٺٽوي، ديوان محسن ۽ محڪ ڪمال ۽ ٻيا ڪيترا منظوم ڪتاب تصنيف ڪيا. محقق علي شير قانع، ڪتاب تحفته الڪرام ۽ مقالات الشعراء وغيره لکيا جي اهم ترين علمي ادب جا شاهڪار آهن.

مطلب ته ڪلهوڙا دور پنهنجي اختصار ۽ آشوب جي باوجود سنڌ ۾ فارسي شاعري ۽ ادب کي وسيع ترقي ڏني ۽ هن سنڌ جي خاڪ پاڪ مان سوين بي بها گوهر پيدا ٿيا، منجهائن ڪن اجتهاد جي مسند وسائي، ڪن بادشاهن جي دربارن ۾ وڏا مرتبا حاصل ڪيا، ڪن شعرو شاعري ۾ ناموري حاصل ڪئي. شيخ غلام محمد آخر تائين نادري دربار ۾ ڪلهوڙن پاران سفير ٿي رهيو. ڪلهوڙن جي دور ۾ جيڪي مشهور معروف فارسي گو شعراء ٿي گذريا

آهن سني هي آهن. علامه محمد معين تسليم ٺٽوي، سيد نجرالدين بکري، محمد محسن ٺٽوي سيد ميرجان الله رضوي، ميان محمد علي "علي" ڪلهوڙو، مير عبدالرشيد حسيني، آخوند فضل الله لطيف محمد پناه رجا، مير ابوالبقا بهرور، شيخ محمد محفوظ سرخوش، شيخ قمرالدين عشرت، مير غلام علي مومن ٺٽوي، مير علي شير قانع ٺٽوي، حسين بخش اظهر، مولانا غلام علي مداح ٺٽوي، ميان سرفراز خان ڪلهوڙو، منشي شيوڪرام عطارد، ڏاڍو مل بينا.

ٽيرهين صدي هجري ۾ ڪلهوڙا حاڪمن بعد (١١٩٦ھ - ١١٥٩ھ) ٽالپور خاندان سنڌ جا حاڪم ٿيا، جن مان پهريون حاڪم هڙ ۽ جنگ مير فتح علي خان ٽالپر ٿيو. هي خاندان جيئن ميدانِ رزم جي فن ۾ ماهر هو تيئن ميدان سخن جي فن کان به بخوبي واقف هو. ٽالپر سخن فهم ۽ سخن سنج هئا. هي بذاتِ خود پاڻ عالم فاضل ۽ شاعر هئا. ٽالپور عهد ۾ فارسي علم و ادب جو زرين دؤر هو. سنڌ جي تاريخ ۾ ڪنهن به حڪمران خاندان فارسي ادب ۾ اهڙي دلچسپي جو مظاهرو نه ڪيو جهڙو ٽالپر خاندان. هي خاندان سخي دريا دل ۽ فيض رسان هو هنن جي دربارن ۾ ملڪي خواه غير ملڪي علماء، فضلا، شعراء موجود هئا، جن جي سندن شايان شان حقيقي عزت افزائي ٿيندي هئي. مير فتح علي خان جي دربار ۾ ملڪ الشعراء سيد عظيم الدين ٺٽوي، فخر سنڌ شاعر موجود هو، جنهن جا اشعار ايران ۽ هندوستان ۾ پڙهي آتي جا شعراء داد تحسين ڏيڻ کان رهي نه سگهندا هئا. هن، ڪتاب "منظوم شاه نامه سنڌ" ۽ "ديوان عظيم" پنهنجا يادگار ڇڏيا. مير فتح علي خان، ميرزا محمد علي "رهي" اصفهاني کي وڪيل ڪري ايران موڪليو ۽ ايران مان ميرزا محمد اسماعيل سفيرِ سنڌ بنجي آيو. مير فتح علي خان جي وفات بعد سنه ١٢١٧ھ (١٨٠٢ع) ۾ مير غلام علي خان سنڌ جو حاڪم ٿيو. ٽالپور حڪمران مان هي پهريون حاڪم فارسي گو شاعر ٿي گذريو آهي، هن جي دربار ۾ به ملڪي خواه غير ملڪي عالم فاضل ۽ شاعر موجود هئا، جن مان سيد عظيم الدين ٺٽوي، آخوند غلام حيدر "حيدر" ۽ آخوند احمد حيدرآبادي مشهور هئا. آخوند احمد، منظوم "جنگ نامه" فارسي ۾ تصنيف ڪيو، جنهن ۾ مير غلام علي خان ۽ مير ٺاري خان جي وچ ۾ وهنئن واري لڙائي وارو احوال تفصيل سان بيان ڪيل آهي.

سنڌ جو مشهور مرثيه گو شاعر سيد ثابت علي شاهه، جنهن جو ڏاڏو سيد نورمحمد شاهه جيڪو اصل ملتان جو وينل هو سو (سن ١١٢٨ھ - ١٧١٥ع) ۾ فرخ سير باد شاهه جي عهد ۾ ان جي گورنر نواب اعظم خان سان ٺٽي ۾ آيو ۽ بعد ۾ هميشه لاءِ سيوهڻ ۾ مقيم ٿيو. سيد ثابت علي شاهه (سن ١١٥٣ھ - ١٧٤٠ع) جي ميان نورمحمد خان جي عهد ۾ سيوهڻ ۾ تولد ٿيو. هي ميان سرفراز خان جو هم مڪتب هو، ثابت علي شاهه جي شاعري جو آغاز ميان غلام شاهه خان جي دؤر ۾ ٿيو: ڪلهوڙن کان پوءِ، ٽالپر به شاهه صاحب مرحوم جي ساڳي عزت افزائي ڪري کيس دربار ۾ رکندا آيا. سن ١٢١٩ھ - ١٨٠٤ع ۾ کيس مير غلام علي خان ٽالپر پنهنجو وڪيل ڪري قچاريه (ايران) دربار ڏي موڪليو. سيد ثابت علي شاهه،

فارسي کان سنڌي زبان ۾ گهڻي تعداد ۾ ڪلام چيو آهي ۽ سندس سمورو ڪلام علم عروض جي حدن اندر آهي، جو فقط فارسي، سنڌي ۽ اردو ٻولين تي مشتمل آهي. هن ڪلهن ٻنهي سرائڪي يا پنجابي زبان ۾ ڪوبه ڪلام نه چيو آهي. سندس ڪليات موجود آهي. ميان سرفراز خان جي عهد کان ۽ خاص طرح مير فتح علي خان جي حڪومت جي اوائلي دؤر ۾ سنڌي شعر ۾ گهڻي قدر قدر ڦيرگهير ٿيڻ لڳي. جيوڻيڪ دربار ۾ سرڪاري لکپڙهون وغيره فارسي ۾ ٿينديون هيون، ليڪن ان زماني ۾ ساري سنڌ ۾ اهوئي واحد شاعر هو جنهن پنهنجي ذهني ڪمال سان عروضي وزنن تي سنڌي شعر تي طبع آزمائي ڪئي. سيد ثابت علي شاهه مير غلام علي خان جي عهد ۾ سن ۱۲۲۵هه-۱۸۱۰ع جي سيوهڻ ۾ وفات ڪئي آتيئي سندس مدفن ٿيو.

سن ۱۲۲۰هه-۱۸۰۵ع ۾ فتح علي شاهه قاچار پنهنجي سفير مرزا محمد اسماعيل جي معرفت ڪين نادر تحفن ۽ پنهنجي تصوير سان گڏ مرزا خسرو بيگ کي به سنڌ ڏي موڪليو، جنهن جي ان وقت پندرهن سال عمر هئي. مرزا صاحب مرحوم جو حسن اخلاق ڏسي مير ڪرم علي خان کيس پنهنجو ربيب ڪيو ۽ ٿوري ئي عرصي ۾ پنهنجي علمي ادبي لياقت سبب وڏي عهدي تي پهتو. مرزا خسرو بيگ به شاعر ۽ تخلص "خسرو" ڪيائين. مرزا خسرو بيگ ستر ورهين جي عمر ۾ سن ۱۲۷۷هه-۱۸۶۰ع جي حيدرآباد ۾ وفات ڪئي ۽ حيدرآباد ۾ ميرن جي قبن پرسان سندس مدفن ٿيو.

مير غلام علي خان به ڪيترن ئي ناياب ڪتابن جا نسخا ۽ مطلع قرآن مجيد لکرايا. سندس وفات (سن ۱۲۲۷هه-۱۸۱۲ع) بعد مير ڪرم علي خان مسند نشين ٿيو. هي به شاعر هو، پنهنجو تخلص "ڪرم" ڪيائين. هن جي عهد جا سيد غلام علي "مائل"، منشي صاحبراءِ "آزاد" ۽ مخدوم نورمحمد ٻوبڪائي قابل ذڪر شاعر آهن. مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان قرآن مجيد جا حافظ ۽ صوم و صلوات جا پابند هئا. مير ڪرم علي خان جي وفات بعد (سن ۱۲۴۴هه-۱۸۲۸ع) ۾ مير مراد علي خان سنڌ جو باد شاهه ٿيو. درحقيقت مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان جو دؤر حڪومت علم و ادب جو زرين دؤر هو. هي ٻئي پائر سخن سنج سخن فهم ۽ صاحب علم و فضل هئا. عالمن دانشورن ۽ ادبن جي دل سان قدر افزائي ڪندا هئا. مير مراد علي خان به شاعر هو، سندس تخلص "علي" هو. مير مراد علي خان جي علم و ادب کان سيد مير حسين الحسيني شيرازي متاثر ٿي تذڪره "زبدة المعاصرين" تاليف ڪري، مير مراد علي خان جي نامي اسم گرامي سان معنون ڪيو. اڪثر ڏٺو ويو آهي ته ادب ۽ تاريخ تي مير مراد علي خان تمام گهڻي تعداد ۾ ڪتاب لکرايا آهن. ٽالپر خاندان مان پهريون مير مراد علي خان هو، جنهن سنڌ جي بادشاهه جي حيثيت سان، مديني منور ڏي، جناب سرور ڪائنات (صلعم) جن جي روضه منور تي، بطور تحفي جي مطلا قرآن موڪلي، سعادت حاصل ڪئي، جو اڄ ڏينهن تائين مديني ۾ ميوزم ۾ موجود آهي. هي ميرصاحب، علم حڪمت ۽ علم و ادب سان گڏ سياسي بصيرت کان بخوبي واقف هو. سندس وفات سن ۱۲۵۰هه (۱۸۳۴ع) بعد سندس وڏو فرزند

مير نورمحمد خان سنڌ جو بادشاهه ٿيو. هي مير صاحب به شاعر هو ۽ اديبن، دانشورن، شاعرن جو قدردان هو. هن مير صاحب به پنهنجي طرفان مطلا قرآن مجيد حضرت امام موسيٰ الرضا عليه سلام جي روضه (مشهد) تي موڪليو، جتي رضويه ميوزم ۾ اڃان تائين موجود آهي.
هن مير صاحب جي عهد ۾ انگريزي گماشتا سنڌ ۾ آيا مگر مير نورمحمد خان جي سياسي بصيرت انگريزن کي اهڙو ته مات ڪيو جو جنگ يا عهدنامن ٽوڙڻ جو ٽالوئي نه ورتائون.
ڪالهوڙن بعد (سن ١٢٥٥هه - سن ١٨٣٩ع) ۾ سنڌ ۾ پهاڻ ۽ ٽالپر خاندان مان سنڌ جو آخري بادشاهه مير محمد نصيرخان ٿيو. هي مير صاحب به شاعر هو ۽ تخلص "جعفري" ڪيائين.
هن جي دربار ۾ به ڪيترائي عالم فاضل شاعر موجود هئا، جن مان آخوند محمد بچل "انور" محمد يوسف منگوائو، ميرزا طاهر شيرازي ۽ سيد صابر علي ٺٽوي قابل تحسين شاعر هئا.
سن ١٨٤٣ع ۾ مياڻي جي ميدان ۾ انگريزن سائس لڙائي ڪري چالاڪي سان سنڌ فتح ڪئي.

المختصر ڪلهوڙا ۽ ٽالپور ادوار ۾ سنڌ ۾ فارسي علم و ادب پنهنجي اوج ڪمال تي پهتل هو. سنڌي شاعرن، ايراني شعراء سان ڪلهو ڪلهي ۾ هئي علم و ادب ۾ پنهنجو پلئه ڀاري ڪري ڪين شه ڏئي ثابت ڪري ڏيکاريو ته سنڌي عالم ۽ شاعر به فارسي علمي ادبي بصيرت ۾ پوئتي نه آهن. ڪلهوڙن جا ايران سان اهڙا گهرا تعلقات نه هئا جهڙا ٽالپرن جا، جن جي تهذيب ۽ ثقافت کان متاثر ٿي فتح علي شاهه قاچار مير مراد علي خان کي پنهنجي نياڻي جو سڱ ڏيڻو ڪيو جنهن تي مير صاحب پنهنجي وڏي عمر هئڻ سبب انڪار ڪيو.

زير بحث ادوار ۾ غلام محسن ٺٽوي جيڪو پنهنجي دور جو سعدي‌ء سنڌ هو، محقق مير علي شير قانع، سيد عظيم الدين ٺٽوي، مير غلام علي مائل ٺٽوي، سنڌ جا مايه ناز شعراء هئا، جن تي جيترو به سنڌ فخر ڪري سو ٿورو آهي. هنن سنڌ جي علم و ادب کي اهڙو ته روشن ڪيو جو آئينده هرصدي ۾ هنن جا اسماء گرامي آفتاب و ماهتاب وانگر دائما ضيا پاشي پيا ڪندا. ٽالپرن جي دور جا مشهور معروف شعراء هي آهن: سيد ثابت علي شاهه سيوستاني، سيد عظيم الدين ٺٽوي، عبدالوهاب "آشڪارا" مير غلام علي "مائل"، مير ڪرم علي خان "ڪرم"، مير مراد علي خان "علي"، منشي صاحبراء "آزاد"، نواب ولي محمد خان لغاري، آخوند محمد قاسم هالائي، ڀائي دلپت راءِ، ديوان بچير سنگ، مير نصيرخان "جعفري" مير صوبدارخان "مير"، محمد يوسف خدمتگار، محمد عارف "صنعت"، ميرزا خسرو بيگ، آخوند ميان صاحبڏنو، آغا سيد زين العابدين شاهه، آغا سيد ڪاظم شاهه "سرخوش" سيد مظهر طباطبائي، ميرزا آزاد ڪشميري، مير هوتڪ خان افغان، ميرزا مراد علي بيگ "سائل"، مخدوم نورمحمد بوبڪائي، سيد علي مشتاق، عبدالمجيد جوڪيو، منشي دولترام، آخوند محمد بچل "انور"، آخوند احمد، آخوند غلام حيدر "حيدر"، نورمحمد جوهري سيوستاني، ملا محمد روشن حيدرآبادي، ديوان ميٺارام "مسرور" وغيره وغيره.

هاڻي اسين پنهنجي اصل موضوع تي اچون ٿا يعني سنڌ جا جيڪي ب فارسي گو حڪمران شاعر ٿي گذريا آهن تن جو مختصر احوال سندن ڪلام سميت حسب ذيل پيش ڪجي ٿو.

ڄام نظام الدين سمون

ڄام نظام الدين عرف ڄام نندو سمي گهراڻي مان سنڌ جو بادشاهه هو. هن سن ٨٦٦هه کان سن ٩١٤هه (سن ١٤٦١ع - ١٥٠٨ع) تائين سنڌ تي حڪومت ڪئي. هي بادشاهه ديني دنيوي علومن کان واقف ۽ صوم و صلوات جو پابند ۽ غريبن مسڪينن جو رکپال سخي دريادل هو. پڻ شان و شوڪت، جاهه و جلال ۾ پنهنجو مثال پاڻ هو. هن جي عهد ۾ مدرسا ۽ خانقاهون آباد هيون. ڄام نندي جي دربار ۾ علماء فضلا ۽ شعراء موجود هئا. سرڪاري لکپڙهه بعد اڪثر سمورو وقت عالمائن جي صحبت ۾ بسر ڪندو هو، صاحب "مآثر رحيمي" کان منقول آهي تہ سموري هندستان ۾ هن جهڙو پرهيزگار ۽ صاحبِ فضيلت ٻيو ڪو بادشاهه ناهي. ڄام نظام الدين شاعر هو. حسب ذيل رباعي مان سندس دينداري نمايان ٿئي ٿي.

رباعي

اي آنڪہ ترا نظام الدين مي خوانند   تو مفتخري ڪہ مرا چنين مي خوانند
گردر رهِ دين از تو خطائي رفتہ   شڪ نيست ڪہ ترا ڪافر لعين مي خوانند

ميرزا شاهه بيگ ارغون

ميرزا شاهه بيگ عرف شاهه شجاع ابن ميرزا ذوالنون، سنڌ جو پهريون ارغون حاڪم هو. هن هڪ سال جو مختصر عرصو سنڌ تي حڪومت ڪئي. ماهه محرم سن ٩٢٧هه (سن ١٥٢٠ع) جي هي سنڌ جي حاڪم جي حيثيت سان فتح جو نقارو وڄائيندو اچي ٺٽي ۾ داخل ٿيو ۽ ماهه شعبان سن ٩٢٨هه (سن ١٥٢١ع) جي وفات ڪيائين. هي صاحبِ علم و فضل فرمانروا هو. حڪومت سان گڏ علم جي حصول خاطر عالمن جي صحبت ۾ وقت صرف ڪندو هو. هي دائما عبادت ۽ اطاعت الاهي ۾ مشغول رهندو هو. هن پاڻ خود قرآن مجيد جو تفسير لکيو، ازان سواءِ ڪافيہ جي شرح، حاشہ شرح فرائض سيد شريف، حاشہ شرح مطالع ۽ ٻين ڪيترن رسالن تي هن جا حاشا مشهور آهن. ميرزا شاهه بيگ شاعر هو، تخلص "نفسي" ڪيائين. سندس هڪ شعر هن هيٺ پيش ڪجي ٿو.

بگسل و پيوند ڪن خود را بہ از خود رستہ   ميوهٔ ڪز شاخ پيولدي بود شيرين ترست

ميرزا شاهه حسن بيگ ارغون

ميرزا شاهه حسن بيگ ابن شاهه بيگ ارغون سن ٩٢٨هه (سن ١٥٢١ع) ۾ پيءُ جي وفات بعد نصرپور ۾ مسند نشين ٿيو. هن ٣٤ سال سنڌ تي حڪومت ڪري آخر رضا بقضا فالج جي بيماري ۾ مبتلا ٿي سن ٩٦٢هه (سن ١٥٥٤ع) ۾ لاولد ٿي وفات ڪيائين. ميرزا شاهه حسن

بهادر سخي عالمن فاضلن ۽ شاعرن جو قدردان هو. پاڻ شاعر هو، سندس تخلص "سپاهي" هو. وفات بعد سندس لاش ديار حبيب ۾ دفن ٿيو.

غزل

تيغ تو تيز و سنانت تيز و مژگان تو تيز
بهر خون بيدلان گويا تو داري اين ستيز

باد گويا دوش همدم بود با آن زلف و خال
زانکه آمد صبحدم عنبر فشان و مشک و بيز

سير در گلزار حسنت هر حذر اي سر و ناز
جلوه کن در عالم هر جانب افگن رستخيز

ساکنان اه فلک بودند در هنگام صبح
هم در افشان شد به ثابت هم براهت اشک ريز

اي "سپاهي" گر بدست افتد صراحي و مئي
بايتي در پاي گل بنشين و مئي در جام ريز

مرزا جاني بيگ ترخان

سن ۹۹۳هه - ۱۵۸۵ع ۾ مرزا محمد باقي وفات ڪئي سندس پٽ مرزا پاينده بيگ جنون جي مرض ۾ مبتلا هو، تنهنڪري اميرن وزيرن صلاح ڪري مرزا محمد باقي جي پوٽي مرزا جاني بيگ کي تخت تي وهاريو. هي ترخان گهراڻي جو آخري بادشاهه هو. مرزا جاني بيگ نهايت عقلمند سخي ۽ فيض رسان بادشاهه هو. هن جي عهد ۾ اڪثر رعايا سک چين سان گذاريو. بکر جي حڪومت ختم ٿيندي ٿي، اڪبر بادشاهه جون نظرون ٺٽي تي پوڻ لڳيون. سن ۹۹۴هه ۾ اڪبر جي حڪم سان بکر جي گورنر نواب محمد صادق، مرزا جاني بيگ تي چڙهائي ڪئي. طرفين کان لڙائي جاري رهندي اوچتو اڪبر بادشاهه جو، محمد صادق کي حڪم پهتو ته لڙائي بند ڪر، جاني بيگ اسان جي اطاعت ۽ فرمانبرداري تي تيار آهي. ان بعد محمد صادق لڙائي بند ڪري بکر واپس هليو ويو. پنجن سالن بعد ۹۹۹هه - ۱۵۹۰ع ۾ جڏهن اڪبر بادشاهه لاهور ۾ هو ته وري اڪبر کي ٺٽي جي فتح ڪرڻ جو خيال پيدا ٿيو. جنهن تي، هن عبدالرحيم خان خانان کي مرزا جاني بيگ جي مقابلي لاءِ مقرر ڪري موڪليو. بهرحال ٻنهي جي وچ ۾ انڙپور ۾ گهمسان جي لڙائي لڳي. مرزا جاني بيگ پنهنجو لشڪر پسپا ٿيندو ڏسي، صلح ڪري سيوهڻ جو قلعو خان خانان جي حوالي ڪيو. جلدي خان خانان کي اڪبر جو حڪم پهتو ته مرزا جاني بيگ کي پاڻ سان وٺي دارالسلطنت (دهلي) ۾ پهچي. جڏهن جاني بيگ دهلي پهتو تڏهن اڪبر کيس پنج هزاري جي منصب سان نوازي، ٺٽي ۽ سيوهڻ جون جاگيرون به کيس عطا ڪيون. پر ان سان اهو به حڪم ٿيو ته مرزا جاني بيگ، بادشاهه سان ڪجهه عرصو گڏ رهي. آخر سن ۱۰۰۹هه - ۱۶۰۰ع جي برهانپور ۾ مرزا جاني بيگ تي سرسام جو حملو ٿيو جنهن سبب وفات ڪيائين سندس لاش ٺٽي ۾ آيو ۽ ڪوه مڪلي تي مدفن ڪيو ويو. مرزا جاني بيگ شاعر هو سندس تخلص "حليمي" هو، حسب ذيل چند رباعيات پيش ڪجن ٿيون.

رباعيات

خوش آن وقتي ڪه عشق غمخوارم بود — آه شب و گريهء سحر ڪارم بود
بد گردشي چرخ بين ڪه بامن نگذاشت — ڪالائي غمي ڪه زيب بازارم بود

(۲)

عشقي خواهم ڪه از خودي پاڪ ڪند — آب مژده ڪه دهر نمناڪ ڪند
پائي ڪه بيابان اصل را سپرد — دستي ڪه گريبان هوس چاڪ ڪند

(۳)

جري به من و رحم باوهر دوبده — داد من و آن بهاله جوهر دوبده
من زندگيش خواهم و او مردن من — يارب تو مراد من و او هر دوبده

مرزا غازي بيگ ترخان

مرزا جاني بيگ جي وفات ڪان اڳوات ئي اڪبر بادشاه جي حڪم سان مرزا غازي بيگ کي وارث مسند تي واليء سنڌ تسليم ڪيو ويو. ان وقت مرزا غازي بيگ ۱۳–۱۴ سالن جي عمر جو هو ۽ هن ٻن ٽن سالن اندر حڪمراني جو مثال قائم ڪيو. سن ۱۰۱۳ هه–۱۶۰۴ع ۾ اڪبر بادشاهه مرزا غازي بيگ کي آگري ۾ گهرائي ڏسڻ ٿي چاهيو. حڪم مطابق غازي بيگ وڃي پهتو پر اڪبر بادشاهه چند مهينن بعد وفات ڪئي. ان بعد جهانگير بادشاهه مرزا غازي بيگ کان متاثر ٿي کيس ”فرزند ارجمند“ جو خطاب ڏنو ۽ بعد ۾ کيس ٺٽو، سيوستان، بکر، ملتان ۽ قندار جاگير ۾ مليا. غازي بيگ موسيقاري جي فن ۾ ماهر استاد هو ان سان گڏ نهايت عقلمند بهادر سخي دريا دل حاڪم هو. مرزا غازي بيگ شاعر هو ۽ سندس تخلص ”وقاري“ هو. هن تقريباً هزار اشعار جو ديوان ڇڏيو. طالب آملي، مرشد بروجردي ۽ سنجر طباطبائي هن جي دربار جي رونق هئا.

سن ۱۰۲۱ هه–۱۶۱۲ع جي قندار ۾ سندس نديم لطف الله خان ابن خسرو خان چرڪس کيس سندس غلام عبداللطيف جي هٿان زهر ڏياريو جنهن سبب وفات ڪيائين. ان وقت هن لاولد نوجوان جي عمر ۲۵ سالن جي هئي. سندس لاش قندار مان مڪلي (ٺٽي) جي قبرستان ۾ آيو، جتي پنهنجي والد مرزا جاني بيگ جي پرسان دفن ٿيو. مرزا غازي بيگ جي وفات بعد ترخان حڪومت جو آفتاب هميشه لاءِ غروب ٿيو.

غزل

در عهد تو مارا همه باغير خطاب است — سر پنجهء مژگان و گريبان عتاب است
در برنگهء حيرت تو بي‌خبران را — ڪيفيت ديدار تو از جنس شراب است
آهم ز غم بوئي تو هم نافهء مشڪ است — اشڪم ز گل روئي تو هم طبع گلاب است

از دیدنِ گل دیده اگر تیره نه گشتي آئینه مرا پیش تو باچشم پرآب است
شاخ مژه ام سبز شد و غنچهء خون کرد اینها همه از تربیتِ چشم پرآب است

از روز ازل لغمه پرسیتم "وقاري"
دیوانگيء ما گلِ مضراب رباب است

میان سرفراز خان (ڪلهوڙو)

میان سرفراز خان ملقب به "خدایار خاني"، میان غلام شاهه خان جي وفات بعد سنه ۱۱۸۶ھ (۱۷۷۲ع) ۾ سنڌ جو حاڪم ٿيو. هن پنهنجي سياسي ڪمزورين سبب، راجوليڪي جي چوڻ تي پنهنجي بهادُر ۽ وفادار سپهه سالار ۽ وزير مير بهرام خان ٽالپر ۽ ان جي فرزند مير صوبدار خان کي بي گناه شهيد ڪرايو. جنهن ڪري پروچ مٿس ڪاهي آيا ۽ هي لٽين خدا آباد سان پڄي حيدرآباد ۾ پهچي پنهنجي پيءُ جي ٺهرايل قلعي ۾ اچي پناه گزين ٿيو، جتي اميرن جي فيصلي بعد هي پٽ سميت قيدي جي حالت ۾ گڏ رهڻ لڳا. سنه ۱۱۹۰ھ (۱۷۷۶ع) ۾ ميان عبدالنبي خان کين بيدردي سان قتل ڪرايو.

میان سرفراز خان نهايت عقلمند ۽ پنهنجي وقت جو عالم ۽ شاعر هو. تخلص "سرفراز" ڪيائين. ديوان سرفراز ۾ غزليات، مثنويون، قصيده، قطعات ۽ رباعيون چيل آهن. هن جي دربار جي روشن چراغن مان مولوي غلام علي مداح، سيد ثابت علي شاهه، منشي شيوڪرام "عطارد" سيد عظيم الدين، محمد پناه "رجا" قابل ذڪر شاعر آهن. ڪلهوڙا حڪمرانن مان فقط ميان سرفراز خان، صاحب ديوان شاعر ٿي گذريو آهي.

غزل

تو اي مرغ چمن دلشاد میکن بہ مرغانِ قفس هم یاد میکن
تو چون باگل نشيني هم نگاهي بدام افتادهٔ صیاد میکن
تو چون برشاخِ گل باشي نواسنج بیادِ ما دمي فریاد میکن
تو چون پروازگیري در گلستان زبالِ بستهء من یاد میکن

تغافل چند اي سرو "سرفراز"
بہ بندم پا به لطف آزاد میکن

مير غلام علي خان ٽالپر

مير غلام علي خان ملقب به "بندگانِ سرڪار عالي" پنهنجي وڏي ڀاءُ فاتح سنڌ مير فتح علي خان جي وفات کان پوءِ سنه ۱۲۱۷ھ (۱۸۰۲ع) ۾ سنڌ جو بادشاهه ٿيو ۽ ٻين ٽالپرن جي چوياري سان پيو حاڪم هو. هن جي ڏينهن ۾ سنڌ ۽ قلات جا تعلقات تمام وڏي ويا جو جو قلات جي حاڪم مير نصير خان جي پٽ مير محمود خان جي ڀائيء سان ڀاڻاڙيء

(لاڙڪاڻي) جي شهر ۾ مير غلام علي خان جي شادي ٿي. مير غلام علي خان شڪار جو شوقين هو. هڪ دفعي هرڻ جي شڪار تي ويو، هرڻ کي ڦاڻ ڪبير وڌائين، ان وقت اتفاق سان هرڻ جي سڱ جي چهنب مير صاحب جي پير ۾ اهڙي ته لڳي جنهن جي زخم کان سنه ۱۲۲۷ هه (۱۸۱۲ ع) ۾ وفات ڪيائين، ٽالپر حڪمران خاندان مان هي پهريون شاعر هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن شعر چوندو هو ۽ هي بيت سندس چيل آهي.

چون سربرهنه بوده ام سر پيش کس نه برده ام
سر زير بار منت دستار کرده مارا(۱)

مير ڪرم علي خان ٽالپر

سنه ۱۲۲۷ هه ۾ مير غلام علي خان ٽالپر جي وفات بعد مير ڪرم علي خان ملقب به "سرڪار عظمت مدار" سنڌ جو بادشاهه ٿيو. حڪومتي ڪاروبار هلائڻ ۾ سندس ڀاءُ مير مراد علي خان ساڻس شامل هو. مير ڪرم علي خان سخن فهم، سخن سنج ۽ اهل فن جو قدردان هو. ڪيترائي ايران، هندوستان ۽ سنڌ جا شاعر، عالم، اديب ۽ مصنف سندس دربار جي رونق هئا. مير ڪرم علي خان قرآن مجيد جو حافظ هو ۽ سندس شاعري جو آغاز فاتح سنڌ ميرفتح علي خان جي عهد کان ٿيو. پنهنجو تخلص "ڪرم" ڪيائين. سندس تصنيفات مان "ديوان ڪرم" ۽ "مجموعہ دلڪشا" مشهور آهن. سيد مير غلام علي "مائل"، مخدوم نور محمد بوبڪائي، منشي صاحبراءِ "آزاد" مير صاحب جي دؤر جا مشهور معروف شاعر هئا.

مير ڪرم علي خان سنه ۱۲۴۴ هه (۱۸۲۸ ع) جي حيدرآباد ۾ وفات ڪيائين. ٽالپر حڪمران خاندان مان هي پهريون حاڪم هو، جنهن کي سندس وصيت مطابق ٽين خدا آباد جي بدران حيدرآباد ۾ قبن واري ٽڪريءَ تي دفن ڪيو ويو ۽ سنه ۱۲۴۵ ع ۾ مٿس بهترين مقبرو تعمير ٿيو.

غزل

لطف ايزد هست هردم يار ما زين سبب بگرفت رواق کار ما
از نسيم فيض او خواهد شگفت تازه گل در گلشن گلزار ما
مطلع خورشيد را شرمنده ساخت سـ جبين از مطلع انوار ما
بنده ام تا زنده ام اي نازنين نيست مخفي عهد ما اقرار ما

نيست حاجت تا "ڪرم" سازد بيان
کارساز ما بفکر کار ما.

---

(۱) مير حسين علي خان جي ڪتابڇه "ياد رفتگان" ۾ فقط هڪ بيت مير غلام علي خان جي نالي لکيل آهي.

مير مراد علي خان ٽالپر

مير ڪرم علي خان جي وفات بعد سنه ١٢٤٤ ھ ۾ مير مراد علي خان ٽالپر سرير آرائي سلطنت ٿيو. مير مراد علي خان ٥٥ سال سنڌ تي حڪومت ڪئي، يعني ٤٩ سال، مير فتح علي خان، مير غلام علي خان ۽ مير ڪرم علي خان وارا ۽ پوءِ پاڻ، ست سال پنهنجي دؤر حڪومت جا، هي مير صاحب سياسي بصيرت ۽ شعور کان بخوبي واقف هو، جنهن ڪري پنهنجي حڪومت وارو عرصو نهايت سياڻپ ۽ عقلمنديءَ سان طئي ڪيائين. مير مراد علي خان به قرآن مجيد جو حافظ هو. هي جهڙو بهادر ۽ عقلمند هو، تهڙو ئي سخن فهم، سخن سنج، عالم ۽ شاعر هو. سندس تخلص "علي" هو. مير صاحب جي تاليفات مان "طب مراد" ۽ "محڪ خسروي" ناياب شاهڪار ڪتاب موجود آهن. دستور مطابق مير صاحب جي دربار ۾ عالم فاضل ۽ شاعر موجود هئا، جن مان آزاد ڪشميري، آخوند محمد قاسم هالائي ۽ نواب ولي محمد خان لغاري قابلِ تحسين شاعر هئا. مير مراد علي خان ٦٣ سالن جي عمر ۾ سنه ١٢٥٠ ھ (١٨٣٤ع) ۾ وفات ڪئي ۽ حيدرآباد ۾ قبن واري ٽڪريءَ تي سندس مدفن آهي.

غزل

نباشد فصل چون فصلِ بهاران — چه خوش باشد ولي با دوستداران
نه مانندِ رخت آن مهر تابان — نه مانندِ عذارت گلعذاران
بوصلِ تو چنان مشتاق مارا — که باشد تشنهٔ مشتاق باران
چه خوشخطي دميده بر رخِ يار — چو سبزه نو ميده فصل بهاران
"علي" هست از غلامانِ شهِ دين
چه پروا باشم از دشمن هزاران.

مير نور محمد خان ٽالپر

سنه ١٢٥٠ ھ ۾ مير مراد علي خان جي وفات کان پوءِ سندس وڏو فرزند مير نور محمد خان ملقب به "سرڪار عالي مدار" سنڌ جو بادشاهه ٿيو. مير محمد علي خان ابن مير صوبدار خان ابن فاتح سنڌ مير فتح علي خان، مياڻي واري لڙائيءَ بعد ڪلڪتي ۾، نظربندي جي ايامڪاريءَ ۾ منظوم "شهنشاهه نامه" فارسي مثنوي ۾ تصنيف ڪيو آهي، جنهن ۾ پنهنجي بزرگن جو ذڪر ڪندي، هڪ هنڌ لکي ٿو ته "جيڪڏهن مير نورمحمد خان اڄان به جيئرو هجي ها ته اسان جي حڪومت هرگز ختم نه ٿئي ها. جيئن ته کيس الله تعاليٰ اهو سياسي شعور ۽ عقل عطا ڪيو هو، جنهن جي بنا تي، انگريز ڪائونس ڊ جندا پني آيا. جيتوڻيڪ مير مراد علي خان جي وفات بعد شاهه شجاع، رنجيت سنگهه ۽ انگريز پنهنجي سياسي چالن سبب حڪومت کي ڏاڍو پريشان ڪيو، پر مير نور محمد خان جو سير هو، جنهن هنن کي پنهنجي سياسي بصيرت سان

ٻئي منهن توڙ جواب ڏنو." مير نورمحمد خان سن ۱۲۵٦ھ (۱۸۴۰ء) ۾ وفات ڪئي. هن مير صاحب به امام رضا عليه السلام جي روضه (مشهد) تي مطلا قرآن مجيد موڪليو. ٽالپر حڪمرانن مان مير نورمحمد خان بهترين خطاط هو ۽ شاعر به هو. دستور مطابق سندس دربار ۾ علماء، دانشور، اڪابر ۽ شاعر موجود هئا. هن مير صاحب جي دور ۾ شوڪت، نورمحمد جوهري ۽ محمد روشن قابلِ داد شاعر هئا. سرڪار عالي تبار مير حسين علي خان پنهنجي ڪتابچ "يادِ رفتگان" ۾ لکيو آهي ته "مير نورمحمد خان شاعر هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن شعر چوندو هو". ليڪن اڄ تائين ڪو به نظم، غزل يا شعر، مير صاحب جو اسان جي نظر مان نه گذريو آهي، تنهن ڪري فقط مير صاحب جي احوال تي اڪتفا ڪجي ٿي.(۱)

مير محمد نصير خان ٽالپور

مير محمد نصير خان ملقب به "سرڪار فيض آثار" پنهنجي وڏي ڀاءُ مير نورمحمد خان جي وفات بعد سن ۱۲۵٦ھ جي سنڌ جو حاڪم ٿيو. هي ٽالپر خاندان مان سنڌ جو آخري بادشاهه هو. هي به پنهنجي بزرگن وانگر بهادر عالي همت سخي دريا دل عالمن فاضلن ۽ شاعرن جو قدردان هو. آخوند محمد بچل "انور"، محمد روشن، محمد يوسف ۽ ميرزا طاهر، مير صاحب جي خاص شعراء مان هئا. مير نصير خان شاعر هو ۽ سندس تخلص "جعفري" هو. مير صاحب جي تصنيفات مان "ديوان جعفري" منظوم قصه "مرزا صاحبان" ۽ "مختيار نامه" فارسي ۾ موجود آهن. مير نصير خان به امام علي موسيٰ الرضا عليه السلام جي روضي تي "پنج هزاري" مطلا قرآن مجيد موڪليو.

مير نصير خان ساده لوح طبيعت جو هو، جنهن ڪري سندس سياسي ڪمزورين سبب انگريز ڪائونس ٿري ويا، جنهن جي نتيجي ۾ سن ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن ساڻس مياڻي جي ميدان ۾ لڙائي ڪري، لڳيءَ سان سنڌ فتح ڪئي ۽ بعد ۾ کيس ڪلڪتي موڪليو ويو، جتي سن ۱۸۴۵ع ۾ وفات ڪيائين ۽ سن ۱۸۵۵ع ۾ گورنر جنرل ڊلهوزي جي حڪم سان ميرصاحب جو لاش حيدرآباد ۾ آئي، قبن واري ٽڪريءَ تي دفن ڪيو ويو. ان وچ جو سمورو دردانگيز احوال اسان پنهنجي تاليف ڪيل ڪتاب "حيدرآباد جي ميرن جي تاريخ" جي مقدمي ۾ تفصيل سان لکيو آهي.

غزل

يارم امروز ميهمان آمد	دربرم چون به جسم جان آمد
يار بر قصر در شبِ تاريک	همچو ماهي بر اسمان آمد
آن مسيحا نفس درِ آغوشم	در تن مرده همچو جان آمد

---

(۱) مير حسين علي خان جي ڪتابچ ياد رفتگان ۾ مير نور محمد خان جي نالي سان منسوب ڪيل هڪ بيت لکيل آهي، مگر ٻنهي مصراعن جا وچ وارا سمورا الفاظ ڪرم خورده آهن، جنهن ڪري بلڪل پڙهڻ ۾ نه ٿو اچي.

جرعهء مئي بہ من عطا فرمود — يارم از لطف مهربان آمد
دلربا هر نشين من شده زان — مدعي زار و ناتوان آمد
يار در محفلم ز راهِ وفا — همچو سروِ بوستان آمد
برسرِ ماهم ز مهرِ لبيءص — لطف حيدر چو سايہ بان آمد
بركابِ شہِ "مراد علي" — نصرت از هر طرف دوان آمد

"جعفري" رابيء مدد بہ جهان
"علي" از لطف مهربان آمد.

مير علي مراد خان ٽالپر

سنہ ۱۸۴۳ع (۱۲۵۹هہ) ۾ انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ بعد خيرپور جي ڏيهي رياست جو پهريون حاڪم مير علي مراد خان ٿيو. هي بہ حسب دستور غريب نواز، علم دوست ۽ شاعر هو. سنڌي ڪلام ۾ "مجروح" ۽ فارسي ڪلام ۾ "علي" تخلص ڪيائين. هن جي دربار بہ وقت جي عالمن فاضلن ۽ شاعرن جي آماجگاهہ هئي، جتي الهن جي شايان شان قدر افزائي ٿيندي هئي.

سنہ ۱۸۴۳ع ۾ حيدرآبادي مير نصير خان جي ڪلڪتي وڃڻ بعد، سمورا ايراني ۽ هندوستاني شعراء گهٽي پاڳي حيدرآباد دکن ۽ آس پاس هليا ويا، فقط سنڌي شعراء جهڙوڪ مرزا محمد باقر "آصف" گرجي، محمد قاسم هالائي، سيد غلام مرتضيٰ شاهہ "مرتضائي" ٺٽوي مرزا احمد علي قلاتي وغيره وڃي خيرپور پهتا ٿي، مير علي مراد خان جي دربار جي زينت ٿيا.

مير علي مراد خان سنہ ۱۳۱۱هہ (۱۸۹۴ع) جي خيرپور ۾ وفات ڪئي. وصيت مطابق سندس لاش ڪربلا معلي (عراق) ۾ دفنايو ويو.

غزل

اي شوخ ستمگر ستمِ بي حساب چيست — بر عاشقان صميميء ناز و عتاب چيست
شمشير آبدار ڪشيدي شتافتي — اين خشم بي گناه بر اين دل ڪباب چيست
از زلف پيچدار مرا تاب دادهٔ — مژگانِ تست قاتلِ چندين عذاب چيست
ظاهر بيا براي خدا پيش من نشين — اين آمدن بہ شوخيء عاشق بہ خواب چيست

پابند شد ز عشق تو مسڪين "عليمراد"
گاهي خلاف وعده و گاهي صواب چيست.

وضاحتون

(I) رابعہ بنت ڪعب چوٿين صدي هجري قصدار شهر ۾ رهندي هئي. قصدار يا قزدار بلوچستان جي ضلعي جهلاوان جو ڳوٺ آهي ۽ ان شاهراھ تي آهي جا ڪاڇي ڪان مڪران ۽ قلات ڪان پيلا ڏي وڃي ٿي. جيئن تہ عوفي ڪان سواءِ ڪنهن بہ قديم تذڪره ۾ رابعہ جو ذڪر نہ ٿو ملي. بهرحال تحقيق ۽ جستجو بعد معلوم ٿيو آهي تہ رابعہ حسين عالم ۽ بهادر ڇوڪري هئي، هن جو پيءُ وقت جو حاڪم هو جنهن پنهنجي وفات وقت پنهنجي پٽ حارث کي وصيت ڪئي تہ رابعہ جي توکي پارت هجي. رابعہ حارث جي غلام بڪتاش تي عاشق هئي ۽ محبت پريا اشعار لکي هن کي موڪليندي هئي ۽ پنهنجي تصوير بہ کيس موڪليائين. هڪ دفعي بڪتاش محل جي دروازي تي کيس ڏسي سندس دامن کي جهليو جنهن تي رابعہ ڇڙٻ ڏئي دامن ڇڏائي ڇپائينس تہ خبردار، منهنجي اظهارِ محبت ڪان ڪئي هوس جو اِ شڪار ٿي وڃين. هڪ دفعي بڪتاش جنگ تي ويو ۽ زخمي ٿي ڪري پيو. رابعہ ڪاري چادر بدن تي ويڙهي ميدان جنگ ۾ وئي ۽ بڪتاش کي کڻي آئي ۽ ان بعد بڪتاش کي پنهنجي دائي هٿان عاشقانہ اشعار موڪليندي هئي، اتفاق سان هڪ ڏينهن مذڪور سموري خبر حارث کي پئي جنهن گهر اچي تحقيق ڪئي. ڪنهن بہ غلام ڪان معلوم ٿيس تہ بڪتاش پنهنجي ڦلائي صندوق ۾ جواهر لڪائي رکيا آهن. تفتيش ڪرڻ سان خبر پيس تہ ان ۾ رابعہ جا خط آهن جنهن تي حارث يڪدم بڪتاش کي کڻي کوھ ۾ اڇلايو ۽ رابعہ جي نَسن مان سيرون کولائي حمام ۾ بند ڪري پيٽ ڪٺائي ڇڏيائين جا آخري دم تائين پنهنجي خون سان ڀتين تي اشعار لکندي رهي. جڏهن اها بڪتاش کي خبر پئي تڏهن کوھ مان نڪري پهرين حارث کي قتل ڪري پوءِ رابعہ جي قبر تي وڃي پاڻ قربان ڪيائين.

ـ (پاڪستان مين فارسي ادب ص ١٩٠)

(II) "انشائي هرڪرن" جو عربي ۾ ترجمون اسان جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي. انشائي هرڪرن جو مصنف، ديوان هرڪرن ولد مٿراداس ڪنبوھ ملتاني، نواب اعتبارخان جهانگيري جو منشي هو. انشائي ادب ۾ "انشائي هرڪرن" مقبول ۽ مشهور ڪتاب آهي. مذڪور ڪتاب تفصيل ذيل، ستن بابن ۾ منقسم آهي.

"(١) نامہ ها کہ سلاطين بسلاطين بنويسند (٢) در اصدارِ فرامين (٣) درشرح پروالجات (٤) در نوشتنِ عرايض (٥) در مکتوبات کہ ابنائي روزگار بيکديگر نويسند (٦) در نوشتن خط قبالہ شرعي (٧) در نوشتن دستک و سرنامہ"

فرمانن ۾ اهي حڪمنامہ شامل آهن جي بادشاھ يا حاڪم جي طرفان صوبيدار، قاضي يا ڪوتوال جي تقرر تي لکيا ويندا هئا. راهداري جا نمونا بہ الهيءَ عنوان جي تحت درج آهن.

پروانا منصبدارن جي نالي ۽ حڪمنامہ ٻہ آهن. مثلاً فوجدار جي نالي هي حڪم آهي تہ استغاثي جي پيروي ڪئي وڃي. فلان شخص کي قرض واپس ڏيارڻو وڃي. عرضن جي نمونن ۾ اهي رپورٽون ٻہ شامل آهن، جي سپہ سالار ۽ سردار، فتوحات جي متعلق مرڪزي دفتر ڏي موڪلين ٿا، يا پنهنجي پنهنجي علائقن ۾ امن و امان متعلق احوال و ڪوائف لکي ارسال ڪن ٿا، يا لشڪر جي ضروريات متعلق تفصيل لکن ٿا. ڪتاب ۾ اهڙي قسم جون ١٨ عرضداشتون مرقوم آهن. لچا خط ٣٤ قسمن جا آهن. مراتب و تعلقات جي بنا تي هرهڪ خط ۾ جدا جدا طرزِ تخاطب ۽ طرزِ اختتام لکيل آهي. مڪتوب اليہ جي ائڊريس لکڻ جو طريقو بہ ٻڌايو اٿس. مثلاً:

"بشرف مطالعہ نواب .... مشرف باد"

اين نامہ (عريضہ، مکتوب، کتاب، اشتياق نامہ) بخدمت والاـ برسانند.

انگريزن کي فارسي انشا سيکارڻ لاءِ هي ڪتاب منتخب ڪيو ويو هو ۽ فرانسس بالفور، انگريزي ۾ ترجمو ڪري سن ١٧٨١ع ۾ ڪلڪتي مان شايع ڪيو.

(III) اتر واري پاسي پٿر تي هي ڪتبہ لڳل آهي جيڪو ڏيکھ ۾ سادا اٺيھ انچ ۽ ويڪر ۾ ارڙهن انچ آهي هن ۾ ڪل ٦ بند ڪندہ ٿيل آهن، آخري شعر جا ڪي الفاظ ڊهي پيا آهن:

جهان مرد م کش است اي دل مباش از جان وفادارش
کہ جز کين و جفا نامد ز بيدادي دگر کارش

تو از حالِ محمد شاہ برگير اعتبار از وي
کي چون اورنگ شاهي در ربود اين دوْرِ غدارش

شهنشاهيست اين اي خواجہ کش بيني بخاک اندر
کسي هم چون بندگان بودند شاهانِ جهاندارش

اگرچہ پيش ازين صد بار دربارش چنان ديدي
کنون چشمِ خرد بکشا درينجا بنگر اين بارش

جهان بکشاد از مردي و بخشيد از جوان مردي
بدهر از کوشش و بخشش فراوان بود کردارش

[بُد از؟] ماہِ محرم [بست و يک؟] کاندر شبِ شنبہ
گذشتہ هفصد و پنجاہ و دو شد عزمِ آن دارش

—(جيڪي الفاظ خطوط وحداني ۾ ڏنا ويا آهن سي قياسي آهن).

* مغرب جي پاسي وارو پٿر ۽ آثر واري پٿر وانگر سفيد آهي جنهن تي حسب ذيل ڪتبو لکيل آهي. هي پٿر ڊيگهه ۾ ساڍا اڻويهه انچ ۽ ويڪر ۾ ساڍا ٻارهن انچ آهي.

به عهد دولت فيروزشاه خسرو گيتي
که يزدان برسرير سلطنت بادا نگهدارش

برآن سلطان دين پرور برآمد اينچنين گنبد
کي آمد پيش پاي گنبد گردون دوارش

بسال هفصد و پنجاه و چهار از هجرت احمد
قبول بنده درگاه او سرمست معمارش

.... گنبد ....
کي باد از حضرت يزدان هزاران ....

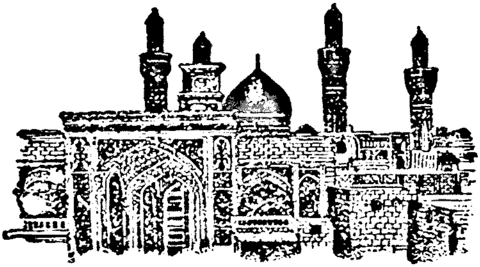

عزيزالله "عزيز" بروهي

براهوي قوم -- زبان ۽ ادب تي سرسري نظر

انگريزن برصغير پاڪ و هند ۾ پنهنجا قدم ڄمائڻ لاءِ گهڻا ئي حيلا وسيلا هلايا ۽ طاقت جو به استعمال ڪيو، ليڪن مايوسيءَ جو منهن ڏسڻو پين. غيرتمند سورهيه سنڌين، بهادر بلوچن ۽ بروهين ڪين ڪٿي به لڪاءُ ڪرڻ نه ڏنو. هتان جو ڪوبه باشندو ڪين پنهنجو نه ٿيو ڪري. سوچيائون ته اهڙن وطن دوست سورهين کي تيستائين غلاميءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙڻ مشڪل آهي، جيستائين منجهن هڪ ٻئي لاءِ نفرت جو زهر نه پکيڙيو وڃي. انگريزن پنهنجي هڪ رذيل پاليسيءَ هيٺ هتان جي قومن ۽ زبانن متعلق معلومات گڏ ڪري، پوءِ ان کي مروڙي سروڙي منافقانه انداز ۾ پيش ڪرڻ لڳا ته جيئن طبقاتي نفرت کي ڦهلجڻ لاءِ راهه هموار ٿي ملي. سنڌ ۾ پنهنجي گرفت مضبوط ڪرڻ لاءِ سنڌ واسين کي مختلف طبقن ۽ اوچ نيچ ۾ ورهايائون. وڏيرن، سردارن ۽ ڀڳدارن کي خلعتون ۽ لقب توڙي ڀيا اختيارات ڏنا ويا. ڪن کي "سر" (Sir) جو لقب ته ڪن کي وظيفا ۽ جاگيرون. "ورهايو ۽ حڪومت ڪريو" سندن پاليسي هئي. بلوچستان ۾ قدم پختا ڪرڻ لاءِ وري بلوچن ۽ بروهين ۾ اوچ نيچ جو فرق پيدا ڪيو ويو. جيتوڻيڪ هنن هتان جي مقامي ادب متعلق ڪافي معلومات يڪجا ڪئي ۽ اهڙو ڪارگر سرمايو ڏنو، جيڪو اسان ڪان مشڪل هو، ليڪن قومن کي هميشه لاءِ ويڙهائي ويا. ان هوندي به سندن ئي تحريرن مان حقيقت جو بخوبي اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

شاطرانِ يورپ کي پنهنجي سفيد چمڙي، صنعت ۽ حرفت تي ناز آهي. سندن نظر ۾ دنيا جون سڀئي سياهه فام قومون، پوءِ توڙي اهي آرين هجن يا سيماطيقي، سموريون جاهل ۽ غلام آهن. انهن مبالغه آميز بيان شايع ڪري، شيطاني موشگافين ذريعي پاڻ کي افضل سڏائڻ جون ناڪام ڪوششون ڪيون آهن. بروهي، بلوچ ۽ افغان هڪڙي ئي نسل سام بن نوح عليہ السلام جو اولاد آهن، مگر يورپ وارا ڪن لساني شاهدين سبب بروهين جهڙي ممتاز قوم کي دراوڙ سڏڻ جي ڪوشش ڪئي آهي (ڏسو تمدنِ هند، ڊاڪٽر گستاولي بان، مترجم سيد علي بلگرامي، ذڪر سنڌي راجپوتانا جون قومون). بروهين کي دراوڙ سڏڻ جو واحد بهانو، هن زبان ۾ دراوڙي ٻوليءَ جي ڪن لفظن جي موجودگي آهي. جيترن به هن خيال جي مؤرخن جا رايا پڙهيا، انهن ۾ اهوئي تاثر نظر ايندو.

هيءَ هڪ مڃيل حقيقت آهي تہ واديءَ مهراڻ ۾ بروهين کان اڳ سماٽ قوم اچي آباد ٿي هئي. حقيقتن مان معلوم ٿيو آهي تہ ان جا ڪلداني، بابلي ۽ اشوري تهذيب وارن سان گهرا ناتا هئا. فرق صرف اهو آهي تہ هو بروهين کان اوّل سنڌ ۾ آيا ۽ بروهي وري بلوچن کان پهريائين جبا آيل سڏجن ٿا، ان ڪري بلوچي جي مقابلي ۾ بروهڪي زبان اندر هتان جي لفظن جي آميزش نسبتاً وڌيڪ رهي، هڪ قدرتي ڳالهہ آهي. زبان تي علائقي جو اثر ضرور پوي ٿو. هن وقت جوڻي مثال وٺو، سنڌ ۾ آباد بروهي ۽ بلوچ پنهنجي ٻوليءَ ۾ اڄ کان بہ وڌيڪ سنڌي لفظ ملائين ٿا. گهڻا تہ پنهنجي اصل ٻولي بہ وساري ويٺا آهن. سنڌي زبان جو اثر ۽ ميلاچ وڌيڪ تيز آهي، ان ڪري هرڪو ان کي جلدي قبولي وٺي. سندس چاشني، ٻوليءَ کي وڌيڪ وسعت ۽ خوبصورتي بخشي ٿي. ٻولين ۾ ادبي اهڃاڻ جو اهوئي سبب آهي. جيئن تہ ٻولن ۾ لفظن جي ڏي وٺ وارو اصول اوّل کان ئي عمل ۾ ايندو رهيو آهي، ان ڪري محترم عبدالرزاق چنيسرائي لاسي صاحب، جناب جسٽس خدا بخش مري صاحب جي حوالي سان لکي ٿو تہ جڏهن "ڪوچ" قبيلن يعني بروهين ڪرمان مان قلات ۽ خضدار ڏانهن هجرت ڪئي ۽ اتي رهيا تہ سندن اصل زبان بگڙي ويئي ۽ هتان جي قديم ٻولين جا لفظ پنهنجي زبان ۾ ملائي ڇڏيائون.

بروهين ۽ بلوچن جو ايرانين، تورانين، تاتارين ۽ هندوستان جي ٻين جاٽ، راجپوت ۽ دروبڊين سان ملي وڃڻ ڪري سندن زبان ۾ ڌاريا لفظ گڏجي ويا، ان ڪري سندن اصلي ساخت ۽ صورت ۾ انقلاب اچي ويو. هن وقت تائين يورپي محققن جيڪي رايا ڏنا آهن تن مطابق براهوئي ۽ بلوچي زبانون انڊويورپين زبانن جي ملاوت سبب نئون رنگ اختيار ڪري چڪيون آهن. هنن ۾ اگرين (Ugrain)، فنش (Finish) ۽ ارمي ٻولين جا لفظ ملي ويا آهن. اهڙيءَ طرح "ميڊ" (Med)، جن جي طاقتور حڪومت ٦١٢ ق.م نينوي جي پُر شوڪت حڪومت کي صفحهٔ هستيءَ تان هٽايو هو، اهي بہ انڊويورپين شمار ٿين ٿا. ايران ۽ بلوچستان بہ انهن جي ماتحت هئا. اهي ميڊ اڄ بہ بلوچستان ۾ موجود آهن. (جي-بي- ميلسن: اي هسٽاريڪل اسڪيچ آف دي نيو اسٽيٽس آف انڊيا، لنڊن ١٨٢٥).
براهوئن جي وجود جو ذڪر يونانين بہ ڪيو آهي. مغربي محقق 'سر ڊينس بري' پنهنجي ڪتاب "دي براهوئي لئنگئيج" ۾ لکي ٿو تہ اهي واديءَ هيلمند ۾ رهندا هئا، جن کي يونانين بروئا (Biroea) نالو ڏنو. سر چارلس ماسن مطابق "بروهي" ٻن لفظن جو مرڪب آهي، با (Ba) ۽ روهي (Rohi) يعني جابلو ماڻهو. مسٽر اي. ڊبليو. هگس جي ڪتاب "بلوچستان" ۾ براهوئي ۽ ناهروئي (Nahroi) ساڳيا لفظ آهن. درحقيقت ان ۾ بہ سندن غلطي چئجي ڇاڪاڻ تہ ناهروئي بہ بروهن جي هڪ خاص شاخ آهي، جيڪي هيلمند وارن ميدانن کي ڇڏي کان پوءِ بروهن پريڪان (Paricanoi) علائقو مڪران ۾ وسايو، جڪو هنگول نديءَ مٿان لارڻا جبل جو مشرقي حصو هو.

بروهين، بلوچن ۽ افغان جي جسماني توڙي لساني ساخت متعلق ويهين صديءَ جي شروعات ۾ مغربي مؤرخن قلم کنيا. مسٽر ايل. ڊيمس جي تحقيق موجب بلوچ ۽ بروهي قومون ترڪي-ايراني آهن. ڪن محققن جي خيال مطابق براهوئي لفظ برده (Barada) مان نڪتل آهي. برده شام ۾ هڪڙي ندي آهي جيڪا جبل لبنان کان نڪري عتيبه جي ڍنڍ ۾ چوڙ ڪري ٿي. سندس هڪڙي شاخ الباناتي دمشق ۾ آهي (تاريخ بلوچستان، مصنف راءِ بهادر هيتورام، لفظ "برده").
ڪرنل سر ٿامس هالڊچ براهوئن جو وطن ڪلده (Caldia) ڏيکاري ٿو، جيڪو فرات جي ڏکڻ ۽ اتر طرف ايراني نار کان وٺي بابل تائين هو. انهن شام کان نڪري ڪلده ۾ ڪونت اختيار ڪئي. اها حڪومت ١٠٠٠ ق.م. کان ٦٠٠ ق.م. تائين قائم رهي، ان بعد اشور جي ماتحت ٿي ويئي. ڪرنل صاحب جي راءِ موجب بلوچن توڙي براهوئن جي جسماني بيهڪ هوبهو نجد جي عربن سان مشابهت رکي ٿي. بروهن جا زيتولي چهرا، ڊگها قد، طويل ۽ سڌا يا باز جي چهنب وانگر سڙهيل نڪ ۽ ڊگها وار باڻمرادو سندن حسن و قامت کي ظاهر ڪندي ڏيکارين ٿا تہ اهي عرب آهن يا ترڪ. براهوئن جو سراسري قد سادا پنج يا ڇهن فوٽن کان گهٽ ڪونہ آهي. سفيد ۽ سرخي مائل رنگت سبب سنڌ، پنجاب، راجپوتانا ۽ هندستان ۾ ولائتي يعني باهريان سڏجن ٿا (ماڊرن رويو جولاءِ ١٩١٨ع، بلوچستان ص ٤٢-٤٦ ڪلڪتہ).
مٿين ڳالهين جي ابتڙ دراوڙ جن ۾ ڪول، ڀيل، باگڙي ۽ مينگهواڙ وغيره اچي وڃن ٿا، قد جا بندرا، نڪ لنڊو ۽ ٿلہ، سياهہ فام ڪوجها آهن. سندن جسماني بناوت ۽ شڪل شبيهہ ڪنهن بہ نموني بروهن يا بلوچن سان متشابهہ نہ آهي. جڏهن تہ ٽنهي قومن بلوچ، براهوئي ۽ افغان جي پاڻ ۾ گهڙهي تهذيبي يڪسانيت نظر اچي ٿي. سندن ثقافت تقريباً هڪ جهڙي آهي. ٽنهي جون عورتون گهڪهو پائينديون آهن. شادي غمي جي رسومات ۾ بہ هڪجهڙائي اٿن. سرداري ۽ قبائلي نظام جا پيروڪار آهن. ٽنهي جي ذاتين پٺيان "آڻي يا آني ۽ زئي" لفظ ڪم اچي ٿو. مثلاً پندائي، جکرائي، شهوائي، عمرائي، درالي، اچڪزئي، زرڪزئي، بنگل زئي، تنبرائي ۽ شهدادائي وغيره. هر بلوچ، براهوئي يا پٺاڻ پنهنجي نالي پٺيان "خان" لفظ ڪم آڻي ٿو جيڪو دراصل ترڪي لفظ آهي. افغان "جان" لفظ بہ استعمال ڪندا آهن. بروهي بہ پيار مان "جان" لفظ نالي پٺيان ڪم آڻين ٿا. اهڙيءَ طرح عورتن جي نالن اڳيان "بي بي" ۽ پٺيان "خاتون" استعمال ڪندا آهن جيڪو خان جو مونث آهي. مثلاً بي بي ناز، ناز خاتون ۽ درخاتون وغيره. مردن توڙي عورتن جا نالا اڪثر ايراني طرز جا آهن. پاڻ کي عزت ڏيڻ خاطر نالن اڳيان "مير" لقب ڪم آڻين ٿا. مرحوم مير رحيمداد خان مولائي شيدائي صاحب مطابق انهن ٽنهي قومن جرڳہ سسٽم وارو رواج بہ ترڪن کان نقل ڪيو آهي، ترڪ پنهنجا خارجي توڙي داخلي مسئلا جرڳن ذريعي طئي ڪندا هئا.
ڪي مورخ لکن ٿا تہ بروهي يعني برزڪوهي، معنيٰ جابلو ماڻهو. بروهن جا قبيلا گهڻي عرصي تائين ايران ۾ پکڙيل هئا، ان ڪري ايران جي جبل ايل برز تي رهڻ سبب مٿن

اهو نالو پيو. شاهي دفتري رڪارڊ ۾ لکيل آهي ته لفظ "بروهي" هن قوم تي ان ڪري پيو جو حلب جي هڪ هنز تي رهندا هئا (ڏسو ميونسپل گزيٽئر: تاريخ تاجپوشي دربار قلات، لاهور). سر ڊينس بري لکي ٿو ته بروهي پنهنجي ڏاڏي مير براهو (ابراهيم) جي نالي سان براهوئي سڏجن ٿا. مير براهو جو نالو بلوچي شجري ۾ به ڊيڪاريل آهي. شاعر احمد بن شوران، قنبراڻي براهوئن کي حضرت علي ڪرم الله وجهه جي غلام قنبر جو اولاد بيان ڪري ٿو (لانگورٿ ڊيمس، پاپولر پوئٽري آف دي بلوچس). درحقيقت براهوئي لفظ جي معنيٰ آهي "جابلو قوم". روهه لفظ پشتو جي رهو (Rohu) مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ پڻ ساڳي يعني "جابلو قوم" آهي. مشرقي افغانستان جا علائقا، سوات ۽ باجوڙ کان وٺندي ديره جات تائين اهو علائقو "روهه" جي نالي سان سڏيو هو. بهاولپور جو اڀرندو حصو جيڪو بيڪانير سان لاڳو آهي ۽ منجهس ٽڪريون ۽ واريءَ جا دڙا آهن، تنهن کي به اتان جا رهاڪو روهي سڏين ٿا.

(George Macmum SIR: Afghanistan, the Rohillas P. 45 London 1929).

طبعي لحاظ کان بلوچستان اندر بروهي ٻن حصن ۾ ورهايل آهن:

(١) سراواني، يعني مٿانهين علائقي وارا جهڙوڪ رئيساڻي، شهواڻي، محمد حسني، بنگلزئي، ڪرد، لهڙي ۽ سرپره. هن علائقي ۾ بلوچستان جو شمال مشرقي حصو اچي وڃي ٿو.

(٢) جهلاواني، يعني هيٺاهين حصي وارا. انهن ۾ ميرواڙي، زهري، بزنجو، مينگل، نيچاري ۽ پندراڻي اچي وڃن ٿا.

پندراڻي سراوان ۾ به گهٽي تعداد ۾ رهن ٿا. لانگو ۽ محمد شهي سميت مٿيان سمورا قبيلا براهوئي ڪنفيڊريسي جا فولادي بازو آهن. ياد رهي ته بلوچستان جي مقابلي ۾ سنڌ اندر بروهين جو تعداد وڌيڪ آهي، جيتوڻيڪ صدين کان سنڌن اقتدار جو مرڪز قلات بلوچستان رهيو آهي. سنه ١٩٠١ع جي آدمشماريءَ وقت خان خداداد خان آف قلات، برطانوي عملدارن کي مطلع ڪري ڇڏيو هو ته بروهين جا هيٺيان ست قبيلا خالص عرب آهن. (١) قنبراڻي (٢) احمد زئي. (شاهي قبيلو، خوانين قلات جو خاندان). (٣) ميرواڙي. (٤) قلندراڻي. (٥) سمالاڙي. (٦) گرگناڙي. (٧) زگر مينگل. خانصاحب جيتوڻيڪ ان وقت "بوري" ۾ نظربند هو تاهم اها تاريخي ڳالهه نوٽ ڪرائي ڇڏيائين ڇاڪاڻ ته کيس خبر هئي ته انگريز، ممتاز براهوئي-بلوچ قوم ۾ فتني برپا ڪرڻ لاءِ ضرور ڪاله ڪا لڇائي ڪندا. تفصيل لاءِ ڏسو:

(Denys Bray: The Brahui Language, Introduction, p. 4 Part I).

مير رحيمداد خان مولائي شيدائي صاحب لکي ٿو ته خانصاحب جي چتاءُ جي باوجود برطانوي عملدارن آفيشل رڪارڊ ۾ بروهين جو ورهاڱو هيٺن ڪيو آهي:

(۱) خالص عرب: ميرواڙي، تنبراڻي، ڪرگناڙي، قلندراڻي.
(۲) ولد: بنگلزئي، لهڙي، لانگو ۽ پندراڻي.
(۳) افغان: رئيساڻي، شهالي، سرپره.
(۴) ترڪ-ايراڻي: ڪرد ۽ محمد شهي. ياد رهي ته ڪُرد بروهي آهن، مگر مزارين جو هڪڙو ٽولو به ڪُرد سڏجي ٿو.
(۵) جاٽ: بيزنجو، ساجدي، زهري ۽ مينگل. مولائي شيدائي صاحب اهو تفصيل فرنٽيئر اينڊ اوورسيز ايڪسپيڊيشنس فرام انڊيا تان ورتو آهي، جيڪو سندس حوالي سان محترم ظفر مرزا جي اردو ڪتاب "براهوئي گريمر" ۾ به درج آهي. ان جو حوالو محترم جوهر بروهي جي بروهڪي رسالي "سنگت" ۾ به ملي ٿو.

برٽش ڊپلوميسي

انگريز حڪومت ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي زماني ۾ ملڪ گيريءَ لاءِ جيڪا فارورڊ پاليسي اختيار ڪئي هئي، ان ۾ ڪامياب ٿيڻ بعد پسمانده قومن جي تعليم ڏانهن ڪوبه توجه نه ڏنو ان ڪري هتان جي قومن خاص طور بروهين ۽ بلوچن کي گهڻو نقصان رسيو. ويتر رياست قلات ۾ برٽش پوليٽيڪل ايجنٽن جي مقرريءَ بعد بلوچ ڪانفيڊريسي بلڪل ڪمزور ٿي ويئي. سردارن ۽ بيگلر بيگي (خان) جو جيڪو پاڻ ۾ اتحاد هو سو ٽٽي پيو. هونئن به قومن جي زندگيءَ جو دارومدار سندن مجموعي طاقت تي هوندو آهي. انتشار پهريائين کين ڪمزور ۽ تباهه ڪريو ڇڏي. اهڙيءَ طرح رياست قلات جو پوليٽيڪل ايجنٽ مسٽر ڊينس بري دراوڙي لفظن جي آڙ ۾ جيڪو حربو استعمال ڪيو سو برٽش ڊپلوميسيءَ جو ضرب ڪاري هو جنهن هميشه هميشه لاءِ بروهين ۽ بلوچن ۾ هڪ ٻئي لاءِ نفرت پيدا ڪئي. مغربي محقق جو جيڪو طبقو بروهين کي سيما طيقي Semtic يعني عربي نسل شمار ڪري ٿو، تنهن ۾ هيٺيان مؤرخ شامل آهن.

(۱) ڪرنل ٿامس هنگر فورڊ هالڊچ. (۲) ايل ڊيمس. (۳) آر-هگس بٽلر. (۴) اي-ڊبليو-هگس. (۵) ڊاڪٽر گستاؤ ليبان. (۶) روسي محقق خانيڪاف (Khanikoff) هي صاحب بروهين کي ڪرغستان جا ترڪمان شمار ڪري ٿو. (۷) مسٽر رزلي بروهن کي سندن جسماني بناوت ۽ رنگت مطابق ترڪي-ايراني سڏي ٿو. (۸) ڊاڪٽر ڪالڊوئل Caldwell جنهن دراوڙي زبانن جي لسٽ تيار ڪئي هئي، سو هن زبان کي دراوڙي شمار نه ٿو ڪري، البت ايترو ضرور تسليم ڪيو اٿس ته منجهس دراوڙي آميزش آهي.

—(مختصر تاريخ بلوچستان: مير رحيمداد خان مولائي شيدائي، ص ۹)

پيو طبقو جيڪو بروهن کي دراوڙ قرار ڏئي ٿو، تنهن ۾ هي محقق اچي وڃن ٿا:
(۱) سر ڊينس بري. (۲) ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ. (۳) ڊاڪٽر گريئرسن ۽ (۴) سوراڻي. هن طبقي

وارا جيڪي بروهين کي ڏوروڙين سڏين ٿا، اڪثر زبان دان ۽ لسانيات سان تعلق رکندڙ آهن، تنهنڪري سندن وزن ڀرين طبقي وارن کان، جيڪي اڪثر مؤرخ آهن، وڏڪ زور وارو نظر اچي ٿو. اهو ئي سبب آهي، جو ڊڪشنرين يا انسائيڪلوپيڊيا ۾ اوهان براهوئي لاءِ لغتون ڳولهيو، هن ممتاز عربي اسل قوم کي دراوڙ شمار ڪيل ڏسندا، جاڪاڻ ته ڪرد ڳالي يعني ڪربل زبان ۾ ڪي تامل، ڪينري، تليگو ۽ ملائم ٻولين جا لفظ شامل آهن.

اهڙا مغربي محقق پنهنجي غلط دعويٰ کي سچو ثابت ڪرڻ لاءِ ڪئي ڪهڙا به دليل ڏين، سراسر فريب آهي، جنهن جي وسيلي برٽش شاطرن بلوچ ۽ براهوئي قوم کي وڏي ذار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته بروهڪي زبان ۾ ڪي لفظ اهڙا آهن، جيڪي خالص دراوڙي آهن. جهڙوڪ ڀال يا ڀاله (ڪير)، ٻني (ڪام)، تيل يا تيله (وڇون)، خيسُن (ڳاڙهو)، اسيٽ (هڪ) ۽ ارَٽ (ٻہ) وغيره. جيتوڻيڪ قومن جي ميل ميلاپ سبب انهن جي ثقافت ۽ زبان تي ڪجهه اثر پوي ٿو، ليڪن سندس اسل وري به اصل سان منسوب رهندو آهي. موهن جي دڙي مان ڪول، منتال ۽ دراوڙن جا جيڪي لاش هٿ آيا آهن، انهن ۾ اهڙا به مالهو آهن، جن تي تحقيق بعد ثابت ٿيو آهي ته سندن تهذيب عراقي يا مصري آهي. حوالي لاءِ ڏسو:

(Sir John Marshall: Mohen-jo-Daro and Indus civilization Vol. I, Preface P. 5)

چيو وڃي ٿو ته براهوئي زبان جي لغوي بناوت دراوڙي زبانن وانگر آهي. اڄ به راجپوتن ۽ جاٽن جو خون، براهوئن بلوچن جي رڳن ۾ موجزن آهي ته زبان جو اثر ڪيئن نه پئجي سگهندو! اهو اهڙو گناهه ناهي، جنهن لاءِ براهوئي مفت دراوڙي سڏجي بدنام ٿين. وليم هنٽر صاحب به پنهنجي تاريخ ۾ غير آريائي زبانن جي فهرست ڏني آهي، جيڪا مسٽر برئنبرٽ رائل ايشياٽڪ سوسائٽي وارن لاءِ تيار ڪئي هئي. مسٽر رابرٽ ڪسٽ هرهڪ ملڪ متعلق ان فهرست جو ورهاڱو ڪيو، تنهن ۾ به براهوئي جو نالو نشان ڪونهي. وري لطف اهو جو ساڳي براهوئي زبان ۾ اهڙا لفظ آهن، جيڪي هوبهو انگريزي زبان ۾ رائج آهن، حالانڪ اهي نج براهوئي ليکجن ٿا. ڇا، اهڙي ثابتيءَ سبب بروهي به دعويٰ ڪري سگهن ٿا ته انگريزي زبان براهوئي مان نڪتل آهي؟ شايد مسٽر ڊينس بري صاحب ۽ سندس رفيق مرزا شير محمد (جنهن جو ذڪر اڳتي ايندو)، جي نظر ڪان اهڙا لفظ تيرڪي ويا هوندا. ڪجهه لفظ دلچسپيءَ ۽ زبان داليءَ خاطر هيٺ ڏجن ٿا:

انگريزي لفظ	معني	بروهڪي لفظ
Pussy	ٻلي	پشي
Star	ستارو	اسٽار

Musk	مُشڪ	مسڪ
Day	ڏينهن	ڏي
Brow	ڀِروُن	بُروانڪ

براهوئي زبان، ڏاريا لفظ پاڻ ۾ شامل نہ ڪرڻ جي صورت ۾ اڄ بہ زندہ نہ رهي سگهي ها. انگريزن جي اچڻ بعد ڪيترائي انگريزي لفظ هن ٻوليءَ ۾ شامل ٿي ويا، جي اڄان سوڌو رائج آهن. مثلاً گلاس، ٽڪيٽ، ريل، اسٽيشن، ڪوپ، ٽيبل، بسڪوٽ، ڪوٽ ۽ بُوٽ وغيرہ. نہ صرف ايترو، پر اهو اثر هتان جي ٻين مقامي ٻولين تي بہ پيو. سنڌي يا فارسي وانگر براهوئي زبان ۾ بہ بيشمار عربي لفظ رائج آهن. مثلاً ربﷻ، انسان، قلم، ورق، سيف، قصر، صباح، طاس، طوق ۽ قلب وغيرہ. هن زبان تي فارسيءَ جو تہ گهڻو اثر غالب نظر اچي ٿو. سندس ڪئين لفظ براهوئي ۾ شامل آهن. جهڙوڪ تونگر، رڪاب، سامان، تمن، بالش، ابريشم، پشم، گبر ۽ گورستان وغيرہ. ادبي زبان جي اهم ترين خوبي اها آهي تہ پنهنجي اصليت برقرار رکندي، ٻين زبانن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي، ترقيءَ جون منزلون طئي ڪرڻ خاطر ٻين ٻولين جا لفظ پاڻ ۾ جذب ڪري پنهنجي جامعت ۽ علمي حيثيت وڌائي. ٻين ڏارين لفظن شامل ڪرڻ سان زبان ۾ جاذبيت، رنگيني ۽ آساني پيدا ٿئي ٿي. ٻي صورت ۾ اها ٻين لاءِ سمجهڻ جي قابل نہ رهندي.

براهوئي زبان جا گرامر

عيسوي اوڻويهين صديءَ جو زمانو، بلوچستان جي تاريخ ۾ غير معمولي اهميت رکي ٿو، جاڪاڻ تہ برٽش شهنشاهيت جون سرحدون سنڌو ۽ ستلج ندين تائين پهچي چڪيون هيون. برٽش فارورڊ پاليسيءَ متعلق سنڌ، پنجاب، بلوچستان ۽ افغانستان فرنگي فوجن اڳيان جولانگاهہ بڻجي چڪا هئا. انگريز سياحن مٿين ملڪن جي سياحت شروع ڪئي هئي. تجارت جي بهاني سان انهن جا حالات گڏ ڪرڻ لڳا. آنربل ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جا فوجي عملدار سمورا عالم فاضل هئا. جن جن ملڪن تي سندن قدم پيو، تن جا حالات قلمبند ڪيائون. سر جان مالڪولم، ماؤنٽ اسٽيورٽ ايلفنسٽن، وليم ڪائي، اليگزينڊر برنس ۽ سر هينري پاٽينجر جي تاريخن ۽ سفرنامن پڙهڻ سان سندن علمي مذاق جي خبر پئجي سگهي ٿي. سنہ ۱۸۳۸ع ۾ برطانوي وزير اعظم لارڊ پامرسٽن وائيسراءِ هند لارڊ آڪلنڊ کي افغانستان تي فوج ڪشي ڪرڻ لاءِ منظوري ڏني. هن ناڪام مهم سبب دنيا جي اخبارن ۾ بلوچستان متعلق چرچو شروع ٿيو. خاص ڪري لنڊن جي ڏهين نمبر ڊاؤننگ اسٽريٽ جي سياستدانن ۽ انگلينڊ جي يونيورسٽين جا شاگرد افغان جنگ لڳڻ ڪري، بلوچستان مان واقفيت رکڻ لاءِ منتظر هئا، پر بدقسمتيءَ سان بلوچ قوم جي بي علميءَ سبب ڪو اهڙو ڪتاب نہ پئي مليو، جنهن تان مغربي سياستدان ۽ شاگرد ڪا روشني وٺي سگهن. اهڙي ضرورت پوري ڪرڻ لاءِ لارڊ پامرسٽن، برطانوي فوجي

عملدارن کي حڪم ڏنو تہ هو جتان بہ لنگھن ۽ جيڪي بہ ڏسن، سو قلمبند ڪن. سندن قلمي ڪاوشن کي انڊيا آفيس شايع ڪرائڻ لڳي. پھرين افغان جنگ ۾ انگريزن ذلت آميز شڪست کاڌي. سندن سڄي دنيا ۾ بي عزتي ٿي ۽ فوجي وقار کي سخت ڌڪ لڳو. هن رسوائي کي مٽائڻ ۽ فوجي وقار پھر بحال ڪرڻ لاءِ وري سنڌ ۽ بلوچستان تي قبضو ڪيو. براهوئن ۽ بلوچن جي آزاديءَ جو خاتمو ٿيو. سنڌي بہ محڪوم ٿي چڪا هئا. براهوئن کي ان سياسي انقلاب ۾ جيتوڻيڪ سخت نقصان رسيو، مگر هڪڙو فائدو ضرور پھتو. لٽريچر ۽ تاريخ، جيڪي اڳ صفحهء هستيءَ تان غائب هئا، تن کي مغربي لکت سنج ماهرن جي دقيق بين نگاهن ۽ قلمي موشگافين صفحهء هستيءَ تي نمودار ڪيو، تاهم هن جو مطلب اهو نہ سمجھڻ گھرجي تہ براهوئن ڪوبہ ڪم نہ ڪيو آهي. اڄ ڪان تقريباً ڇھہ سو سال اڳ هي زبان تحريري صورت ۾ آهي جنھن جو تفصيلي تذڪرو انگريزي تحقيق ڪان پوءِ ايندو.

جيئن تہ براهوئي رياست قلات سترهين عيسوي صدي ۾ براعظم جي نقشي تي ظاهر ٿي، ڪيس بلوچن جي بہ نمائندگي حاصل هئي. وري حڪومت جي زبان فارسي هئي ان ڪري دنيا براهوئي زبان ڪان بي خبر رهي. بلوچستان خانہ بدوش قومن جو مجموعو آهي جن جو اڪثر حصو هر سال آب هوا جي لحاظ ڪان سياري جي موسم ۾ گرم علائقن خصوصاً سنڌ ڏانھن ڪوچ ڪندا هئا. سر زمين سنڌ اول ڪان سرسبز ۽ شاداب هئڻ سبب هر قوم جو مرغوب علائقو رهي آهي، لھذا ٻين قومن والگر براهوئي بہ چند مهينا هتي گھاري ويندا هئا. هي سلسلو ڪجھہ قدر اڄ بہ موجود آهي. ان ڪري آتي نہ مدرسا هئا ۽ نہ وري حڪومت طرفان تعليم جو ڪو انتظام ڪيو ويو. تعليم جو دائرو چند مولوين تائين محدود هيو ۽ بيروني دنيا هن زبان جي وجود ڪان قطعي بي خبر رهي. وري مزيدار ڳالھہ تہ تاريخ ۾ بہ براهوئن کي بلوچ جي ٽالي سان چاڙھيو ويو هو. خود خوانين قلات بہ شاهي حرم ۾ بلوچي زبان ڳالهائيندا هئا، مگر پھرين افغان جنگ بعد لازمي هو تہ مغربي محقق براهوئن متعلق تحقيق ۽ تجسس ڪن.

جيئن تہ انگريزن جي بلوچستان ۾ وارد ٿيڻ وقت شاهي حڪمران قوم براهوئي هئي، تنھنڪري ناممڪن هو تہ هي زبان سندن محققن جي نظر ڪان غائب رهجي وڃي. ڪپتان آر-ليچ صاحب جرنل ايشياٽڪ سوسائٽي جي ستين جلد ۾ سنہ ١٨٣٨ع ۾ براهوئي، بلوچي ۽ پنجابي زبانن جي گرامرن تي هڪڙو بصيرت افروز مضمون پنھنجي قلم سان شايع ڪرايو. تنھن ڪان سواءِ ڪاشغري، لغماني، تيراهي ۽ دير علائقن جي اشعار ۽ لب و لهجي ڪان دنيا کي واقف ڪرايو. براهوئي، بلوچي ۽ افغاني زبانن هڪڙي ئي وقت ۾ ترقي شروع ڪئي. ليچ صاحب جي مضمون علمي محفلن ۾ براهوئيت جي مسئلي جي نقاب ڪشائي ڪئي ۽ سندس ارتقا جاري آهي. سندس مضمون تي جرمن، اٽالين ۽ فرينچ زبان دان براهوئي قوم، زبان ۽ ادب ۽ تاريخ ڏانھن متوجہ ٿيا. سنہ ١٨٤٤ع ۾ جرمن محقق ليسن Lassen جي قلم سان هندوستان

جي اولهندي وارين قومن متعلق هڪڙو ضرب المثل مضمون جرمن زبان ۾ شايع ٿيو. منجهس هڪ خلاصو باب "Die Brahuind Ihresprache" جي عنوان سان شايع ٿيو. سنه ١٨٧٠ع ۾ اٽلي جي هڪڙي جاگرافيڪل رسالي "بليٽينودبلا جاگرافيا اٽاليسنا" ۾ فنزي فلائيس جي قلم سان براهوئي زبان متعلق هڪڙو مضمون "Brahui Studio Di Entologia Linguistica" جي عنوان سان شايع ٿيو. ڪپتان نڪالسن ڪيترائي براهوئي ڪتاب انگريزي رومن خط ۾ لکيا. سنه ١٨٧٧ع تائين براهوئي زبان ۾ ڪراچي مان ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيا. ڪپتان صاحب جنگ مياڻي، نيپئر جي ڪتاب فتح سنڌ تان اقتباسات ۽ گرانٽ ڈف جي مشهور تاريخ مرهٽا تان ڪي مضمون براهوئي زبان ۾ سنه ١٨٧٧ع ۾ انگريزي رومن الخط ۾ ڪراچي مان شايع ڪرايا. ساڳئي سال مسٽر الله بخش ڪراچي مان هڪڙو ڪتاب براهوئي زبان متعلق شايع ڪرايو، جيڪو پڻ ١٨٧٧ع ۾ شايع ٿيو. ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ صاحب جو ته سنڌين ۽ بلوچن کي شڪرگذار رهڻ گهرجي. هن صاحب نه صرف سنڌي گرامر سنڌين لاءِ تيار ڪيو، پر بلوچن ۽ بروهين تي به احسان ڪيو آهي. سندس تيار ڪيل براهوئي زبان جو گرامر سنه ١٨٨٠ع ۾ ميونخ مان شايع ٿيو. ٽرمپ صاحب جي مٿين گرامر جي اشاعت بعد هڪ ٻئي جرمن محقق ڊاڪٽر ڊيوڪا ٿيوڊور جو مضمون رائل ايشياٽڪ سوسائٽي لنڊن ۾ براهوئي گرامر متعلق سنه ١٨٨٧ع ۾ شايع ٿيو.

ويهين صديءَ جي شروعات تائين دنيا جي ايشيائي ۽ مغربي محفلن تائين براهوئيت جو چرچو پکڙجي ويو. صحيح براهوئي زبان ڪيئن ڳالهائجي ۽ لکجي، تنهن ڪان دنيا کي ڪارگر معلومات مليون. سنه ١٩٠٢ع ۾ مسٽر بيگ ودر (Bigg Wither) الله آباد مان براهوئي سکڻ لاءِ هڪڙو ڪتاب "اي گائيڊ ٽو دي اسٽڊي آف براهوئي" جي نالي سان شايع ڪرايو تان جو مشنري پادرين کي به براهوئي زبان جي ڪتابن لکڻ جو شوق پيدا ٿيو. پادري ٽي- جي- ايل کي بلوچي ۽ براهوئي زبانن سان ازحد دلچسپي هئي. هن پريسون آگره ۽ فورٽ منرو ۾ هيون. سنه ١٩٠٦ع ۾ سندس ڪتاب "اي براهوئي ريڊنگ بوڪ پارٽ فرسٽ" لڌيانا مان شايع ٿيو. ان بعد سنه ١٩٠٧ع ۾ راءِ صاحب جميعت راءِ جو ڪتاب "نوٽس آن دي اسٽڊي آف براهوئي لئنگويج" ڪوئٽا مان شايع ٿيو. اوهان سمجهي سگهندا ته براهوئي زبان جنهن کي ڪُردي يا ڪردگالي زبان سڏين ٿا، تنهن جي متعلق ڪيترو نه ڪم ٿي رهيو هو!

سنه ١٩٠١ع واري آدمشماري، جنهن جو تذڪرو اڳ ۾ اچي چڪو آهي، ان جو سوزرو ڪم سر ڊينس بري جي حوالي هو، جيڪو بلوچستان جي سول ۽ پوليٽيڪل ڪاتن ۾ به رهي چڪو هو. ڪيس مرزا شيرمحمد جهڙو منشي مليل هو جيڪو بلوچستان جو رهاڪو، زهري خاندان مان هو. سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي جو فارغ التحصيل ۽ پهريون براهوئي تعلم يافته فرد هو، جنهن انگريزي ملازمت ۾ ترقي ڪري سنه ١٩٣٢ع ۾ نائب وزير قلات جي عهدي تي رسيو ۽ انگريزن خانبهادر جو خطاب ڏنو. مسٽر ڊينس بري ماهر لسانيات هو، ان ڪري مرزا شيرمحمد کان سولائيءَ سان بروهڪي سکي، پنهنجو ڪتاب "دي براهوئي لئنگويج، پارٽ فرسٽ" نالي

تيار ڪيو جيڪو سنه ١٩٠٩ع ۾ گورنمينٽ پريس ڪلڪتي مان شايع ٿيو. ڪانئس اڳ جيڪي براهوئي گرامر جا ڪتاب تيار هئا، تن ڪان هي بهترين ۽ آسان نسخو رومن براهوئيءَ زبان ۾ هو.

جرمن محقق ليسن جي ڪتاب ڪان وٺي ويندي جميعت راهه جي ڪتاب تائين اڻويهين صديءَ ۾ جيڪي به ڪتاب شايع ٿيا هئا، تن سڀني ۾ هن صاحب مدد ورتي هئي، وري مرزا صاحب جهڙو مددگار به مليس، ان ڪري سندس لسخي جي هاڪ هنجي ويئي. ڊينس بري صاحب کي براهوئيت سان گهڻي دلچسپي هئي ڇاڪاڻ ته هيءَ مشرق جي وسريل زبان هئي. ان بعد لنڊن ۾ يورپ توڙي آمريڪا جي مستشرقين کي به هن ٻوليءَ سان زيادهه لڳاءُ پيدا ٿيو. اهي يورپ جون اورينٽل ڪانفرنسون هيون، جن براهوئيت جي مسئلي کي علمي محفلن ۾ بساط تي آندو. بلوچستان ڇڏڻ ڪان پوءِ مسٽر ڊينس بري، "سر Sir" جي لقب سان الڊيا جو فارين سيڪريٽري مقرر ٿيو. براهوئيت تي سندس پيو ڪتاب "دي براهوئي پرابلم" سنه ١٩٣٤ع ۾ نئين دهلي گورنمينٽ پريس مان شايع ٿيو. (Denys Bray Sir: The Brahui Problem Part II New Delhi 1934, Modern Review July 1918 Calcutta) ڪتاب براهوئي پرابلم درحقيقت هڪ گرامر آهي، مگر سندس اهم ترين خوبي هيءَ به آهي ته هن جي پهرين باب ۾ احمدزئي خاندان (رياست قلات جو حڪمران براهوئي قبيلو) جي مختصر تاريخ به ڏنل آهي. هن ڪتاب جي اشاعت بعد محققن جي نظر ۾ بروهي ڊرويڊي شمار ٿيڻ لڳا.

قديم براهوئي نثر ۽ نظم

نثر جي بنسبت نظم ۾ براهوئي زبان جا ڪتاب زيادهه ملن ٿا. براهوئي اهلِ قلم حضرات نثر جي مقابلي ۾ نظم کي وڌيڪ پسند رکيو. علماءِ ڪرام جا ڪيترا ديني، تبليغي ۽ تعميري ڪتاب به نظم ۾ گهڻا آهن، شايد ان ڪري جو شاعرانه اندازِ بيان کي وڌيڪ پسند ڪيو ٿو وڃي ۽ زود اثر آهي. خاص ڳالهه ته قديم زماني ۾ شاعريءَ جي قدردالي زيادهه هئي. بدلجندڙ حالات سبب نثر کي به اهميت ملندي ويئي. نثر ۾ قديم ترين براهوئي ڪتاب "خدمتِ دين" آهي سنه ١٧٠٩هه ۾ تحرير ٿيل آهي. ان بعد نثر جو پيو ڪتاب "تحفه شي ميچڙ" سنه ١٨٠٩هه نوشڪي ۾ لکيو ويو. هن ڪتاب ۾ اڪثر تعويذن جو بيان آهي. پيئي ڪتاب تقريباً هڪ هڪ سؤ صفحن تي مشتمل آهن. سيني بسيني شاعري ته هلندي رهي، ليڪن ان جي ڪا ڪتابي صورت هٿ نه اچي سگهي آهي (ڊاڪٽر عبدالرحمٰن براهوئي، ماهوار اولس، ڊسمبر ١٩٧٣ع) قومن جي قديم ادب ۽ زبان جو پتو سندن شاعريءَ مان لڳائي سگهبو آهي. براهوئي هڪ قديم قوم آهي، مگر بلوچي شاعريءَ وانگر هن جو ابتدائي زمانو به قطعي اولڌاهيءَ ۾ آهي. عربن جي شاعري قدرتي نظارن ڪان ٿي. ڪٿي نخلستان ته ڪٿي وري

ريگستان. بلڪل ائين بلوچستان ۾ به ڪئين قدرتي نظارا ملن ٿا. ڏکڻ-اوله تي سمنڊ ڇوليون ڏيو هئي ته ڪٿي جبلن جا نظارا، برپٽ ميدان ته ڪنهن هنڌ باغات ۽ ميوا وغيره. گويا براهوئي قوم جي مٽيءَ ۾ شاعريءَ جو خمير اول کان شامل آهي.

اسلام جي اچڻ بعد جنهن قوم ۾ جيتري اهليت هئي، ان پنهنجي زبان کي اوتري زياده ترقي ڏني. قومن جي شاعريءَ مان نه صرف سندن سماجي، مذهبي، معاشرتي ۽ نفسياتي انداز معلوم ٿئي ٿو بلڪ روحاني افسانا جن ۾ عشق محبت جو عنصر خوب پربل آهي ان جو به پتو پوي ٿو. هرڪنهن زبان وٽ پنهنجو قومي شاعر ضرور آهي. يونان ”هومر“ کي ۽ هندستان مهاڪوي ڪاليداس جي شڪنتلا کي پيش ڪري ٿو. عربستان قيس عامر ۽ وامق عذرا کي پيش ڪري ٿو. ايرانين وٽ اردوسي ۽ سنڌين وٽ سدا حيات سائين حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه شاعري جو مثالي نمونو آهن. ڀٽائي صاحب جي رسالي نه صرف سنڌي زبان کي تونگر بنائي ڇڏيو آهي، بلڪ منجهس هرڪنهن لاءِ روحاني راز پوشيده آهي. براهوئي زبان جو قومي شاعر حضرت مولانا علامه محمد عمر دين پوري رحه آهي. سوين براهوئي ڪتاب نثر ۽ نظم ۾ لکي هن پوليءَ کي نه صرف جيئاري، بلڪ جوان بڻائي ويو.

براهوئي شاعريءَ جا مختلف دؤر

براهوئي شاعريءَ جو اوائلي دؤر سن ١١ عيسوي صدي کان شروع ٿئي ٿو. ١١ صدي جو مشهور رومانوي افسانو سسئي پنهون آهي. عيسوي تيرهين صدي يعني ١٢٢٣ع ۾ تاتاري مغلن، چغتائي خان جي سرڪردگيءَ ۾ بلوچستان تي حملو ڪيو ۽ هتان جي رهاڪن تي المناڪ ظلم برپا ڪيا. ايتري تائين جو سندن اثر صدين تائين شاعرن تي حاوي رهيو، بلڪ اهي شعر چئي لوڪ گيت بنجي پيا. افسوس جو قلمبند نه هئڻ سبب ايام جاهليت وانگر شاعرن جي سيني ۾ محفوظ رهيا ۽ سندن وفات بعد هي علمي ذخيرو گم ٿيندو ويو، اڄ قطعي نابيد آهن. پندرهين صدي عيسويءَ ۾ هڪ عظيم تاريخي واقعو نمودار ٿيو، جيڪو تاريخ ۾ ”براهوئي-جدغال جنگ“ جي نالي سان مشهور آهي. ان جنگ ۾ پين سان گڏ پن براهوئي جان نثارن بهادريءَ سان وڙهندي سر ڏنو. سندن نالا آهن (١) توهو، (٢) هالو. هن جنگ ۾ براهوئن جي فتح ٿي ۽ جهلاوان جي مشڪي ۽ سوراب ۾ پهرين براهوئي حڪومت قائم ٿي. مغربي محققن مطابق پنهي جان نثارن متعلق جنگي شعر جوڙيا ويا هئا، جيڪي اڄ لڀا ملن.

تحريري ادب ۾ جيڪو مواد هٿ آيو آهي ان مطابق محترم ملڪداد قلاتي، براهوئي زبان جو پهريون شاعر ليکيو وڃي ٿو. ڪوئيٽا مان شايع ڪيل ڪتاب ”ثقافت اور ادب وادي بولان مين“، تنهن ۾ به براهوئي شاعريءَ جا ٽي دور مقرر ڪيا ويا آهن، ليڪن جيڪا شاعري پيش ڪئي وئي آهي سا ارڙهين ۽ اوڻويهين صديءَ جي آهي. ان ۾ مضمون نگار

جو ڪو به تصور نه آهي، ڇاڪاڻ ته حالتون ئي اهڙيون آهن. قوم اهائي زنده رهي سگهي ٿي جنهن جي زبان زنده رهي، مگر براهوئي زبان، قوم جي بي اتفاقي ۽ جهالت سبب صفحهٔ هستيءَ تان غائب رهي. ان جا پهريان به دؤر قطعي غائب آهن.

قديم براهوئي خط:

قديم براهوئي خط جو نمونو ڪيئن هو ۽ ان ۾ شامل دراوڙي اکر ڪيئن لکيا ويندا هئا، تنهن جو ابتدائي پتو ته ڪونه ٿو پوي، البته ايترو ضرور چئبو ته ان جو نمونو تقريباً سنڌيءَ وانگر هوندو. سنڌس ارتقاء به سنڌي زبان وانگر آهي، ڇاڪاڻ ته هيءَ قوم گهڻو اڳ کان هن علائقي سان منسلڪ آهي. گڏوگڏ پشتو ۽ فارسيءَ جو اثر به مٿس غالب نظر اچي ٿو. براهوئي زبان جو ابتدائي ادب انهن ٽنهي ٻولين جي رسم الخط تي مبني آهي. مرحوم مولانا ماڪداد قلاتي رح جو ”تحفة العجائب“ نالي شاعريءَ جو ڪتاب جنهن کي مولانا نبو جان سنه ۱۳۲۴ھ ۾ لاهور مان ڇپايو، سو به هن ئي قسم جي رسم الخط تي جوڙيل آهي، جيئن سنڌي ۽ عربي وغيره. دراوڙي اکر جنهن جو آواز سنڌي زبان جي ’ل‘ ۽ ’ڙ‘ جي گڏيل آواز وانگر يا ڪجهه قدر مثيل آهي تنهن کي پشتو جيئان ’ل‘ هيٺان انگوڙو ’ۦ‘ ڏيڻ سان ”ل“ ذريعي ظاهر ڪيو ويو. اڄ کان هڪ سؤ سال کن اڳ ”ڍاڍر“ ضلع ڪڇي بلوچستان ۾ قائم ڪيل ’مدرسه درخاني‘ ۾ ديني تعليم سان گڏوگڏ براهوئي تحريري ادب جو سلسلو به شروع ڪيو ويو. اتان هن زبان ۾ رسالو ”معلم“ جاري ٿيو. تلفظ سمجهڻ جو طريقو ڪجهه مشڪل هو، جيئن اڄ پشتو آهي. تاهم قابلِ تعريف ديني ۽ ادبي خدمتون سرانجام ڏنائين. ان طرزِ تحرير کي جديد ۽ آسان بنائڻ لاءِ تجربيڪار ۽ ماهر صحافي جناب نور محمد پروانه صاحب قلم کنيو. فارسي ۽ اردو جي مشترڪ رسم الخط جو اهڙو ته سولو طريقو اختيار ڪيائين، جنهن کي براهوئي ته ڇا غير براهوئي به سولائيءَ سان لکي پڙهي سگهن ٿا. ان رسم الخط ۾ سنڌس هفت روزه براهوئي اخبار ”ايلم“ تاريخ ۲۸- فيبروري ۱۹۶۰ع کان بناناغي جي ائن صفحن تي مشتمل اڄ به جاري آهي. مستونگ ضلع قلات بلوچستان مان ڇپجي رهي آهي. سنڌس علمي ادبي خدمتون لائقِ تحسين آهن. سياسي گروهه بندي کان بالاتر نج علمي ادبي اخبار آهي. منجهس اردو شهپارن کي به فراخدليءَ سان جڳهه ملي ٿي. محقق و مدبر حضرت پروانه صاحب براهوئي قبيلي جي هندراڻي شاخ سان تعلق رکي ٿو. هن زبان جي لغت ۽ انسائيڪلوپيڊيا بنائڻ جو ڪم تسلي بخش نموني هلي رهيو آهي. انهن ڳالهين جي باوجود براهوئي زبان جي ابتدا ۽ ارتقاء جو دارومدار ۽ سهرو درخاني مدرسي تي آهي، جنهن جي علماءِ ادباء ۽ شاعر حضرات هن ٻوليءَ کي ادبي زبان جي حيثيت ڏياري. رسم الخط مقرر ڪري تحريري ادب ۾ اضافو ڪيو. براهوئي زبان جي خدمت جي سلسلي ۾ سرزمين سنڌ سڀ کان اڳيري رهي آهي. جن بروهي علماءِ ادباء ۽ شعراء حضرات وڏي پيماني تي هن

زبان جي خدمت ڪئي ۽ سون جي تعداد ۾ ڪتاب لکي هن ٻوليءَ کي تسليم ڪرائڻ لائق بڻايو، تن ۾ سنڌ سان متعلق سڄڻ سر فهرست آهن. هيئر سنڌي طرزِ تحرير مطابق سال ۱۹۸۱ع جي اول کان محترم جوهر بروهي صاحب هڪ براهوئي رسالو "سنگت" فريدآباد تحصيل ميهڙ ضلع دادو مان جاري ڪيو آهي. سنو علمي مواد پيش ڪري ٿو. ان کي بلوچستان يا ٻين صوبن ۾ قابلِ فهم بڻائڻ لاءِ اردو انداز کي به قبول ڪيو ويو آهي. مدينه پرنٽنگ پريس لاڙڪاڻي مان ڇپجي ٿو. معياري لکڻون ڏيئي رهيو آهي.

براهوئي ادب ۽ اديبن جو تفصيل

ملڪداد قلاتي: جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، براهوئي زبان جو پهريون شاعر آهي جنهن جو تحريري مواد ملي ٿو. ڏهين عيسوي صديءَ ۾ سندس خاندان قندار افغانستان سان منسلڪ هو. سندن پويان رياست قلات منتقل ٿيا. مڪمل ديني ڄاڻ رکندڙ شاعرانه فطرت جو صاحب هو. خان نصيرخان اول جي زماني ۾ قلات دربار سان وابسته ٿيو. براهوئي، بلوچي ۽ پشتو زبانن ۾ حيرت انگيز رواليءَ سان شعر چوندو هو. شعرن ۾ به اشاعتِ اسلام کي اوليت ڏنائين ٿي، خانصاحب به طبعاً ديندار ۽ علم دوست هو ان ڪري سندس قدرداليءَ سبب براهوئي علماء ۽ شعراء ڪرام جي تعداد ۾ قابلِ قدر اضافو اچي ويو. سندس پهرين تصنيف "تحفة العجائب" ۾ اظم جي هر صنف تي طبع آزمائي ٿيل آهي. ترتيب مطابق پهريائين حمد، پوءِ نعت ۽ منقبت آهي. جملي ۳۷۵ عنوانن تي مشتمل هن ڪتاب ۾ فقه جا مسئلا به بيان ٿيل آهن. ارڪانِ دين تي به طبع آزمائي ڪئي اٿس، زڪوات متعلق هيئن رقم طراز آهي.

هرا مومن ڪه تس مالان زڪواة
خنوئي برڪتي، تن تا حياتے.

حضرت مولانا ملڪ داد خود دار ضرور رهيو، مگر تڪبر کان صفا پري. بزرگانِ دين لاءِ بيحد محبت هيس، هڪ هنڌ هيئن لکي ٿو:

ملڪ داد عالما تا خاڪپائے
خدا غان خواهيڪ ايمان نا عطائے.

آخر ۾ ٻين کي به پنهنجي حق ۾ دعا گهرڻ لاءِ هيئن گذارش ڪئي اٿس:

هرا مومن ڪه خوانا دا ڪتابے
دعا عاجز ڪه دا هم بر توابے

ترجمو: جنهن مومن هي ڪتاب پڙهيو، هن عاجز لاءِ دعاءِ خير گهري، الله پاڪ اجر عظيم عطا ڪندس.

تحفة العجائب جو نسخو سنه ۱۱۳۲ھ ۾ تيار ٿي چڪو هو، مگر سندس وفات بعد ڪنهن به هن طرف ڌيان نه ڏنو، انڪري اشاعت ۾ دير ٿي. ملڪ صاحب جو وڌيڪ ڪلام

دستياب نه ٿي سگهيو آهي. تاهم هي ڪتاب انتهائي ضخيم ١٢٧٥ شعرن تي مشتمل آهي ڪتاب جي آخر ۾ سندس سوانح حيات به ڏنل آهي. هن ڪتاب جا ڪيترا ئي ڇاپا ميدان تي اچي چڪا آهن.

ريڪي: براهوئي شاعري ۾ ريگستانِ نوشڪي (بلوچستان) جي قديم شاعر "ريڪي" جي شعرن کي ڪڏهن به وساري نٿو سگهجي. ان زماني ۾ شاعري ڪئي آئس، جڏهن انگريز بلوچستان ۾ پنهنجا پير پختا ڪرڻ ۾ مصروف هئا. خان محراب خان شهيد ٿي چڪو هو ۽ هرڪو افراتفريءَ جي عالم ۾ مبتلا هو. شڪست ۽ ذلت قومن جي حوصلي کي پست ۽ قوتِ جهاد يا جذبهء سرفروشيءَ کي سلب ڪري ڇڏي ۽ اهڙي فضا پيدا ٿيو وڃي، جو قوم پهر پنهنجو وڃايل وقار حاصل ڪرڻ جي همت ئي نه ڪري سگهي. ان نازڪ مرحلي تي تلميح ۽ تشبيح جي پردي ۾ شاعر "ريڪي" خوبصورت انداز ۾ نصير خان اول کي پڪاري ٿو. ياد رهي ته خان نصير خان اول پاڻيپٽ جي ٽين جنگ ۾ احمد شاهه ابدالي جو ساٿ ڏيندي، سکن ۽ مرهٽن خلاف لڙيو هو. ان جنگ ۾ راقم جو ترڙ ڏاڏو محمد خان عرف "روهتو" به دليريءَ جو ثبوت ڏيندي، جامِ شهادت نوش ڪيو هو. تفصيلي تذڪرو حڪيم گلاب خان "مهجور" صاحب جي ڪتاب "وطن جو سپاهي" ۾ آيل آهي. خالصاحب جيڪو تاريخ ۾ "نوري نصير خان" جي لالي سان مشهور آهي، مذڪوره جنگ ۾ براهوئي ۽ بلوچ توڙي هن علائقي جي ٻين قومن جي نمائندگي ٿي ڪيائين، براهوئين لاءِ فتح ۽ نصرت جو نشان هو. سندس عرصهء حڪومت ۾ بلوچستان جون سرحدون وسيع ٿيون ۽ دنيا ۾ براهوئي قوم جو چرچو ٿيو. اهو ئي سبب آهي جو شاعر "ريڪي" جذبهء حميت جي پڙڪن سان نصير خان کي پڪاريندي چوي ٿو:

وختے نصير خانے ولـي
هلّي ليا مان تره ڪري
اپنو نن دے ديڪرے
پهکر لنسے وارس برے.

ريڪي جو مٿيون شعر جنگي اشعار جي سلسلي ۾ ضرب المثل جي صورت اختيار ڪري ويو آهي.

مولانا محمد فاضل درخاني: براهوئي ادب جو پيو دور حضرت مولانا محمد فاضل جي علمي ڪوشش جي مرهون منت آهي. مولانا موصوف ديوبند جو فارغ التحصيل عالم فاضل هو ڊاڍر (ضلعي ڪڇي جي ضلعي هيڊڪوارٽر) ويجهو هڪ ڳوٺ "درخان" ۾ هڪ مدرسي جو بنياد وڌو، جنهن تمام ٿوري وقت ۾ علمي، ادبي ۽ مذهبي تحريڪ جي صورت اختيار ڪئي. سندس آڌو خدمتِ علم ادب، اشاعتِ دين، اصلاح معاشره، اقتصادي ترقي، فلاحِ عام ۽

ان زماني جي وڌندڙ لادينيت کي روڪڻ جهڙا عظيم مقصد هئا. وڌندڙ لمراليت جو سدِ باب ڪرڻ لاءِ درس و تدريس سان گڏوگڏ براهوئي زبان ۾ وڏي پئماني تي اشاعتي ادارو قائم ڪيائين.

سنه ۱۹۰۰ع جو زمانو آهي جڏهن بلوچستان ۾ انگريزن جا پير پختا ٿي چڪا هئا. سياسي، اخلاقي ۽ اقتصادي اثرات سان گڏوگڏ عيسائي مشنرين کي وڏي تعداد ۾ هن علائقي تي مسلط ڪيو ويو. سندن خيال هو ته بلوچستان جي اڻ پڙهيل عوام کي عيسائيت ڏانهن مائل ڪرڻ آسان آهي. لهٰذا انهن مسيحيت جي تبليغ لاءِ نه صرف وعظ ۽ تبليغ و تلقين کان ڪم ورتو پر براهوئي ۽ بلوچيءَ ۾ پمفليٽ ۽ ڪتابچا به ڇپايا، ايتري تائين جو انهن بائيبل جون ٽي اشاعتون براهوئي زبان ۾ آنديون. پهريون ڇاپو سنه ۱۹۰۵ع ٻيو ۱۹۰۶ع ۽ ٽيون ۱۹۰۷ع ۾ ميدان تي آئي بروهن ۾ تقسيم ڪيا ويا. ان تشويشناڪ صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ قوم لواز اهلِ دل ۽ صاحبِ بصيرت علماء ادبا براهوئي زبان ۾ اشاعتي ڪم کي تيز بنايو. درخاني مڪتبهءِ فڪر جي انهن براهوئي محب وطن حيرت انگيز حصو ورتو. سردارن ۽ صاحبِ حيثيت شخصن به ڪاڪسر نه رهائي. حضرت مولانا محمد فاضل درخاني صاحب حال بزرگ هو. دائره عمل نهايت وسيع هيس. واعظ، ڪتابت، تصنيف و تاليف ۽ درس و تدريس ذريعي نور هدايت کي عام ڪيائون. سندن شخصيت نگاهِ ڪيميا صفت جو اندازو ان جي شاگردن مان ئي لڳائي سگهجي ٿو جن ۾ مولانا نبو جان، مولانا حاجي عبدالمجيد چوتوي، مولانا عبدلحئي ۽ حضرت مولانا محمد عمردين پوري وغيره اچي وڃن ٿا. علامه صاحب مبلغ، مدرس ۽ سماجي رهنما جي حيثيت سان گهڻو معروف آهي، بلوچستان توڙي سنڌ اندر سندس عقيدتمندن جو وڏو تعداد آهي. سندس پوٽي مولانا عبدالباقي درخاني جي چوڻ موجب پاڻ نام و نمود جا قائل نه هئا، ان ڪري ئي سندن نالي سان گهٽيون تصنيفون عام وٽ نه پهتيون آهن. پنهنجون سموريون تصنيفون شاگردن جي نالي سان لکرايائون. ڏسو ڪتاب (ثقافت اور ادب واديءِ بولان مين: محڪمه ثقافت بلوچستان ڪوئٽه).

مولانا حاجي نبو جان: حضرت مولانا محمد فاضل درخاني رحه (رئيساڻي بروهي) جي هم عصرن ۾ حاجي نبو جان کي وڏي اهميت حاصل آهي. پاڻ نه صرف ملڪ داد قلاتي جي منظوم ڪتاب "تحفةالعجائب" جي ترتيب، تدوين ۽ اشاعت فرمائي، پر ان نموني جا ٻه ضخيم ڪتاب "ناصح البلوچ" ۽ "تحفةالغرائب" منظوم ڪيا. براهوئي زبان جي نشو نما، ارتقاء ۽ قدرتي صلاحيتن جو اندازو لڳائڻ لاءِ سندس هي ڪتاب سنگ ميل جي حيثيت رکن ٿا. اعليٰ ۽ حقيقي شاعريءَ جو نمونو آهن. بيانيه ۽ موضوعي شاعري ۾ جيتوڻيڪ گهڻو زور واقعات جي صحت تي ڏنو آهي ۽ قوت متخيله جي طلسم بازي لاءِ موقعا گهٽ ملي ٿا پوءِ به حاجي نبو جان پنهنجي شاعريءَ ۾ هر قسم جا جوهر ڏيکاريا آهن. سندس وفات سنه ۱۳۲۵هه ۾ ٿي.

"ناصح البلوچ" حاجي لبو جان جي وفات بعد سنہ ١٣٥٥ھ ۾ ڇپيو. ڪن جو خيال آهي تہ سندس تصنيفون انجي زندگيءَ ۾ ئي ڇپيون رهيون، انڪري هيءَ اشاعت طبع ثاني معلوم ٿئي ٿي. اڪثر عنوانن ۾ نصيحت ۽ عقائد اسلامي موضوع سخن آهن. آخر ۾ مولانا محمد عمر دين پوري رحہ چئن صفحن تي مشتمل مضمون بعنوان "اعلان واجب الاذعان" لکيو آهي جنهن ۾ براهوئي زبان کي ترقي ڏيارڻ جي تلقين ڪئي اٿس. سندس ٻي تصنيف "تحفةالغرائب" ٢٣ صفحن تي مشتمل موضوع سخن دينيات آهي. سنہ ١٣٥٥ھ جي اشاعت طبع ثاني معلوم ٿئي ٿي. آخري چئن صفحن مان ٻن تي "سي ٣٠ حرفي" ۽ باقي ٻن صفحن تي حضرت ابوبڪر صديق رضہ جو مشهور عربي قصيدو آهي. حاجي صاحب جي ٽين اهم ۽ آخري تصنيف "عمدة البيان" آهي. سندس وفات واري سال يعني سنہ ١٣٢٥ھ ۾ ڇپيو. ٢٦٩ شعرن تي مشتمل هن ڪتاب ۾ حاجي لبو جان متعلق هڪ مرثيہ بہ شامل آهي جنهن مان خبر پوي ٿي تہ بلوچستان جو هي بلندپايہ شاعر ۽ عالم طاعون جي وبا سنہ ١٣٢٥ھ ۾ وفات ڪري ويو.

مولانا عبدالحئي: مولانا محمد فاضل رحہ درخاني جي وفات بعد سندس مدرسہءِ درخاني جو انتظام ۽ اهتمام مولانا عبدالحئي جي حوالي ٿيو. پنهنجي بزرگن جي نقش قدم تي گامزن رهندي تبليغ ۽ ارشاد سان گڏوگڏ ڪتابن جي اشاعت جو سلسلو بہ جاري رکيائين. سندس حلقہ شعراء ۽ ادباء ۾ جناب تاج محمد شاهوائي، مولانا محمد عمردين پوري، ملا گهرام، حاجي عبدالمجيد چوتوي، صوفي گل محمد، مولانا روشن دين، مولانا عبدالڪريم مينگل ۽ مولانا محمد اشرف اچي وڃن ٿا.

مولانا عبدالباقي درخاني: درخاني مدرسي جي باني وڃهندڙ مولانا محمدفاضل جو پوٽو آهي. جنهن زندگي علم ادب ۽ تبليغ وارشاد ۾ صرف ڪيائين. براهوئي زبان ۾ سندس تعويذن جو ڪتاب "تاج التعويذات" حصہ اول سنہ ١٩٣٢ع ۾ ڇپيو. سندس ٻيو ڪتاب "خطبات درخاني" سنہ ١٩٤٠ع ۾ شايع ٿيو، هي براهوئي نثر تي مشتمل بهترين تبليغي ڪتاب آهي. سندس ڪتاب "شروطالصلوات" ١٩٤٦ع ۽ "مجربات نوشڪوي" ١٩٥٨ع ۾ ڇپيو. براهوئيات متعلق مولانا عبدالغفور درخاني جون خدمتون بہ ناقابل فراموش آهن. نثر ۾ سندس مذهبي ڪتاب "سراسر نور" سنہ ١٩٦٣ع ۽ "براهوئي بول چال" ٻن حصن تي مشتمل سنہ ١٩٦٨ع ۾ ڇپيو. مولانا عبداللہ درخاني بہ مذڪوره مڪتبہ فڪر جو برگزيده عالم ٿي گذريو آهي. اسلامي عقيدن ۽ نصيحت و هدايت تي مشتمل سندس ڪتاب "افاذةالمصلي" سنہ ١٣٤٣ھ ۾ ڇپيو. نثر ۾ سٺو براهوئي مواد پيش ڪري ٿو.

مولانا محمدعمر ديپوري: حضرت مولانا محمدفاضل ۽ مولانا عبدالحي رحہ جي ٻن هونهار شاگرد ٻيو سن. پيدائش ١٨٩٢ع ۽ وفات ١٣٦٥ھ آهي. مڪاشفات ۽ مجاهده جو دائرو نهايت وسيع هيس. سندس پيدائش سنڌ ۾ ٿي، براهوئي زبان جو قومي شاعر آهي،

لکن جي تعداد ۾ شعر چوائين. انڻ ڇپيل مواد تہ پنهنجي ڀاڱي، ليڪن سندس اشاعت هيٺ آيل شعر جا ڪتاب ٻہ پنجاهہ ڪان مٿي آهن. نثر کي بہ خوب مالا مال ڪيائين. ايوان شاعريءَ ۾ پنهنجي قوت فڪر، فهم و فراست سان اهڙا دل آويز ۽ پُربهار شعر جوڙيائين، جن جي خوشبوءِ سدا بهار ڪلن وانگر اڄ بہ براهوئي دنيا کي واسيندي، شام جان کي تازگي ۽ روح کي باليدگي بخشي ٿي. مولانا صاحب جو مقصد براهوئي زبان جي دامن کي مختلف قسم جي گلن سان پرڻ هو، لهٰذا نہ فقط براهوئي زبان جي قدرتي صلاحيتن کي بروءِڪار لائڻ لاءِ ميدان هموار ڪيائين، بلڪ فارسي ۽ عربي زبانن جي ذخيرهٔ الفاظ، تشبيهہ، استعارا ۽ انداز بيان سان بہ براهوئي زبان جو سرمايو وڌايائين. خالص براهوئي مزاج جا ڪيترائي غزل چيا اٿس، انهن ۾ بہ رلڪارنگ سخن جي ڀرپور بارش ڪئي اٿس. مولانا صاحب جو عظيم ترين ڪارنامو قرآنِ مقدس جو پاڪيزه براهوئي ترجمو آهي. صاف، شستہ ۽ عام فهم زبان ۾ ڪلام پاڪ جو ترجمو ڪري، دنيا آڏو ثابت ڪيو اٿس تہ هن زبان جي صلاحيت، لموءِ عربيءَ جي هرپلہ ۽ دورِ حاضر جي سيني تقاضائن کي پوري ڪندڙ آهي. نہ فقط ايترو، پر هن ٻوليءَ ۾ ڪمال درجي جي فصاحت ۽ بلاغت آهي. مولاناً صاحب جي هيءَ بهترين علمي ڪوشش هئي. ڪلام پاڪ جو هي ترجمو سنہ ۱۳۳۰ھ ۾ ڇپيو. جديد براهوئي رسم الخط ۾ هن جي ٻي اشاعت جون تياريون "براهوئي اڪيڊمي" ڪوئٽہ طرفان هلي رهيون آهن، جيڪو سنڌي ادبي بورڊ وانگر سرڪاري خرچ تي هلندڙ علمي ادارو آهي. ۱۵-۲۰ سال اڳ قائم ٿيل هن اداري، ڪيترائي براهوئي ڪتاب مختلف موضوعن تي ڇاپيا آهن. ياد رهي تہ قرآن پاڪ جو هي براهوئي بامحاوره ترجمو محترم نورمحمد پروانہ صاحب جي هفت روزه "ايلم" مستونگ ۾ بہ قسطوار ڇپجي رهيو آهي. "گيچينو هيت" عنوان سان جديد فارسي رسم الخط ۾ هن جو تقريباً سمورو ترجمو ڇپجي چڪو آهي. مولانا صاحب بعد ۾ قرآن پاڪ جي ڌار ڌار سيپارن جا براهوئي تفسير پڻ تيار ڪيا، جيڪي اڪثر سنہ ۱۹۲۸ع واري زماني ۾ ڇپيا. انهن ۾ "مفتاح القرآن" عنوان سان براهوئي تفسير پاره "عم" بہ آهي. پنهنجي قلم وسيلي ڌار ڌار قرآن شريف جون سورتون بہ براهوئي تفسير سان ڇپايائين.

اڪثر درس تدريس ۽ تبليغ و ارشاد ۾ مصروف ٿي رهيا جو سندن ملاقات حضرت مولانا عبيدالله سنڌيءَ سان ٿي. مولانا سنڌيءَ کين دعوتِ عمل ڏني جيڪا قبول ڪيائون. هي دؤر نهايت هنگامہ خيز هو، سڄو هندوستان انقلابي نعرن سان گونجي پيو، هوڏانهن انگريز خلافت اسلاميہ کي ختم ڪرڻ تي گهريو لهٰذا هڪ طرف علي برادران تحريڪ خلافت جو نعرو بلند ڪيو تہ ٻئي طرف مولانا عبيدالله سنڌيءَ ترڪِ وطن ۽ موالات جي تحريڪ شروع ڪئي. مولانا دين پوري رحہ بہ گرما گرميءَ سان هجرت تحريڪ ۾ حصو ورتو ۽ جماعت سميت افغانستان پهتو جيڪو ان عهدِ آفرين ۾ انقلابي حضرات ۽ اسلاميانِ هند جو مسڪن بڻيو هو. جڏهن هجرت تحريڪ ختم ٿي تہ علامہ دين پوري رحہ جن واپس وري پنهنجي ساڪئي آبائي ڳوٺ

ڏين پور لڳ جاڳن تعلقو ۽ ضلعي شڪارپور ۾ هڪ علمي مدرسو قائم ڪيو ۽ حيات باقي اتي ئي درس و تدريس، تبليغ و ارشاد ۽ تصنيف و تاليف ۾ گذارڻ جا خواهشمند هئا پر قدرت کي ڪجهه ٻيو ئي منظور هو. ڪافي وقت اتي گذارڻ بعد حالتن ڦيرو کاڌو ۽ ڏين پور کي الوداع ڪرڻ تي مجبور ٿيا، چنانچه آخري عمر ۾ ڪوچ ڪري بلوچستان جي جهلاوان علائقي ۾ ڳوٺ "نوَ بينٽ" وڃي وسايائون. سندن باقي وقت اتي ئي گذريو اب هند اڄ به سندن عقيدتمند هزارن جي تعداد ۾ آهن. سندن ٻه فرزند ارجمند مولانا محمد شريف ۽ مولانا عبداللطيف هئا، ليڪن جوانيءَ ۾ ئي مولانا عبداللطيف جي اوچتي موت، دل تي ايترو اثر ڪيّن جو ان غم ۾ پنهنجي جان، جان آفرين جي سپرد ڪيائون. جيئن ته گهڻو عرصو زنده نه رهي سگهيو ان ڪري سندس قائم ڪيل علمي ادبي مرڪز به ختم ٿي ويو. تاهم مولانا صاحب جي صاحبزادي مولوبہ عالمہ ۽ شاعره محترمہ تاجبانو سندن مشن کي تصنيف و تاليف وسيلي جاري رکيو جيڪا بقيہ حيات ۽ ڪسمپرسيءَ جا ڏينهن گهاري رهي آهي. سوين ڪتاب لکيا اٿس جن مان گهڻا لاڙڪاڻي جي محترم عبدالڪريم "تراب" صاحب وٽ آهن. نثر ۾ محترمہ جو براهوئي ڪتاب "تسويغ النسوان" سنہ ١٣٥٤ھ ۾ ڇپيو. ٻن جلدن تي مشتمل هن ڪتاب ۾ عورتن کي ديني مسئلا سمجهايا ويا آهن. پهريون حصو ٦٤ صفحن تي ۽ ٻيو ناياب آهي. ٻئي حصي ۾ نظم جا حصا پڻ آهن. ماهوار "اولس" ڪوئٽہ نومبر-ڊسمبر ١٩٧٤ع جي شماري ۾ ڊاڪٽر عبدالرحمان براهوئي صاحب لکي ٿو ته هن جا نسخا انڊيا آفيس لئبرري لنڊن ۾ موجود آهن. ياد رهي ته ڊاڪٽر براهوئي صاحب ديس پرديس براهوئيات متعلق تحقيق ڪري ڊاڪٽريٽ جي ڊگري حاصل ڪئي آهي. هينئر براهوئي اڪيڊمي ڪوئٽہ جو جنرل سيڪريٽري آهي. مولانا محمد عمر ڏين پوري رحہ جون ڪجهه وڏيڪ تصنيفون هيٺين ريت آهن:

حفظ الايمان: هي ڪتاب وڏي سائيز جي ١٢٨ صفحن تي مشتمل آهي، تمهيدي شعرن مان معلوم ٿو ٿئي تہ مولوي خرم علي جي ڪنهن ڪتاب جو منظوم براهوئي ترجمو آهي. آخر ۾ فارسي مناجات به اٿس، ١٣٣٢ھ ۾ ڇپيو.

سوداءِ خام: هي ڪتاب عشقيہ غزليات، ڪافي، مولود شريف، مناجات، سي حرفي ۽ بيتن تي مشتمل ١٣٦ صفحن جو جامع ڪتاب آهي. سنہ ١٣٥٥ھ ۾ ڇپيو.

مسيح العباده: ١١٢ صفحن تي جوڙيل هي نسخو سنہ ١٣٥٥ھ ۾ ڇپيو جنهن جا ١٠ صفحا نثر جا به آهن. مباديات دين متعلق روحاني طريقن تي ڪارگر مواد مهيا ڪري ٿو.

مشتاقِ مدينہ: هن ڪتاب جا ٻه حصا آهن. پهريون حصو مولانا ڏين پوري ۽ ٻيو حصو مولانا عبدالڪريم مينگل صاحب تيار ڪيو آهي، سنہ ١٣٥٥ھ ۾ ڇپيو. چاليهن صفحن تي مشتمل هن ڪتاب جي پهرين حصي ۾ پنجاهہ غزل، مولود شريف ۽ نعت وغيره آهن ٻئي حصي ۾ ساڳي نوعيت جا ٦٠ شعر شامل آهن، گهڻو حصو نعت ۽ مولود شريف جو اٿس.

آئينہ قيامت: ۱۱۲ صفحن تي مشتمل هن ڪتاب ۾ ڪوئٽہ جي عظيم زلزلي ۱۹۳۵ع جي حشرساماني جي حقيقي تصوير پيش ڪيل آهي. سنہ ۱۳۵۵ھ ۾ ڇپيو. هن ۾ آفات ۽ حادثات جو ذڪر ڪندي نيڪ عملن جي هدايت ڪئي وئي آهي. ڪتاب تاريخي دستاويز جي حيثيت رکي ٿو. منجهس ڪوئٽہ متعلق ڪافي ڪارگر تاريخي مواد ملي ٿو.

اصل الايمان: ۱۶ صفحن تي مشتمل هي ڪتابچو سنہ ۱۳۵۵ھ ۾ ڇپيو. منجهس اسلام جي پنجن رڪنن تي روشني وڌل آهي.

في الفراق: مولانا دين پوري رحہ جو هي علمي تحفو بہ سنہ ۱۳۵۵ھ ۾ ميدان تي آيو ۳۲ صفحن تي مشتمل هن ڪتاب ۾ غزل، نعتيہ ۽ حمديہ شعر آهن.

ثبوت الحجاب: هي ڪتاب ڪل ۱۱۲ صفحن تي مشتمل سنہ ۱۳۵۵ھ ۾ ڇپيو. "پردو" موضوعِ سخن آهي. جملي عنوان چاليهہ اٿس، جن ۾ پردي متعلق قرآن پاڪ ۽ حديث شريف جي روشني ۾ دلائل ڏنل آهن. نثر ۾ عمدو علمي شاهڪار آهي.

رسالہ دينيات حصہ اول: سنہ ۱۳۵۵ھ ۾ ميدان تي آيو، نثر جي جملي ۴۰ صفحن تي آهي منجهس اصولِ اسلام، طهارت، وضو، نماز ۽ پردي متعلق ڪارگر معلومات ڏنل آهي. نثر کي شعرن ۽ بيتن سان مزين بنايو ويو آهي.

رسالہ دينيات حصو ٻيو: هن ۾ اسلامي عقيدا هڪ مقالي جي صورت ۾ بيان ڪيا ويا آهن. ڪُل صفحا ۳۲ اٿس، سنہ ۱۳۵۷ھ ۾ ڇپيو.

مثالِ حال: سنہ ۱۳۴۱ھ ۾ ڇپيو. جملي ۲۴ صفحن جي هن ڪتابچي ۾ نثر ۽ نظم ذريعي ديني ڳالهيون بيان ٿيل آهن.

تحفة الامراء: جملي ۵۶ صفحن جو هي ڪتاب سنہ ۱۳۴۳ھ ۾ ميدان تي آيو، منجهس طبقہ امراء کي خطاب ڪيو ويو آهي. نثر ۾ هن ناصحانہ ڪتاب ذريعي سرمائيدار طبقي کي قرآن ۽ حديث جي روشني ۾ سندن فرائض کان آگاهہ ڪيو ويو آهي.

الحق: هي رسالہ نما ڪتاب نظم ۾ آهي. سنہ ۱۳۴۳ھ ۾ ڇپيل مولانا صاحب جو هي ڪتاب سندس ڪهوارين آمر شريف ۽ اُمر حنيف علي الرغم "مراد خاتون ۽ هزار ناز" جي مالي سان آهي ڪارگر اخلاقي مواد فراهم ڪري ٿو.

دافع الوسواس: سنہ ۱۳۴۲ھ ۾ ڇپيل مولانا صاحب جي هن ڪتاب ۾ شرعي احڪامات جي وضاحت ملي ٿي، جملي ۵۶ صفحا اٿس.

ويل نامہ: نظم ۾ مولانا صاحب جو هي ڪتاب ڪُل ۲۳ صفحن تي مشتمل سنہ ۱۳۴۵ھ ۾ ڇپيو. پنهنجي مشڪلات نما سرگذشتہ زندگيءَ جو دلچسپ احوال اورينديءَ ان کي نثر زندگيءَ سان مترادف ڪيو اٿس، لهذا نيڪ اعمال جي هدايت ڪئي وئي آهي.

هدايات قادريہ: مولانا صاحب جو هي ڪتاب سنہ ۱۳۴۵ھ ۾ ڇپيو. ۴۰ صفحن تي مشتمل آهي. جنهن ۾ حضرت غوث اعظم جي هدايات کي عام فهم زبان ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

بهجوڙا: سنہ ۱۳۵۵ھ ۾ ڇپيل هي ڪتاب جملي ۲۷ صفحن تي آهي. امام غزالي رحہ جي هڪ رسالي جو ترجمو، ناصحانہ ڪتاب آهي.

براهوئي قاعده: براهوئي بولي چال جو ابتدائي قاعدو آهي، منجهس عربي رسم الخط جا حروف تهجي استعمال ٿيل آهن، سنہ ۱۳۵۲ھ ۾ شايع ٿيو.

تنبيه الغافلين: مولانا جو نظم ۾ هي مجموعو سنہ ۱۳۵۵ھ ۾ ڇپيو. شاعرانہ طرز سان اسلامي عقيدن جو خوبصورت ڪتاب آهي، آخري صفحن تي هڪ مضمون بہ ڏنو اٿس.

داستان ورلائي! هڪ طويل نظم جي صورت ۾ مولانا صاحب جواليءَ جي غفلت شعارين تي عالمانہ انداز ۾ مؤثر طريقي سان روشني وڌي آهي، تاهم شب و شباب جو خوب مقابلو ڏيکاريو اٿس. هي ڪتاب سنہ ۱۳۵۵ھ ۾ ڇپيو.

اشتهار حسرت اظهار: هن ڪتابچي ۾ مولانا صاحب رحہ پنهنجي استاد بزرگوار حضرت مولانا محمد فاضل درخاني جي وفات حسرت آيات تي نظم جي صورت ۾ اظهار رنج و غم ڪيو آهي، سنہ ۱۳۵۵ھ ۾ ڇپيو.

جهالت بانو: هي رسالہ نما ڪتاب جملي ۳۴ صفحن تي مشتمل سنہ ۱۳۵۷ھ ۾ ميدان تي آيو. جهل ۽ بي علميءَ کي تمثيلي انداز سان زوج ابليس قرار ڏيئي ڪانئس خبردار رهڻ جي تلقين ڪئي وئي آهي. جهالت بانو پنهنجو تعارف ڪرائڻ بعد ماڻهن کي گمراه ڪرڻ جو منفصل داستان بيان ڪري ٿي.

داستان ابليس: علامہ دين پوري رحہ جو هي ڪتاب سنہ ۱۳۵۸ھ ۾ ڇپيو. جملي ۶۴ صفحا اٿس. هن ۾ ابليس ۽ هڪ بزرگ جي طويل گفتگو ۽ سوالن جوابن جي ڏي وٺ آهي.

هدايات المستورات: سنہ ۱۳۴۱ھ ۾ ڇپيل جملي ۳۲ صفحن تي آهي. ڪتاب جا عنوان عورتن جي ديني مسئلن متعلق آهن. پرده تي تفصيلي تذڪرو ملي ٿو. لاجوابہ تحفو آهي.

شرح اصول: سنہ ۱۳۴۵ھ ۾ ڇپيل هن ڪتاب متعلق چون ٿا تہ هي علامہ صاحب جي آخري تصنيف آهي، غلط سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ مولانا صاحب تقريباً ۱۳۶۵ھ ۾ وفات ڪئي هئي. ناممڪن آهي تہ ايترو عرصو تصنيف تاليف کان سواءِ خاموش رهيو هجي. ڪن جو خيال آهي تہ مولانا صاحب ۱۳۴۸ھ ۾ وفات ڪئي. ڪتاب جو مفهوم ٿالي مان ظاهر آهي.

مجموعہ ضبط: مولانا صاحب جي هن علمي ڪتاب ۾ سڄي سال جي خطبات جمع جو مجموعو ملي ٿو.

و بيض الطيف في الذڪر حبيب صہ: سنہ ۱۳۵۲ھ ۾ جوڙيل مولانا صاحب جو هي نسخو جملي ۱۹۳ صفحن تي آهي، منجهس رسول اڪرم صہ جن جو اسوهٔ حسنہ تا وصال منظوم آهي.

ڪريما ۽ گلستان منظوم: مولانا صاحب جو هي علمي تحفو مشهور فارسي ڪتابن ڪريما ۽ گلستان جو منظوم براهوئي ترجمو آهي، مثنوي صورت ۾ آهي. هي ٻئي ڪتاب ديني مدرسن ۾ پڙهايا ويندا آهن.

مُلا آرائا: علامه دين پوري رحه جو هي ڪتاب نثر ۾ آهي، منجهس عام ديني مسئلا بيان ٿيل آهن جن سان روزمره جي زندگي وابسته ٿئي ٿي. سنه ۱۹۲۹ع ۾ ڇپيل هي فقهي نوعيت جو ڪتاب جملي ۱۳۰ صفحن تي مشتمل آهي.

(**نوٽ:** ياد رهي ته مولانا محمدعمر دين پوري رحه جا سمورا ڪتاب وڏي سائيز ۾ ڏيڍ يا ٻه رسالا لما آهن. انهن مان صاف ظاهر آهي ته براهوئي ادب ۾ تعميري، اخلاقي ۽ مذهبي عنصر ڪيتري نه انداز ۾ سمايل آهي.)

مولانا عبدالمجيد چوتوي

پاڻ مولانا حاجي لبوجان جا فرزند ارجمند هئا. ابتدائي تعليم پنهنجي والد بزرگوار وٽ حاصل ڪئي ۽ پوءِ مختلف مدرسن ۾ تحصيل علم لاءِ ويا، ليڪن علمي اڃ نه لٿي آخر مدرسه درخاني ۾ تشرفرما ٿيا. علمي ڪمن سان گڏو گڏ تبليغ دين ۽ معاشرتي بهبود لاءِ به پاڻ پتوڙيندا رهيا، مختلف موضوعن تي ڪتاب لکندا رهيا، ليڪن ڪين شهرت عشقيه غزلن ۾ ملي. سندن شاعرانه عظمت ۽ گرانقدر علمي صلاحيت جو اندازو شهره آفاق ڪتاب "مفرح القلوب" مان لڳائي سگهجي ٿو. سنه ۱۳۲۳ھ ۾ ڇپيو. منجهس جملي ۵۸۰ غزل آهن جن کي رديف وار ترتيب ڏنو ويو آهي. ڪئي ڪئي مناجات ۽ مولود شريف به درج ٿيل آهن. عشق ۽ سرمستيءَ جي اها حالت درخاني اسڪول جي ٻين شاعرن ۾ بلڪل گهٽ هئي. شعر ۾ عشقيه علامت باوجود شريعت جا مڪمل پابند نظر اچن ٿا. قلندرانه ۽ صوفيانه طبع رکندڙ هئا. "غيرت اسلام" سندن ٻي اهم تصنيف آهي، ان جي ڇوٽين اشاعت سنه ۱۳۷۷ھ ۾ ميدان تي آئي، جملي ۱۲۰ صفحا اٿس. "جوش حبيب" به مولانا صاحب جي نعتيه غزلن جو مجموعو آهي جنهن کي مولانا عبدالباقي درخاني شايع ڪرايو.

مولانا عبدالڪريم مينگل

مولانا عبدالڪريم مينگل غزل گو شاعر هو. ايزدي عنايت سان کيس تمام مٺڙو آواز عطا ٿيل هو، پنهنجو ڪلام ترنم سان ڳائيندا هئا. سندن ڪلام نزاڪت، فڪر ۽ قدرت خيال سان پربل آهي. ساز عشق تي ڪجهه اهڙيءَ طرح نغمه سرا ٿين ٿا، جو حقيقت ۽ مجاز جو مفاصلو ختم ٿيو وڃي. سندن غزلن جي ديوان ۾ ديوان شمس تبريز جو اثر غالب آهي، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته پنهنجي جام شاعريءَ کي ايران سان متعارف ڪرائيندي انداز تصوف سان پُر ڪيو آهي:

نصيحت نامه: سنڌس مصنف مولانا عبدالحڪيم ۽ مولانا محمد اشرف آهن. سنه ۱۳۴۷هه جو لسخو آهي. جملي ۲۹۰ شمرن تي مشتمل هن ڪتاب ۾ صفحي ۱ کان ۲۸ تائين مولانا عبدالحڪيم جا مذهبي ۽ ناصحانه شعر ملن ٿا، باقي تصنيف مولانا محمد اشرف جي آهي.

عنايت النعت: سنه ۱۳۵۹هه جو هي لسخو ملا گهرام ۽ ملا روشن دين جو آهي. جملي چاليهن صفحن جي هن ڪتاب ۾ نعتيه غزل ۽ پند و نصيحت آميز شعر ملن ٿا.

شهادت شريف: مولانا محمد اسماعيل زگر مينگل جي هي تصنيف شهيد ڪربلا حضرت امام حسين رضه جي شهادت جو دردناڪ داستان آهي.

جنگ محمد حنيف: مولانا محمد اسماعيل زگر مينگل صاحب جو هي ڪتاب ۸۰ صفحن تي مشتمل ڪنهن اردو يا فارسي جنگ نامي جو ترجمو معلوم ٿئي ٿو.

دلڪشاء عبدالله: سنه ۱۹۴۸ع جو هي نسخو، صوفي عبدالله مُنگچر (بلوچستان) واري جو تيار ڪيل آهي. براهوئي قطعات، نعت ۽ حمد و ثنا تي مشتمل ناصحانه ڪتاب آهي.

غزليات مراد علي

غزلن تي مشتمل سنو ڪتاب آهي. مصنف جو پتو نالي مان ظاهر آهي.

براهوئي زبان، جنهن کي ذريعه تعليم جي لحاظ کان پورو حق حاصل نه آهي، ان جي اهميت کي مد نظر رکندي بلوچستان اندر سنه ۱۹۰۰ع واري زماني ۾ انگريز حڪمرانن سنڌس سکيا کي لازمي قرار ڏنو هو. سورو نصاب براهوئي نثر ۾ هو. سول ۽ فوجي آفيسرن لاءِ براهوئي ڄاڻ لازمي هئي: سنه ۱۹۰۶ع ۾ ملٽري آفيسرن لاءِ به هن کي لازم قرار ڏنو ويو. پهريون نمبر ايندڙ شخص کي ان زماني ۾ ڏيڍ سؤ روپيا انعام ڏنائون ٿي. مسٽر ڊينس بري صاحب سنه ۱۹۳۸ع ۾ براهوئي لوڪ ڪهاڻين جو مجموعو به ڇپائي ادب عام آندو.

جناب نورمحمد پروانه صاحب ايڊيٽر براهوئي هفت روزه "ايلم" مستونگ، سنه ۱۹۶۱ع ۾ "براهوئي قاعده" ڇپائي ميدان تي آندو. مولانا محمد يعقوب شرودي صاحب جو ننڍڙو ديني ڪتاب "نماز" سنه ۱۹۶۶ع ۾ براهوئي جو نامور اديب محترم غلام محمد شاهواني صاحب جو ڪتاب "بولي جا" ۱۹۶۸ع ۾ ڇپيو. ڊاڪٽر عبدالرحمان براهوئي صاحب براهوئيات متعلق ۱۵-۲۰ ڪتاب لکيا آهن. هفت روزه نواءِ وطن، ماهوار بلوچي، معلم ۽ سه ماهي ڪارڪن ۽ هفت روزه ميثاق الحق ۾ ڪهڙو نه براهوئي ادب ڇپجي چڪو آهي. ماهوار "اولس" ڪوئيٽه ۾ به سنه ۱۹۶۵ع کان براهوئي صفحا مخصوص آهن، جن ۾ ڪارگر مواد ڇپيو رهي ٿو. ڪوئيٽه مان نڪرندڙ ڪاليج مئگزينن ۾ به براهوئي ادب ڇپيو رهيو آهي. ماهوار "احوال" ليج براهوئي رسالو هو، هينئر بند آهي، سرڪاري اخراجات تي هلندڙ هو. "اعتماد" ۽ "ميزان" اخبارن ۾ به براهوئي نثر نظم شايع ٿيو آهي. بلوچستان جي ريڊيو ۽

ٽيليويزن اسٽيشنن تي براهوئي پروگرامن جو ڪافي حصو آهي. هفت روزه ”ايلم“ اخبار مطابق سنڌ ۾ ٻه ريڊيو ۽ ٽي. وي تي براهوئي زبان لاءِ مسئلو زير غور آهي. بلوچستان اندر ته يونيورسٽي تائين هيءَ زبان تعليمي سهوليتن لاءِ تسليم ٿيل آهي. هتان جي شعبه سنڌي وانگر بلوچستان يونيورسٽيءَ ۾ هن لاءِ الڳ شعبو ۽ اڪيڊمڪ ادارا آهن. جيئن ته هيءَ قوم سنڌ اندر ٻه لکن جي انداز ۾ آهي، ان ڪري بلوچي ۽ براهوئي زبانن جي گنجائش متعلق ڪم هلي ٿو.

مٿي براهوئي ادب جي تعارف متعلق جيڪي ڪجهه لکيو ويو آهي سو سمورو قديم ۽ وچولي دور سان واسطو رکي ٿو. جديد براهوئي ادب تي الڳ ڪتاب جي ضرورت آهي، ڇاڪاڻ ته هزارن جي تعداد ۾ ڪتاب لکجي چڪا آهن. سنڌ بلوچستان اندر قائم ٿيل مختلف ادارا براهوئي زبان کي شاهوڪار بنائڻ لاءِ اشاعتي ڪم ۾ مصروف آهن، انهن مان ڪجهه وڏيڪ قابلِ ذڪر ادارن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا.

(١) براهوئي ادبي سوسائٽي جنهن جي سرپرستي محترم عبدالرزاق ”صابر“ سرپره (بروهي) جن ڪري رهيا آهن. هيڊ ڪوارٽر ڪوئيٽا اٿس.

(٢) براهوئي آرٽس اڪيڊمي ڪوئيٽا. سندس صدر جناب عبدالجبار ”يار“ صاحب آهي.

(٣) براهوئي ادبي ثقافتي سنگت جيڪب آباد. جنهن جو باني ۽ صدر محترم داد محمد”خادم“ بروهي صاحب آهي. موصوف گرانقدر ادبي خدمتون سرانجام ڏيون آهن. براهوئي سان گڏوگڏ سنڌي زبان جي خدمت ۾ به سرگرميءَ سان مصروفِ عمل آهي.

(٤) نامور شاعر ۽ اديب محترم جوهر بروهي صاحب جو علمي ادبي ادارو براهوئي پبليڪيشن فريدآباد تعلقو ميهڙ ضلع دادو.

(٥) مير رحيمداد خان مولائي شيدائي صاحب جي ياد ۾ قائم ڪيل ”بزم مولائي شيدائي“ جنهن جو قيام جناب حڪيم گلاب خان ”مهجور“ پندراڻي بروهي صاحب جي مرهونِ منت آهي. هيڊ ڪوارٽر محمد پور اوڊو تحصيل ڳڙهي خيرو ضلع جيڪب آباد اٿس.

(٦) محترمي عبدالڪريم ”تراب“ لاڙڪاڻوي صاحب جو علمي ادارو ”انقلابِ ادب“ به قابلِ تحسين آهي. حضرت تراب صاحب پنهنجي آل پاڪستان براهوئي ائسوسيئيشن ذريعي هن قوم ۾ سنڌي علمي رغبت پيدا ڪئي آهي. هيءَ ائسوسيئيشن قانوني طور رجسٽرڊ ۽ غير سياسي آهي.

کھاٹیون

حميد سنڌي

ٻاڙي ناهي پروڙ

ٻاهر ٻنيءَ، هٿ حليمان جو، آنءُ ٽڙڪات ڪندو ڦلن جو روپ اختيار ڪري آڏرڻ لڳو. ڦلا ڦولاريا، حليمان جو هٿ هيو. پرڻ سان هن واري ڇاڻي ۽ ڇپي ۾ وڌائين.

"ماسي! اهي ڦلا منهنجا آهن." هڪ نينگر دانهن ڪئي.

"اهي منهنجا آهن ڪين".

ماسي مُرڪي ٻنهي جا جهول ڀريا ۽ وري هڪ هٿ ۾ ڏنڊي کنيائين، جنهن جي هڪ مُنهن تي ڪپڙو ويڙهيل هو. ٻئي هٿ سان، ٻئي ڇپي مان ڪڍيءَ تي آنءُ لپ وڌائين. ڦلا ڦولاريا رهيا ۽ حليمان ڇپو ڀريندي، ڦلا ورهائيندي، ڪنهن کان ان لپ ته ڪنهن کان روڪڙ وٺندي انهيءَ پورهئي ۾ پوري رهي. ماڻهن جو ميڙ گهٽيو، ته ڪٺ ٻه هٿيو، هوءَ سڌ ڏيئي اٿي، پسانگ سان ڪرڙ ڪانڊيرا ريڙهي لنبيل ڪڍيءَ پوڻان لهل چلهه ۾ وڌا ۽ ٻنيءَ وري ڀڙڪو ڪاڏو. ڇپن ۾ نهاريندي هڻن پريان نظر ڪئي ته هڪ ٻار تي نظر پيس. آهو ڦلن جي ڇپي وٽ ٽڙيو بيٺو هو. هن آتان ئي دانهن ڪئي:

"ڇورا! ڇپي ۾ هٿ نه وجهه. مان اچان ٿي".

ڇوڪري ڇرڪ ڀري ڏانهس نهاريو ۽ ڦلن جي لپ ڀري ڀڄڻ جي ڪيائين. پر ٻٽ ۾ جوپ، وڏي هڏ ڪاٺ واري حليمان جي لڱوهه ۽ پرانگهه اهڙي هٿي جو اڇي کڇيءَ کان ورتائينس.

"اڙي ڪاڏي ٿو ڀڄين. ڪنهن جو ڇورو آهين؟" ماسيءَ بيٺلن ڏانهن تڪيو.

ٻن ڇئن ٻارڙن، ٻن ڇئن وڏڙن، ڪنڌ ڌوڻي سڃاڻپ کان انڪار ڪيو. سامهون ئي ڪاو ڦڪوڙائيءَ جو دڪان هو. ماسيءَ رڙ ڪري گلوءَ کان پڇيو:

"اڙي ادا گلو! آهي ڪو جو هن ڇور ڇوري کي سڃاڻي".

"ماسي، خبر ناهي. چور آهي ته ڏينس ڪاٺ ۾." گلوءَ آتان ئي ڦڪوڙن کي ڪٺي ۾ اٿلائي ڏيندي ورائيو.

ماسيءَ هن کي ٿيلهو ڏيئي، هيٺ جهڪائي وهاريو ۽ ڏانهس تڪيائين. ڇوڪرو هيسيل ضرور هو، پر ٽپ ٻنهه نه ٻئي لڪايائين. انگ تي وڏو چولو هٿس ۽ هيٺان ڪجهه به نه.

ماسي جيئن سندس ٻانهن ڇڏي تہ هُن يڪدم ڦلن پريل مٽ ڪئي وات ۾ وڌي ۽ هو
تڏڙو تڪڙو ڦلا چباڙڻ لڳو. ماسي واٺڙن وانگر ڪيس تڪڻ لڳي. ماسيءَ کي الائجي ڇو
مٿس قياس اچي ويو. ڪيس ائين لڳو تہ هو بکايل آهي. ماسيءَ يڪدم ڪيس اٽاريو ۽ ڦلن
لپ ڀري سندس جهوليءَ ۾ وڌي.

”ڀڄي وڃ ڇورا، هيڏي نہ اچجانءِ. الائي ڪٿان جا ڇورا، مانڊ جهڙي ڪَهَڻين ۾ ڪٿي
اڇلايا آهن. هاڻي ٻُسڪ آ، جو ڪهڻين ۾ ٻئي واڪا ڪري.“ هوءَ يڪدم پورهئي کي
جنبي ويئي. هاڻي ڇٽن جو وارو هو، سو تئيءَ ۾ ڇٽا وجهي ۽ آڱلائيون ڏنائين ۽ پوءِ پاڻيءَ
جي تري سان آنهن کي ڏڏرڻ لڳي. ڪهڙيءَ ۾ ڇٽا پڪڙا پڄڻ ماسيءَ جي ڇپي ۾ آيا تہ
خوشبوءِ چوڌاري واسو ڪري ويئي. جيئن هوءَ گراهڪن کي لپ لپ ڏيندي ڏوڪڙ وٺندي
ويئي تہ اوچتو هڪ ننڍڙو هٿ سندس سامهون آيو، هن ڪنڌ ڪٽي مٿي نهاريو تہ سندس
سامهون آهوئي ننڍڙو نينگر بيٺو هو ۽ پوءِ هن چولو مٿي ڪري خالي جهولي ڏانهس ڦهلائي.
هيڏي سيءَ ۾ سندس انگ اگهاڙو ۽ لڙل ميرو جسم ڏسي ماسيءَ کي وري قياس آيو ۽ ڇٽن
جي لپ ڀري سندس جهوليءَ ۾ وڌائين، پر يڪدم دانهن بہ ڪيائين:

”اڙي هيترا بيٺا آهيو، پڌايو ڀلا تہ هيءُ اوپرو نينگر ڪير آهي؟ هيءَ بڪ اڄ ڪٿان
هن ڪهڻيءَ ۾ ٻئي رُلي.“

ڪنهن بہ پڙڪ نہ ڀوليو. سندس منهن تي تہ سڃاڻڻ وارا پار پتا پڌرا هيا. هوڏانهن نينگر
تڪڙو تڪڙو پڪڙا چباڙيندو اتان هٽي ويو. ماسي ڪنڌ ڌوڻي وري پورهئي سان لڳي ويئي.
اتي اوندهيڙي اچي ٿي ۽ ڪرہ گراهڪ نہ بچيو. ٻاهر بہ اچي وسامڻ جي ڪئي هئي ۽
ماسيءَ ٽپڙ ميڙڻ شروع ڪيا. دستور موجب گلڻ پڪوڙائي ڏانهن منهن ڪري واڪو ڪيائين:

”ادا گلڻ! پي آني جا سنها ۽ پي آني جون ڪچوريون. ڏسجانءِ، متان سي مال
ڪپائي نہ ڇڏين ۽ منهنجا ٻچا بڪ مارين“.

”ها ماسي، تنهنجي حصي جا پڪوڙا قابو آهن، فڪر نہ ڪر. مال مٿين آهي، رکو
دل وڏي ڪر. تنهنجا ٻچا، سي منهنجا ٻچا.“

ماسيءَ مليل ان جون ننڍڙيون هڙون ٻڌي ڇپن ۾ رکيون. ڇپي ۾ گڏ ٽيل روڪڙ سان
چار آنا مُٺ ۾ جهليا ۽ ڇپا مٿي تي رکيائين. هوءَ سڌي گلوءَ جي دڪان تي آئي. گلوءَ
ڪيس پڪوڙن جو پڙو ڏيئي ڪانئس ڪِلي پڇيو:

”ماسي، ڪير ڇورو هو، جو تنهنجي رڙ ٻئي پيئي؟“

”الائي ابا ڪير ڇوڪر هو، جهڙي بک. مون تہ هن پاڙي ۾ ڪڏهن نہ ڏٺو.

”هوندو ڪو غريب جو پار، ماسي. بک بہ تہ ملڪ ۾ ڪاهي پيئي آهي.“

ماسي ڪنڌ ڌوڻي پڙو ڪنيو، پر يڪدم دانهن ڪيائين:

”هيءُ چا گلوا پڪوڙا ٿورا پيا لڳن.“

ڪلوءَ ٽڏو ساهه ڀريو: ”مهالڪائي، ماسي، مهالڪائي. ڏس ماسي! ڀڃن جو ڀيٽ توکي ٻه ڀالثو آهي ته مون کي ٻه. مان ڀلا ڇا ڪريان؟“

ماسي ماٺ ميٺ ۾ ڀڙو ڪنيو ۽ ويچارن ئي ويچارن ۾ ڇپا مٿي تي، ڀڙو هٿ ۾ اوڏيندي، گهٽيون لتاڙيندي، گهمڙ ٽپندي هلندي هلي. اوچتو ڪيس لڳو ته سانس ڪير گڏ پيو هلي. هن پڪدم ٻريڪ هنيو ۽ اونده ۾ پٺيان نهاريو. ڪيس ڪجهه نظر نه آيو. هوءَ هلڻ تي هئي ته اوچتو سندس هٿ کي سٽ آئي ۽ هن ڏٺو ته ڪير ڪانئس ڀڙو ڪسي ولي پڳو. هن چڱيءَ طرح سڃاتو ته آهو ئي نپل اڌ اگهاڙو نينگر هو، جنهن جو چولو هوا تي اڏامندو نظر آيس. هو ڏسندي ڏسندي سندس اکين اڏو غائب ٿي ويو. هوءَ ڪا گهڙي ته وائڙن وانگر انهيءَ پاسي تڪيندي رهي، پوءِ جڏهن هن کي هوش آيو ته رڙين واڪن ۾ پنجي ويئي.

”بيهجان چورا! اڙي چورا! نپاڳا! شل ٽنگون ڀڄندءِ. اڙي چورا! شل......“

هوءَ اونده ۾ رڙيون ڪندي، اچي گهر پيڙي ٿي. ٽپڙي ڪٿي در کي ڌڪو ڏيئي، اندر داخل ٿي. سندس زبان جهَل ئي نه ڏني.

”هيءُ نماشام جو ٽُر... هيءَ ڌاڙو... هيءُ ڪيس... هيءُ قهر...“

اوچتو سندس زبان کي ٻُنجو اچي ويو. سندس اڏو هڪ لنڊڙو هٿ وڌيو، ۽ پوءِ هُن اڌ اگهاڙي ٻار جهولي ڦهلائي. هُن کي پنهنجي لنڊڙي ٻڪاپل ٻار ڪان مختلف نه پئي لڳو. انين سندس نظر پنهنجن ٻارن تي پيئي، جن مان ڪي جهولي جهليو، ڪي هٿڙا وڌايو بيٺا هئا ۽ سندس نظرون ڇپي کي ۽ خالي هٿن کي تڪي رهيون هيون. هن کي هاڻ انين پئي لڳو ڄڻ گهڻيءَ ۾ رلندڙ ٻک سندس گهر ۾ ڪاهي پيئي آهي ۽ کيس تعجب ٿيو ته هُن ايتري دير انهيءَ نينگر کي ڇو نه سُڃاتو.

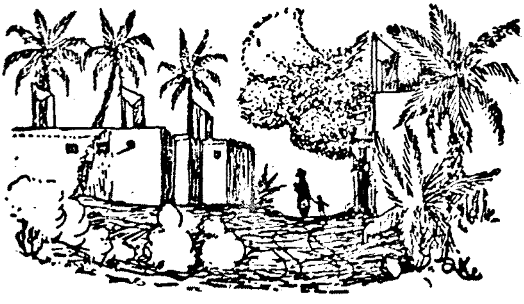

انيس انصاري

وڏي حويلي

”چاليهه ڏينهن مئي کي ۽ ڌرتي جاءِ نه ڏيندي آهي. تون ته جيئرو آهين.“ نواز مون کي آٿت ڏيندي چيو: ”نئون شهر آهي ۽ نوان ماڻهو. ڀريائين ته ڪانئڻ ڀيو ايندءِ، پر جيئن جيئن وقت ويندو گذرندو تيئن تيئن لاڙڪاڻو تنهنجي رڳ رڳ ۾ رچي ويندو ۽ پوءِ...“

”۽ پوءِ؟“ مون لقمو ڏيندي نواز کان پڇيو.

”۽ پوءِ ڪهڻن وانگر تون لاڙڪاڻي ۾ ڪُرُ ٿي ويندين!“

۽ جڏهن گرميون آيون. اپريل ۾ ئي من منجهڻ لڳو. مئي ته جنسي ڪاڙهو هو. ۽ جڏهن انب پچڻ لڳا... ۽ جڏهن ساريون پچڻ لڳيون...

هيٺينءَ سنڌ جي رهاڪوءَ، جنهن سال ۾ گرمي رڳا ڪي هفتا ڏٺي هجي، سو لاڙڪاڻي جي گرميءَ جي ڪوري ۾ پچندو پڄرندو هجي تنهن کي چاليهه ڏينهن ته ڇڏيو، چاليهه سال به هي شهر جيءَ ۾ جاءِ نه ڏيندو، ان ۾ ڪُرُ ٿي وڃڻ ته رهيو الڳ، پر هڪ ڳالهه هتان جي گرميءَ ۾ البت عجيب نظر آئي، جا نه ڪراچيءَ ۾ محسوس ڪئي هيم ۽ نه وري حيدرآباد ۾. جڏهن بدن جو سارو عرق گرمي سبب اچوڙجي جسم جي مسامن مان نڪرندي ٻاهر ڪري پاڻ سان غلاظتون سميٽي وهي ويندو هو، ته هڪ طرح جي عافيت ۽ آرام جو احساس ٿيندو هو ـ اهڙو احساس جنهن جو بيان نٿو ڪري سگهجي.

بنابستر واڻ جي کٽ تي پاسا ورائيندي پگهر ڳاڙيندي شام جو جڏهن اٿيم ۽ غسلخاني ۾ هٿنلڪي مان ٻه بالٽيون پاڻيءَ جون بدن تي وجهي لٿا پاڻي ٻاهر نڪتس ته پاڻ کي اهڙو هلڪو ڦلڪو محسوس ڪيم جهڙو ڪيس پريل ڦوڪڻو. پيرڻي نه پئي ڌرتيءَ تي ٽڪيا.

مون کي لاڙڪاڻي آئي ست مهينا ٿيا هئا، ان دوران ٿي جڳهيون مٽايون هئم. هندن جون اهيل جايون ڪُڏيون، ڪڏن ۾ ڪُڏيون، من پئي مونجهه ٿيو. اتي به نواز پڇي پيو. چيائين، ”عارف لاڙڪاڻي جون جايون اجهو اهي اٿي. البت وڏي حويلي ۾ رهڻ ته ٻي ڳالهه آهي.“

پڇيومانس، ”وڏي حويلي ڪٿي آهي؟“

ڪلي ڪٿي ماٺ ڪيائين. سوچيم وڏي حويلي متان ڪو مقامي محاورو هجي. ائين ته نه آهي ته ڊسٽرڪٽ جيل جو ڏس ڏنو هجي. نواز مان اهڙو رستو ته نه هو منهن جوا

هڪ ڏينهن ستار پنهنجي گهر جو ڏس ڏيندي ٻڌايو ته اهو وڏي حويليءَ جي وٽ ۾ آهي. ستار سان ملڻ ويس ته ٻاهر کان وڏي حويلي ڏٺم. ٻاهران ئي ٻانهي وير ته اندر ڇا هوندي. ستار ٻڌايو، ”اها جاءِ سيٺ سهجرام کيمچندائي لهرائي هئي. وڏ آڪهيو ماڻهو هو. پٽ ۽ پوٽا، ڏيٺر ۽ ڏهٽا ڪول ڪيون ويٺو هو. جاءِ به سيڪ سان لهرايائين پر ويٺو رڳو ادائي سال. ورهاڱو ٿيو ته جاءِ کي ٻاهران ڪلف هڻي ڀارت هليو ويو. ٻاڙي اوڙي وارن کان پيو گهر ۽ شهر جو حال پڇندو هو. بابي مرحوم سان هٿس ٻاري، پر آهستي آهستي خط ۾ وٺي وٺي پوندي. آخر بند ٿي ويا.“

ڇنو ولد منو کي جاءِ ملي ڪليم ۾. ڪليم به الائي گهٽي جو هو. سچو الائي ڪوڙو. خبر خداءِ کي. ڊ ڏجي پيو. جاءِ ته پنهنجيءَ جاءِ تي پر جيڪا ان سان سڏي مليس تنهن ته اڏي ڇڏيس. ڇا مليس؟ ٻاسي ئي نه ٿو. هاڻي هو وڏي حويليءَ جو مالڪ ٻٽيو ويٺو آهي. آهي به اڪيلو سر، جاءِ ئي نه ٿو ڇڏي. ڏوڪڙ به جهجها ٿا ملنس. خيال اٿس ته شايد اندر ڪو خزالو پوريل آهي.“

اتفاقاً ٻي آچر تي ڇنو ولد منو سان گهاڙ واهه تي اوچتي ملاقات ٿي. انهين ڏينهين جمعي جي بجاءِ آچر تي موڪل ملندي هئي. تازي ٻاس ڪيائي هٿر مڇيءَ جي شڪار جي. فائبر گلاس جي ڇڙي ڪٽي موڪلن ۾ وڃي ويهندو هوس گهاڙ واهه جي ڪناري تي. ڪڏهن ۾ ته ڪڏهن تي ڏ ٻيرا ملي پوندا هئا. ٻاڻ به ڪائيندو هئر ۽ ٻاڙي وارن کي به پچائيندو هئر.

اهڙي آچر تي هڪ مختصر ماڻهو اچي منهنجي ڀر ۾ ويٺو. ڪڏهين مون واري ڇڙيءَ کي ڏٺائين، ڪڏهين ان ۾ لڳل چمڪندڙ پيتل جي چرخيءَ کي ۽ وري ڪڏهين سندس اکيون وڃي پيون ڪتيون رنگارنگي فلوٽ ۾، جو پاڻيءَ جي لهرين تي هٺي هيٺ مٿي ٿيو. هن جي ويهڻ جي انداز ۽ ڏسڻ جي نموني مان محسوس ڪيم ته يار به مون وانگر خبطي هو. اهڙي ۾ فلوٽ پاڻيءَ ۾ هيٺ مٿي ٿيڻ لڳو. منهنجو سمورو توجه وڃي ان ۾ کتو. فلوٽ مٿي حصي کان مٿي پاڻيءَ ۾ گم ٿي چڪو هو ۽ اچا به اندر ڇڪجيو پئي ويو. سٽ ڏنم. ائين محسوس ٿيو ته ڪنڍي وڃي ڪنهن پٿر ۾ اٽڪي. هڪ وڏو هنداڻي جي سنگ جهڙو ڳاڙهو ڏيرو پاڻيءَ مان چار فوٽ کن مٿي آڇلي ڇپ ڪري وڃي پاڻيءَ ۾ ڪريو. چرخي زر زر ڪري کُلڻ لڳي. پلاسٽڪ جي مضبوط ڏور کلڻ لڳي، ڏهه فوٽ، پندرهن فوٽ، ويهه فوٽ. باقي وڃي ڏهاڪو فوٽ ڏور چرخي تي رهي هئي ته مڇيءَ جي رفتار ۾ ڪجهه ڪمي آئي. مناسب وقت تي مان آهستي آهستي ڏور لپيٽڻ لڳم ته اوچتي زوردار ڇڪ آئي، ڏور ته سڄي کلي وئي، پر ساڳي وقت ڇڙي نمي پيٺي ئي وئي. مان ائين ٿي محسوس ڪيو ته جي ڇڪ اهڙي زور سان جاري رهي ته ڇڙي منهنجي هٿ مان ڇڏائجي ويندي.

اندر جو وحشي انسان اپري آيو هو. پٽي جي پيڙا ۽ تڪليف ڏسي جو اندر کي آرام ايندو آهي سو محسوس ڪرڻ لڳس. شڪار اڄ پيٽ پرڻ لاءِ نه ڪوٺ ٿو وڃي، ان جي پنيان پراڻي زماني جي جنگين ۽ رت چاڻ جو جذبو ڪارفرما هوندو آهي. مان پنهي هٿن سان چڙيءَ کي چنبڙيو پيس. منهنجي پور پور مان پڪهر نڪري پيو. هٿ آلا ٿي ويا. مڇي زندگي بچائڻ لاءِ تڙپي رهي هئي، ۽ مان پنهنجي ذوق جي تسڪين لاءِ چڙيءَ کي ڇڪيو پيو هوس. پتو نه آهي ته ڪيترو وقت هيءَ جدوجهد جاري رهي. آخر ٿڪجي لٽجي مڇيءَ ڪٺي پاڻ ڇڏيو. هاڻي هوءَ آهستي آهستي ڇڪجي ڪناري ڏانهن اچي رهي هئي. جڏهن ويجهي پهتي ته ڏٺم هيس ست ۽ نه ساهه. هاڻي هن جو پيٽ مٿي هو ۽ پٺي هيٺ. منجهس ڪابه چرپر موجود ڪانه هئي، سواءِ سندس ڪلين جي، جي آڪسيجن حاصل ڪرڻ لاءِ کُلي ۽ بند ٿي رهيون هيون. ماڪ تي پهچڻ بعد جا حالت مسافر جي ٿيندي آهي سا منهنجي هئي. لڱون ڏڪي رهيون هيون ۽ بدن نستو ٿيندو پئي ويو. ان مختصر ماڻهوءَ مون ڏانهن ڏٺو، مان ڪنڌ سان هاڪار ڪئي، هن پٺي هٿ پائيءَ ۾ وجهي مڇيءَ جي ڪلين ۾ آڱريون وجهي ڪٺي اچي رکيو ڪناري تي. ان ماڻهوءَ ۽ منهنجون اکيون حيرت مان ڦاٽي ويون. ايڏي وڏي ۽ سهڻي مڇي مون ان وقت تائين ڪانه ماري هئي. ان مختصر ماڻهوءَ پنهنجو نالو چنو ٻڌايو.

هاڻي جڏهن به مڇي مارڻ ويندو هوس ته چنو منهنجي پر ۾ اچي ويهندو هو ۽ پنهنجي ڪپڙي جي ٿيلهي مان پلاسٽڪ جي ڏور ڪڍي ان ۾ سانپا وجهي ڪندو هو گهاڙ واهه جي حوالي ۽ پاڻ ڪندو پاڻ جي جڳالي. هڪڙي ڏينهن گهاڙ جي ڪناري لڙ پهچي ويو، پري ڪان ڪو دانهون ڪري رهيو هو "انسپيڪٽر اچي ويو، انسپيڪٽر اچي ويو." ۽ پوءِ گهڻائي ڇڙيون ۽ ڏوريون ڇڏي پنڌ ۽ سائيڪلن تي رستو ڏئي ڀڄڻ لڳا. چنو به تڪڙ ۾ ڏور ويڙهڻ لڳو ته مون ڪيس ائين ڪرڻ کان روڪيو. جنهن وقت انسپيڪٽر آف فشريز مون وٽ اچي پاس پهچي ته ڪڍي ڏيکاري سالس، جڏهن چنوءَ ڏي وڌيو ته. چيومانس ته اها ڏور منهنجي آهي. پاس ۾ هڪ چڙي ۽ هڪ ڏور جي اجازت آهي. هن محسوس ڪيو ته اها ڏور منهنجي نه هئي پر سواءِ چتائي ڏسڻ جي ڪجهه ڪري نه سگهيو، هليو ويو. اڃا تائين مون کي اهو پتو ڪونه هو ته اهو چنو وڏي حويليءَ وارو ئي هو.

هڪ ڏينهن اها ڳالهه به کلي پئي. ڪنهن ڪم سانگي ستار سان ملڻ ويس. ستار نه ڪونه مليو پر چنوءَ کي وڏي حويليءَ جي در وٽ بيٺل ڏٺم. وڏي اچي مليو ۽ چيائين: "استادا ڪيئن اچڻ ٿيو آهي؟" ٻڌايومانس ته ستار سان ملڻ آيو هوس. هو ڪونه هو، موٽيو پئي ويس. حويليءَ ڏي اشارو ڪندي چيائين ته "هيءَ منهنجي جاءِ آهي، اندر اچو." مان ڪم جو بهانو ڪيو، پر هو مون کي زوري وٺي ويو.

اندر گهڙڻ سان حيران ٿي ويس. جاءِ جو پڌر ايڏو ته وڏو هو جو جيڪر سيڪڙن بناتڪليف جي منجهس سائيڪل سکي سگهي. حويليءَ جي حالت ڏسي مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو.

ٻئر جو فرش جابجا اکڙيل هو، ڪمرن ۽ ورانڊن جا ٽائلس اکيڙي هڪ طرف ڍڳ ڪري رکيا ويا هئا، گهر ۾ جابجا غلاظت جا ڍير پيل هئا، ۽ ڀتين ۾ جابجا ڄارين لڳل هيون. نه هئا، نه هئا ته جاءِ ۾ ڏڙن ڪن ڪمرا ۽ ٻه وڏا هال هئا. هرڪمرو ۽ هرهال ابتري جي ڏک ڏئي رهيو هو. ساري گهر ۾ رڳو هڪڙو ڪمرو مڙني صاف ۽ سٺرو هو، جنهن ۾ چنو سهان رهندو هو. هڪ ڪنڊ کان کٽ وڇايل هئي جنهن تي هنڌ رکيل هو. چادر ۽ وهاڻي جي ڄڻو تازو ڌوتل هئي معلوم ٿيون. کٽ جي طرف کان هڪ ٽپائي پئي هئي جنهن تي ٻه سادي چينيءَ جون پليٽون ۽ ٻه شيشي جا گلاس رکيل هئا. ان ئي ڪمري ۾ هڪ پاسي کان بالٽي پاڻيءَ جي ڀري پئي هئي، جنهن جي ڀرسان هڪ لوٽو پيو هو. ٿورو ڀرسان ڪنڊ ۾ گاسليٽ جو چلهو پيل هو جنهن جي وٽ ۾ ٻه ديڳڙيون هڪ چمچو، ٻه ڪوپ سائر ۽ هڪ ٿئو رکيل هو. ڪجهه ننڍا وڏا دٻا ٻه پاسي اوسي ڪسان پيل هئا. چنو وڃي اڳو چانهه ٺاهڻ کي ۽ مان وهاڻي تي ٻانهن رکي ليٽي پيم. ٿوري وقت ۾ چنو چانهه ٺاهي اچي منهنجي اڳيان رکي. چانهه پيئندي پڇيومانس ته هي کوٽ کوٽان ڇاجي هئي؟ کلي کٿي بس ڪيائين. پوءِ ٻچڻ تي ٻڌايائين، ”عارف ميان! خزاني جي تلاش ٿي رهي آهي.“

”ڪجهه مليو“، مون پڇيس.

”اڃان نه“، جواب ڏنائين.

”ڪو آميد آسرو“، مون پڇيس.

ڪنڌ ڌوڻي انڪار ڪيائين.

چنو دستوري طرح اچي مڇيءَ جي شڪار لاءِ منهنجي ڀرسان ويهندو هو. ان ۾ ڪيس فائدو ٻه هو. اول ته فشريز کاتي وارن جي دست رس کان ٻاهر هو ۽ ٻيو ته سندس چوڻ مطابق ”گهاٽ ڇڙايل هو“. هو ٻه گهاگ شڪاري، اهڙو ڇپن کي چونو ڪٿو لائي اچي ويهندو هو، جو مجال آهي جو ٻڙڪ ٻاهر نڪري. سندس چوڻ هو ته ”آواز تي مڇيون ٿهنديون آهن، شڪار بيڪار آهي“. ڪڏهين ته ڪافي شڪار ماندو هو ۽ ڪڏهين ته هڪ ”چال“ ٻه نه ٿيندي هئي. وڏي ڪُٺي جسيدار هوندا هئاسين. هو خالي هٿين هوندو هو ۽ مون وٽ مڇي هولدي هئي ته مناسب حصو سندس نذر ڪندو هوس. پاڻ ٻه ائين ئي ڪندو رهندو هو. وڏيڪ چوندو هو ”عارف صاحب! مان اڪيلو آهيان، ۽ اوهان خير سان ٻارن سان ٿا رهو، مون کي مڇيءَ جا ٻه پيرا ئي ڪوڙ آهن“

هو مون سان هاڻي بي تڪلف ٿي ويو هو، ڏور ڀائي جو هئاسون. هڪ ڏينهن شڪار تي ويٺي ويٺي پڇيومانس ته ”يار، ايڏي وڏي گهر ۾ اڪيلو رهندي، ڊپ نه ٿيندو ائي.“

”ٿيندو آهي عارف ميان“، هن جواب ڏنو.
”ڪجھ ڏنو اٿئي ڇا؟“ مون پڇيس.
”ڏڻ ڇا جو. عوض اٿي آهي“، هن چيو.
”ڪير؟“ مون پڇيس.
”ڪالڪا“، هن جواب ڏنو.
”ڪالڪا!“ مون حيرانيءَ مان پڇيو.
”ها، ڪالڪا. سندس بُت گهر ۾ موجود آهي ۽ مان ان ڪان ڊڄندو آهيان.“
مون چيس، ”پر ان ڏينهن ته مون ڪالڪا جو بت ڪونہ ڏٺو.“
جواب ڏنائين، ”ڪمري ۾ آهي. بند ڪري ڇڏيو اٿمانس.“
سوچيم ته شايد اڪيلو رهڻ جي ڪري، دماغ تي اثر پيو اٿس.

هڪ ڏينهن چيائين، ”بابو، جاءِ وڪڻڻ ٿو گهران.“
پڇيومانس، ”گهڻي ڏيندين؟“
”پنجاھ هزار روپئين“، هن جواب ڏنو.
”پنجاھ هزار ته گهڻا آهن. جاءِ مون کي کپي، پڻ گهٽ ڏيانءِ؟“
پڇيائين، ”تون گهڻو ڏيندين؟“
”پنجويھ هزار“، جواب ڏنومانس.
ڪلي ڪٿي بس ڪيائين.
آخر سودو چاليھ هزار روپين تي ٺيو. ان وقت چاليھ هزار روپيا تمام گهڻا هئا. مهران پهريائين ته ڏاڍو ڪروڌ ڪيائون، چيائون ”لاڙڪاڻي آيا آهيون نوڪريءَ سانگي، هتي رهڻو آهي ڇا؟ اجايو ٿو پئسا ضايع ڪرين.“ جواب ۾ چيومانس ”وئي وئي ته جاءِ ايترا پئسا به نہ ڪندي ڇا؟“ ۽ جڏهن جاءِ ڏٺائين ته رڙ ڪري چيائين ”هي تہ محل آهي— راجائي محل، پر جاءِ جي هيءَ حالت ڪئي اٿن!“
اسان بہ مختصر ماڻهو هئاسون. مسان، اسان، گهر واري ۽ ٻہ ٻار، اهي هئاسون ڪُل ڪٽنب جا ڀاتي.
هاڻي اسان آڏو مسئلو هو اهڙي ساري جاءِ جي مرمت ۽ صفائيءَ جو. ميڙي چولڊي جاءِ جي خريديءَ تي ڏئي ڇڏي هئم. جاءِ جي مرمت لاءِ قرض جي درخواست ڪيم، جا ڪمپنيءَ منظور ڪئي.

سرن سان ليتل هڪ دروازي ڏانهن اشارو ڪندي، چنو ته ٻڌايو هو ته ڪالڪا جي مورتي ان ڪمري ۾ موجود هئي. مون ان ڪمري کي ڇيڙيو ئي ڪونه. ساري گهر جي صفائي ۽ وَس آهر ڪن ڪمرن جي مرمت بعد، هڪ ڏينهن ڪربي ڪٽي، الهيءَ سرن سان ڀوريل دروازي جي ڪن آڪڙيل سرن کي ٻاهر ڪڍيو ئي مس ته ٻيون سڀ سرون ڌهه ڌهه ڪنديون اچي سنهنجي اڳيان ڍڳ ٿيون ۽ چرڊاري ميٽي ڦهلجي ويئي. منهنجي گهرواري نازان سيرن جي ڌمڻ جو آواز ٻڌندي ڀڄندي آئي. ٿورو ميٽي ڦٽمي ته نازان ڪمري ۾ اندر ليئو پاتو. ڏسڻ سان ئي رڙيون ڪندي ولي اتان ڀڳي ۽ مون کي چوندي وئي ”اندر نه وڃجانءِ، اندر نه وڃجانءِ.“ مان ڊڄندي ڊڄندي اندر ليئو پاتو. پهريائين ڪمري جي ماحول ته مون کي به منجهائي وڌو، پر پوءِ به قدم اڳتي لنگهي ويس. سامهون هڪ سيمينٽ جي ننڍي ٿلهي تي ڪالي ديويءَ جي ڏيڍ فوٽ کن ڊگهي مورتي براجمان هئي. سندس ڪارو رنگ، ٽانڊن جهڙيون ٻرندڙ اکيون ۽ ڳاڙهي رت جهڙي رنگ سان رنگيل لٽڪندڙ جڀ، چار هٿ جن ۾ ترار ۽ ماڻهوءَ جي مُنڍي وغيره، في الحال ته ڪنهن جي بدن ۾ سياندو ڦهلائڻ لاءِ ڪافي هئا. ان کان سواءِ ڪمري جو پيو ماحول به پراسرار هو. وچ ڪمري ۾ ترشول کُتل هو، جنهن جي اردگرد تيل جي آهوتين سان سٽيل زمين ۽ ڳاڙهي سندور جا ٽِڪا ۽ ليڪا پاتل هئا. ڪمري ۾ ميٽيءَ جا تهه ۽ جابجا ڪوريئڙي جا ڄارا.

پاڙيسري ڀڳوانداس جي معرفت، مقامي شوالي جي مهنت باوا شنڪرگر کي گهرايم ۽ کيس چيم ته مورتي مون وٽان کڻي وڃي ڪنهن مناسب هنڌ رکي. مقرر ٿيل ڏينهن تي هو ڪن هندن سان مون وٽ آيو ۽ منتر اچاريندو، مورتي کڻي وڃي مندر ۾ رکيائين.

ان ڳالهه کي ٻي سال گذري ويا. مان به وس آهر وڏي حويلي جي مرمت ڪرائيندو رهيس. هڪ ڏينهن نازان صلاح ڏني ته مورتيءَ وارو ڪمرو بيڪار پيو هو ۽ هو به ميٽي ۾ لٽيل، ڇو نه ان کي صاف ڪري اسٽور روم بنائجي. مون هاڪار ڪئي ۽ آخر هڪ ڏينهن نازان ۽ مان ان ڪمري جي صفائي ۾ لڳي وياسون. صفائي ڪندي نازان منهنجو ڌيان هڪ ديوار ڏانهن ڇڪايو جنهن تان مستطيل شڪل ۾ هڪ هنڌان پلستر اکڙي آيو هو. چيائين، ”هتي خزانو ته پوريل ڪونه آهي.“ مان ڪربيءَ سان ان کي ٿورو اشارو ڏنو ئي مس ته ڪجهه سرون ۽ پلستر اچي منهنجي اڳيان ڪريو. سامهون هڪ دري ظاهر ٿي جنهن ۾ لڪشميءَ جي مورتي رکيل هئي. نازان ان دفعي ڊني ئي ڪانه، رهندو چيائين، ”هي مورتي ڪهڙي نه سهڻي آهي.“ جواب ۾ چيومانس، ”سهڻي ڇو نه هجي، هيءَ دولت ۽ بخت جي ديوي آهي لڇمي“.

ٿوري وقت ۾ وڏي حويلي اڳين اوج کي وڃي پهتي. سڀني ڪمرن جي مرمت ٿي چڪي هئي. ٽائيل لڳي چڪا هئا ۽ فرش بندي ٿي چڪي هئي. ان کان سواءِ ڪجهه موجوده زماني جون سهوليتون به مهيا ٿي ويون، جن ۾ ايئرڪنڊيشنر، رنگين ٽي وي، سوئي گئس ۽ ريفريجريٽر به شامل هئا.

لڪشمي جي مورتي به نارائڻ ڪر جي هٿان مندر ڏانهن موڪلي وئي. ڪن ماڻهن اهو پڻ هُلايو ته خزانو جنهن جي چنوءِ ٻولا ٿي ڪئي، سو ان دريءَ ۾ هو، جنهن ۾ مورتي رکيل هئي.

لاڙڪاڻي جو منو واڻي منهنجي رڳ رڳ ۾ رچي چڪو آهي. لاڙڪاڻي مون کي جيئري جاءِ ڏني، جاءِ به جاين جهڙي - وڏي حويلي.

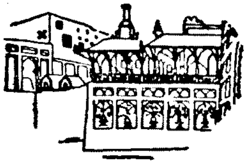

رزاق مهر

هڪ شخص جو موت

پان ٻيڙيءَ جي دڪان آڏو جنهن شخص جو سسيءَ ڪٽيل لاش پيو آهي ۽ جنهن جي ڌڙ کان الڳ ٿيل ڇهري مٿان ڪهاڙين جا بيشمار گهاو آيل آهن، تنهنجي چوگرد ماڻهن جي ڀيڙ اڃا بہ موجود آهي. هو انهيءَ انگوشي ۽ صدري پهريل شخص مٿان راڀا ڏئي رهيا آهن، انهيءَ هجوم جي وچ ۾ پوليس جا ڪجهہ ماڻهو بہ هاڻ شامل ٿي ويا آهن. جيئن آپريشن ٿيٽر ۾ ڪنهن مريض مٿان ڊاڪٽرن جو ڪو جٿو، وڍ ٽُڪ جو ڪم مشيني انداز ۾ جاري رکندو آهي، ٺيڪ اهڙيءَ طرح سخت وردين ۾ ملبوس پوليس جا اهي فرد مشيرنامو لکڻ ۾ مصروف آهن. پر منير لاءِ اهو سڀڪجهہ ڄڻ تہ ڪنهن پراڻي خواب سمان آهي. هن جي اندر ۾ ڪنهن نانگ جيان ڦڻ ڪڍي ويٺل ڇُپ منجهس ايترو بہ حوصلو رهڻ ناهي ڏنو جو هو انهيءَ واقعي متعلق ٻين جيان ڪجهہ ڳالهائي. هو، جنهن جي دل گذريل ٻن مهينن کان هڪ خوف جي دٻاءُ هيٺ چيچجي وئي آهي؛ جنهن جي اندر جو شخص، ڏينهون ڏينهن وڃي ٿو جامڙو ٿيندو. تنهن، جڏهن مٽيءَ ملبل گهاٽي رت هڪ شخص جو سسيءَ وڍيل لاش ڏٺو تہ خوف وچان هن جون اکيون ڦهلجي ويون. اذيت جي هڪ تيز لهر هن پنهنجي سرير جي نس نس ۾ ڊوڙي ويل محسوس ڪئي هئي. ڄڻ تہ اهو انگوشي ۽ ململ جي صدري پهريل لاش ڪنهن ٻئي جو نہ هجي ۽ ڪهاڙين جا بي رحم وار ڪنهن ٻئي تي نہ ٿيا هجن، هن جي ئي ڇهري تي ٿيا هجن. هن جي جسم مان ڏرڙيون نڪري وڃن ٿيون. هو ڊنل ۽ هيسيل مَنَ سان ماڻهن جي هجوم مان ٻاهر نڪري اچي ٿو. هن جي ذهن جي هڪ ڪُنڊ ۾ خطري جو الارم مسلسل گوجندو رهي ٿو. کيس شدت سان محسوس ٿئي ٿو تہ انهيءَ ڀيڙ ۾ ڪو شخص اڃا بہ موجود آهي جو هن کي انهيءَ شخص جيان مارڻ ٿو چاهي.

هو، جيڪو هڪ اسڪول ۾ ڊرائينگ ٽيچر آهي ۽ پنهنجي گهرو پريشانين جا بار، ڪتابن جا ٽائيٽل ڊزائن ڪري گهٽائڻ ٿو چاهي، تنهنجو پريشان ذهن اڃا بہ وڌيڪ پريشان ٿي ويو آهي. گذريل ٻن مهينن کان هن جي گهرو پريشانين جي پر ۾ هڪ ٻيو پريشان چهرو بہ اچي ويٺو آهي، جو هن جو پنهنجو چهرو آهي.

هو، جيڪو جنگ کان شديد نفرت ڪندو آهي، جنگين ۾ تباهه ٿيندڙ انساني وستين کي پنهنجي اندر جي ڪائنات ۾ پچندي ۽ پرندي محسوس ڪندو آهي، جو خوبصورت گلن جو عاشق آهي، ۽ جو فطرت جي حسن کي ڪئنواس تي آڻي خوبصورت چٽر ٺاهيندو آهي، تنهن گذريل ڪن مهينن ۾ اهڙن چٽن انساني جالين کي پنهنجي ئي رت جي دٻي ۾ ليٽڙيل ڏٺو آهي. هن جي ماڻهن چار خون ڪيا آهن ۽ انهن جو ٻلڪ ونڻ جي نتيجي ۾ ابتدائي خون ٿيا آهن، هن جي ماڻهن جا ٻلڪ ونجي رهيا آهن. ۽ ماڻهپي جو خون تاريخ جي ڦڏن سڏن ورقن تي پنهنجا داغ ڇڏيندو رهيو آهي. هڪ ڊر ٻي ڊر جا ماڻهو اندي سوچ جي هٿيارن سان مارڻ ٿي چاهي. ماڻهپي جي سڙيل لاش تي هنبوشيون هڻڻ ٿي چاهي، ٺهڪ ڏيڻ ٿي چاهي. ٻر هو اهو سڀڪجهه لڪو چاهي. انهي جنگ ۾ ماڻهوءَ خلاف ٿيي ٻوڻ نٿو چاهي. هو پنهنجي ڪنب جو وجود برقرار رکڻ لاد فقط معاشي محاذ تي وڙهڻ ٿو چاهي.

هن کي زنده رهڻو آهي، پنهنجي ڌيءُ جا السڪل پورا ڪ ٺا آهن. اندي ماءُ جون اکيون ڪرائيون آهن، ۽ ٽي-بيءَ ورتل زال جو ڪنهن ماهر ڊاڪٽر کان علاج ڪرائڻو آهي. (جنهن جي اجهائيل اجهائيل اکين ۾ هن موت جهڙي بيوسي ڏٺي آهي) تيستائين هن کي زنده رهڻو آهي. ٻر وقت هن تي ڦلول ڪئي آهي ۽ هن کي انهيءَ جنگ جي منهن ۾ ڪنهن جبري پرتي ٿيل سپاهيءَ جيان زوريءَ ڌڪي ڇڏيو آهي، جو انساني خون جي اهڙي وحشتناڪ هولي ڏسي هراسجي ويو آهي.

گذريل ڪن مهينن کان هن جو ذهني توازن جڻ ته بگڙڻ لڳو آهي، هو اڪيلائين کان ڊڄڻ لڳو آهي، ماڻهن جي پيڙ کان هن کي وحشت ٿيڻ لڳي آهي. هو ڪنهن سان ڳالهائيندو آهي ته، ڳالهائيندي ڪٿي ڪونجي ويندو آهي. لاڳيتو ڀولارن ڏانهن گهوريندو رهندو آهي. رکي رکي هن کي محسوس ٿيندو آهي ته هن جي سامهون جو شخص ويٺو آهي، ان جي چهري جي اندران ڪو ٻيو شخص هن ڏانهن گهوري رهيو آهي، ۽ ڪڏهن ته هن جون اکيون ڦاٽيءَ چڙهيل اکين جيان آڏو واري شخص ڏانهن گهوريندڙيون آهن. بلڪل ٺپي مثل اکين جيان، هن جي ذهن تي سدائين اهو خوف ڇانيل رهيو آهي ته ڪوئي شخص هن جو مسلسل پيڇو ڪري رهيو آهي ۽ ڪنهن موڙ تان اوچتو ظاهر ٿي هن جي زنده رهڻ واري آس مٿان ڳاڙهي رت جو ليپو ڏئي ڇڏيندو. زندگيءَ جي چرپر کن پل ۾ قبرستان جي ويرانيءَ ۾ بدلائي ڇڏيندو. ساڳي خوفناڪ ويراني، جهڙي هو ڪجهه گهڙيون اڳ انڪوشي ۽ صدري پهريل شخص جي چهري تي ڏسي آيو آهي، جو روڊ جي سخت سيني تي ڪنهن جهور ٿيل سيل جي پٿر جيان ڊٺو پيو هو، ۽ موت جي پوانتي ويراني جنهن جي کليل وات منجهان ٻاهر گهوري رهي هئي.

ماڻهن ۾ هن جو شڪ اجان ٻه وڌي ويو ٿو، هن جي پر مان گذرندڙ هر شخص هن کي دشمن جو ڀڇيل ماڻهو ٿو محسوس ٿئي. خوف جي ساڳي ڇيت هن جي ذهن ۾ مسلسل

چيندي رهي ٿي. انڌا انديشا وڌڻ لڳن ٿا، هن جي من پاتال ۾ اچوڪي رات هو پاڻ مٿان ڏاڍي ڪُوري محسوس ٿو ڪري، وايو منڊل ۾ وحشت ڦهلجي ويل محسوس ٿيس ٿي. هن کي پڪو يقين ٿي وڃي ٿو ته هو ڪنهن اونداهي گهٽيءَ ۾ ڏاڍي بيدرديءَ سان ماريو ويندو. ۽ هن جو بي‌جان جسم روڊ جي هڪ پاسي کان ڊٺو پيو هوندو. تڏهن خوف جي هڪ تيز لهر هن جي پٺيءَ جي ڪنڊي مان اڀري ٿي وڃي. اونداهان پاسا ڇڏي هو روشنيءَ ڏانهن هليو اچي ٿو.

گذريل ڪن مهينن کان اهو هن جو دستور ٺهيل آهي، ته هو سوير گهر پهچي. هو اڪثر سج لهڻ کان اڳيئي گهر پهچي ويندو آهي، پر اڄ هو دستور ٽوڙي ويٺو آهي. هو اسڪول جي هڪ ماستر جي شاديءَ ۾ ويو هو. شاديءَ ۾ وڃڻ کان انڪري به لنوائي نه سگهيو، جو ذهن کي نستو بنائيندڙ اسڪول جي بور ماحول کان نڪري، هو ڪڏهن ڪڏهن انهيءَ ماستر آڏو زندگيءَ جا ڪچا ڇنا ڪوايا رکندو آهي. هن جي ٿڪل ٿڪل اکين ۾ ڪيس ڏاڍي پنهنجائپ نظر ايندي آهي. اڄ اها پنهنجائپ ئي هن کي اوڏانهن گهلي وئي هئي، ۽ نه چاهيندي به هن کي گهڻي دير تائين اُت ويهڻو پيو هو، جا دير هن جي گذريل ڪن مهينن جي سڀ کان وڏي دير هئي.

بي‌انداز ماڻهن جي وچ ۾ هن کي اوچتو هڪ اهڙو شخص نظر اچي ٿو، جنهن جي مٿي تي وڏو پڪو پٽڪو آهي ۽ جنهن جي وڏين وڏين مڇن ۽ ڏاڙهيءَ مٿان به نظر ايندڙ پوائنٽيون اکيون هيڏانهن هوڏانهن ڦري رهيون آهن. هن جي هڪ هٿ ۾ ڪهاڙي پڪڙيل آهي، جنهن جي مٿان اڇين ۽ ساوين پٽين وارو وڏو رومال اهڙيءَ طرح ويڙهيل آهي، جو فقط ڪهاڙيءَ جو رنگ ڏنل ڪارو ڳن ئي نظر اچي سگهي ٿو.

پوائنٽين اکين وارو اهو شخص ويهن قدمن جيتري مفاصلي تي هاڻ بيهي رهي ٿو. هن جي اوچتو بيهڻ تي منير جي بت مان ساهه ئي ڇڏائجي ٿو وڃي. هن جي جسم جا وار ڪجهه لمحن لاءِ ايا ٿي وڃن ٿا، خشڪ ٿيل چپ کلي وڃن ٿا، اکيون ڦاٽي وڃن ٿيون. تڏهن اڌ رنگي جي ڪنهن مريض جيان هن جا پير اڳتي وڌڻ جي شڪتي وڃائي ويهن ٿا. هو پاسي کان بيٺل اليڪٽرڪ پول ۾ هٿ نه وجهي ها ته شايد ڪري پوي ها. تڏهن موت جهڙين انهن سخت گهڙين ۾ راڪاس جهڙو اهو بيٺل شخص سيٺ جي هڪ دڪان اندر گهڙي وڃي ٿو، ۽ ٿڪل ساهه سان منير ڪنهن زخمي ٿيل پکيءَ جيان جسم جي سموري سگهه ڪٺي ڪري اڳتي وڌي ٿو وڃي. دڪان ۾ گهڙي ويل اهو شخص، جو ڪنهن کي ڳولڻ واري انداز ۾ رستي تان لنگهندڙ ماڻهن ڏانهن ڏاڍي وحشت وچان ڏسي رهيو آهي، تنهن ڏانهن اک ٽيٽ ڪري منير هڪ نظر چِٽڻ ئي وجهي ٿو ته ارزندڙ ٽنگن سان هلڻ جي رفتار اجهان به وڌائي ڇڏي ٿو. هن کي هاڻ پڪو يقين ٿي وڃي ٿو ته اهو اوپرو شخص هن کي ئي

مارڻ وارو شخص آهي. پنهنجي ڪنهن خون ٽيل مائٽ جو بدلو وٺڻ لاءِ هو هن جو ٿي رستو تڪي رهيو آهي. اڪثر ٻ هن جا زندگيءَ ڪان لاڳاپا ٽوڙڻ جي ارادي سان ٿي انهيءَ دڪان ۾ لنگهي ويو آهي، ۽ هن جي پٺيان چپ چپ ڪري هن تي ڪهاڙين جو وسڪارو لائي ڏيندو. هڪ هڪ وار سان خوفناڪ ڳاريون ڪيندو. دنياها هٽندو. هن کي اها به ته خبر ڪانه آهي ته هن جي دشمن جو چهرو ڪهڙو هوندو؟ هي ته بس اهڙي ئي ڪنهن رهزن ماڻهوءَ جي ڪهاڙين جو ڪاچ ٿيڻ وارو آهي. اهڙي ئي ڪنهن اڻ ڄاتل چهري منجهان هن کي موت جو خوف آهي، جو هن جو ذاتي دشمن نه هئڻ جي باوجود هن جو دشمن هجي. هو اڻڪيل دشمنيءَ جي سزا ڪاٽڻ تي مجبور آهي.

هو هاڻ فوٽ پاٿ تي هلڻ لڳي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن هراسيل نگاهن سان پٺتي به ڏسي ٿو وٺي. هن جي ويجهو هاڻ اهو شخص نه رهيو آهي. ڪيترائي ڄاتل ۽ اڻ ڄاتل ماڻهو هن جي پر سان گذرن ٿا. چهرا ايندا ۽ ويندا رهن ٿا، ۽ هو چاهي ٿو ته چهرن جي انهيءَ هجوم ۾ ڪنهن ڪک وانگر گم ٿي وڃي. پر هيترن سارن ماڻهن ۾ ڪوبه ته هن کي تحفظ ڏئي نٿو سگهي. ڪوبه هن جي زندگيءَ جي ضمانت جي هام هڻي نٿو سگهي. هو چونڪ تي اچي پريشان ٿي بيهي رهي ٿو ۽ هڪ لمحي ته هو موت کي اوچتو سامهون ڏسي وٺندڙ ماڻهوءَ جيان عجيب وحشت ۽ بي وسيءَ وچان رڙيون ڪرڻ وارو ٿئي ٿو. هن جو سڄو جسم ڏڪي وڃي ٿو. جڏهن هڪ شخص جي هٿ جو دٻاءُ پنهنجي ڪلهي تي محسوس ٿئيس ٿو.

''......خير ته آهي منير صاحب! اڄ ائين پريشان پيا لڳو!''

هو حيرانيءَ وچان ان شخص ڏانهن ڏسي ٿو، جو هن جو پراڻو واقفڪار نڪري پوي ٿو. ڪيس ڪوبه جواب نه ڏئي فقط هن ڏانهن ڏنل نظرن سان ٿي گهوريندو رهي ٿو. ''چو يار منهن ائين پيلو پيلو ٿي ويو آهي، ڪا ايڏي وڏي پريشاني آهي ڇا؟'' هن جو دوست وري هن جي ڪلهن تي هٿ رکي ٿو.

منير جي حالت ائين ٿي وئي آهي ڄڻ ته ماڻهن جي هشام وچ ۾ هو سڀ سوڙو پڪڙجي پيو هجي. ائين اوچتو اندر جي چوري پڪڙجي پوڻ تي هو هڪو ٻڪو ٿي وڃي ٿو. ''نه نه...... اهڙي ڪا ڳالهه ڪانهي... اصل ۾ هو...!'' ان جملي سان هو ڪيس مطمئن ڪري نٿو سگهي. اهي پَتو ان شخص جي چهري منجهان صاف ظاهر ٿين ٿا.

''خير...... هلو ته سان توهان کي چانهه پياريان. توهان سان ٿوري ڪچهري به ڪرڻي آهي.''

هو پريشان ٿي وڃي ٿو. ''اصل ۾... مون کي... مون''

''اچو ته سهي__'' هو حجت وچان هن جي ڏوري ۾ هٿ وجهي ٿو.

منير، جيڪو وقت وڃائڻ نٿو چاهي، جنهن ڪسي گهر پهچڻ جي ڏاڍي جلدي آهي، جو اڄوڪي رات پاڻ تي ڏاڍي ڀاري محسوس ٿو ڪري، نه چاهيندي به هن جي ڪلهه ڪيڏ هلڻ لڳي ٿو.

هوٽل جي هڪ خالي ٽيبل تي ويهندي دوست ڪانئس پڇي ٿو.

”ٻيا ڪهڙا حال اٿوَ...؟“

”هون!“ هو ڇرڪ ڀري ٿو.

”ٻڌائينو، سچ ٻڌايو ـ ويچار ڪهڙي ٻر ڪم آهيو. ڪجهه ڳالهايو... ڪم ڪيئن ٿو هليو اڄڪلهه؟“

هو سمجهي ٿو ته اڄ هو ڪجهه به ڳالهائي نه سگهندو. هن جي اندر جو ڊپ، هن جي هر لفظ سان ظاهر ٿي پوندو. هو جيڪو دنيا جي هر مسئلي تي ڏاڍو سٺو ڳالهائي سگهندو آهي، ادب ۽ آرٽ کان فلم جي سطحي موضوع تائين جيڪو وڏي بحث هٿي چاڙهي، تنهن پنهن جو پاڻ کي اڄ ڏاڍو بيوس محسوس ڪيو آهي. ان کان اڳ، جو هن جو دوست ڪنهن اهڙي مسئلي تي ڳالهائي ۽ هو بنهين چرين وانگر، ماڻهن جي نظرن جو مرڪز بڻجي، هو چوي ٿو ”هون... هڪ دوست سان ملڻو آهي...“

لفظن جي ڪيڏاريءَ سان لفظ ساڻ نٿا ڏين. هيسيل هيسيل اکين سان هو هن ڏانهن ڏسي ٿو. ”توهان بُرو نه ڀانيو ته... ته جيڪر مان اجازت وٺان... اڄ منهنجي طبيعت ٺيڪ ناهي. مان گهر وڃڻ...“ اوچتو کيس ياد اچي ٿو ته هو صرف هڪ گهڙي اڳ ڪنهن دوست سان ملڻ جو بهانو گهڙي ويٺو آهي ۽ هاڻ جنهن نموني هن ٻيو بهانو گهڙيو آهي اهو گهٽ ۾ گهٽ هن جي حق ۾ بهتر نه ٿو لڳي. هن کي شدت سان محسوس ٿئي ٿو ته هو وڌڻ لڳو آهي ۽ هو ڪنهن به ڳالهه جو صحيح جواب ڏئي نه سگهندو.

دوست هن ڏانهن معنيٰ ڀريل نظرن سان ڏسي هلڪو مرڪي ٿو ۽ منير اڃان به وڌيڪ هڪوٻڪو ٿي وڃي ٿو. ”سائين، مان... هاڻ اجازت وٺندس، چاڪاڻ ته...“ هو اٿڻ جي ڪري ٿو.

”ويهو ته بادشاهه... چانهه جو هڪ ڪوپ ته پي وڃو... ڪجهه ڪچهري به ٿي ويندي ان بهاني.“

۽ منير اندر جي اٿڻ اندر ۾ دٻائي، پاڻ کي ڪرسيءَ تي ڍاوَ ڪري ڇڏي ٿو.

”اڙي ها!...“ هن جو دوست اوچتو ڪنهن ڳالهه جي ياد اچي وڃڻ تي ڏاڍي تجسس وچان هن ڏانهن ڏسي چوي ٿو ”يار، منهنجو هڪ دوست آهي، جو ڪتاب ڇپائڻ ٿو چاهي... سو ٻيون ڏينهن ٽائيٽل ٺهرائڻ جي سلسلي ۾، توهان جي گهر آيا هئاسين... پر اڌ ڪلاڪ

در تي بيهڻ کان پوءِ به کو گهر کان ٻاهر ئي نه نڪتو... خير... اصل ۾ هن کي ڪنهن ڪتاب لاءِ ٽائيٽل ٺهرائڻو آهي... اهڙو ٽائيٽل، جنهن ۾ روشنيءَ بدران رت وسائيندڙ سج نظر اچي... سمجهو ٿا نه منهنجي ڳالهه؟"

۽ تڏهن اوچتو ياد اچي ٿي هن کي ايون ڏينهن واري اها رات، جڏهن ڪي نامعلوم شخص هن جي سؤٽ پنيان ڪهاڙيون کڻي ڊڪيا هئا ۽ هراس واري ان ساڳي ئي رات، جڏهن وقفي وقفي سان هن جي در جو ڪڙو کڙڪڻ لڳو هو ۽ جڏهن رات جي گهري خاموشيءَ ۾ هن جو تالو ورتو ويو هو ته هن کي پنهنجي جسم تي هزارها ڪولين جهڙي چرٻر محسوس ٿي هئي- هو جنهن جي هڪ مائٽ کي اهڙي ئي هڪ رات گهران سڏي، ڪهاڙين سان ماريو ويو هو، تنهن جڏهن در جي ٻاهران اوپرن ماڻهن جو چوٻول ٻڌو، ته هيسجي ويو هو- تنهن گهڙيءَ هن جي زال پنهنجو ڪمزور هٿ هن جي ڪلهي ۾ وجهي، هن کي زور ڏنو هو- هن جي اندي ماءُ ٽپ ڏئي اٿي ويٺي هئي-۽ پنهنجي بي نور اکين کي مسلسل چنڀيو هئائين، "هن ويلي رات جو ڪير ٿي سگهي ٿو ٻاهر... نه نڪرجانءِ" شديد خوف وچان هن جي ماءُ چيو هو... "نه وڃجانءِ منير، ٻاهر نه وڃجانءِ... ڪنهن تي ڪهڙو ڀروسو آهي ابا...!"

پوءِ جڏهن ان واقعي کي گهڻي دير گذري وئي هئي- ۽ جڏهن در تي وقفي وقفي سان نڪ نڪ جو آواز اچڻ به بند ٿي ويو، تڏهن هو ڏڪندو ڏڪندو ٻاهر آيو هو... ۽ ان لمحي خالي گهٽيءَ ۾ جڏهن ڪوبه ماڻهو نه ڏٺو هئائين، ته سک جو ساهه کنيو هئائين.

هو هڪ ڏکو ساهه کڻي ٿو ۽ ان رات گهر کان ٻاهر نه اچڻ واري ڊپ کي لڪائڻ- هڪ بهانو گهڙي وٺي ٿو.

"سائين اصل ۾ ان رات، مان گهر ۾ هيس ئي ڪونه... نه ته پلا گهر ۾ ويهي ٻاهر نه اچان ها... سو به توهان جي ايندي... منهنجو مطلب آهي ته مان گهر ۾ ڪونه هيس- يقين ڪريو مون پنهنجي سڄي زندگيءَ ۾ ڪڏهن به ائين ناهي ڪيو..."

"اڙي ڀائو... منهنجو مطلب به هرو ڀرو اهو ڪونه آهي... بهرحال ڇڏيو ان ڳالهه کي... ها، اهو ٻڌايو ته ڪڏهن ٿا ٽائيٽل ٺاهيو...؟" اوچتو هن جي دوست جي نظر ڪائونٽر تي بيٺل هڪ هندو شخص تي پوي ٿي، جنهن کي ململ جي ڪپڙي جي ڌوتي پهريل آهي- تڏهن هن جي چهري تي ڪنهن ڳالهه جي ياد اچڻ جا پاوَ اڀرن ٿا- ۽ هو ٽائيٽل وارو موضوع اڌ ۾ ئي ڇڏي ڏئي ٿو- "اڙي يار ها! ... واسو مل جي ماڻٽي وٽ اڄ جيڪو خون ٿيو آهي، ان جي به خبر اٿوَ نه!!؟"

منير کان وري چرڪ نڪري وڃي ٿو- وڏي مشڪل سان فقط هڪڙو ئي لفظ ڳالهائي سگهي ٿو "ها...!"

"پائي ايترو سو چئبو، ته ڪوتي نه ڪنهن جي ٻن ۾ هو نه تن ۾... هو غريب ته رڳو هڪ ذات سان هٿ ڪري ٿي ماريو ويو... پائي مارجي ان کي جيڪو ڏوهي هجي... باقي اهو ڪهڙو انصاف چئبو- چوري ڪري مچن وارو، پڪڙيو وڃي ڏاڙهيءَ وارو...!!؟؟"

منير کي هڪدم ڪاوڙ اچي وڃي ٿي. هٿ ڏڪڻ لڳنس ٿا- جوش کان ڏند ڪرٽي وڏا وڏا ساهه کڻي ٿو.

"ماڻهوءَ جو وحشيپڻو ايا به ڪو ٻيو ٿي سگهي ٿو ڇا؟" هو ڳالهائڻ لڳي ٿو "ته ڪنهن شخص سان دشمنيءَ کي ڇڪي تائي ان سطح تي آندو وڃي جو ان کي ماريو وڃي، ان جي هستيءَ کي نابود ڪيو وڃي. اهو سوچڻ بنا ته اهو شخص جو زنده رهي ٿو، اهو رڳو پنهنجي ذات لاءِ ئي نٿو جيئي- الهن رشتن لاءِ بہ هن کي جيئڻو پوي ٿو، جن ۾ هو ورهائجي ويل آهي. هاڻ، مون کي ڪو ماڻهو جيڪڏهن اوچتو ماري ڇڏي ته ان سان ڇا ملندو تن کي، سواءِ ان جي ته مون اڪيلي جو موت انهن سڀني جو موت بڻجي سگهي ٿو، جن سان منهنجي رت جون تندون جڙيل هونديون- جذباتي وابستگيون هونديون جن سان. پڌايو هيڏي وڏي دنيا ۾ ڪو ٻيو بہ ٿي سگهي ٿو، جو انهن جي زنده رهڻ لاءِ مون جيان ورهائي ڇڏي پاڻ کي." جذبات ۾ اچي هر ڳاڙهو ٿي وڃي ٿو- چپ ڦڙڪڻ لڳنس ٿا- اکين ۾ چرٻن جهڙي چمڪ اچي وڃيس ٿي. هڪ ماڻهوءَ جي موت سان، جيترا بہ فرد زنده مريو وڃن ٿا، اوترا ئي پيرا ان خونيءَ کي، انسانيت جي دشمن کي، اذيون ڏئي ڦاهيءَ تي لٽڪايو وڃي ۽ فائرنگ اسڪواڊ آڏو بيهاري، گولين سان اڏايو وڃيس ته بہ جيڪر ان وحشيپڻي جي تلافي ٿي نه سگهندي."

"هونئن! اها خبر ته اٿو نه، ته اهو خون ڪنهن ڪيو آهي؟" منير هن ڏانهن فقط خاموشيءَ وچان ڏسندو رهي ٿو، جنهن منجهان اهو صاف ظاهر ٿئي ٿو ته هو انهيءَ مري ويل شخص جي باري ۾ ڪجهه نه ٿو ڄاڻي- نه ان جي ماريندڙ جي باري ۾ ڪا معلومات رکي ٿو. هو ڪنڌ سان لهنڪر ڪري ٿو.

تڏهن ڏاڍي رازداراڻي نوع ۾، هن جو دوست چوي ٿو؛

"پائو... مون کان ٿا لڪائڻ چاهيو ڇا...!؟"

"ڇا مطلب؟؟!" خوف کان هن جي ڇيت نڪري وڃي ٿي،

"ته ڇئبو توهان کي واقعي اها خبر ڪانهي-؟"

منير فقط ڏڪندڙ دل سان ايندڙ لمحن جو وڌي اڻ تڻ سان انتظار ڪري ٿو.

"پائو... حد درجي جو ڪو ساڌو آهين..." هن جو دوست ڳالهائڻ لڳي ٿو- "تنهنجي مائٽن پلئه ڪري وڌو آ... ڏيهه سڄي کي ڄاڻ پئجي وئي، پر تون آهين جو...!!"

”چا!!؟؟“ چئي ته هن جي پير ۾ ڪو زوردار ڌماڪو ٿيو هجي. هن جون وايون بتال ٿي وڃن ٿيون. شديد خوف وچان هن جو چهرو هيڊو ٿي ويو هو. ”سائين... معاف ڪجو... مون کي هڪ تمام ضروري ڪم ياد اچي ويو آهي... مان...“ هو، جملي کي اڌ ۾ ڇڏي اٿي ٿو، ۽ دوست جي ڪنهن به جواب جو انتظار ڪرڻ بنان هوٽل مان ٻاهر نڪري اچي ٿو.

پوانٽين اڪين واري شخص بابت هن جو خدشو هاڻ يقين ۾ بدلجي ويو هو، جو ڪنهن کي گولهڻ واري انداز ۾ رستي ڏانهن ڏسي ۽ وحشت وچان گهوري رهيو هو. هن جي وڪن ۾ ان لمحي بيحد تيزي اچي وڃي ٿي، جڏهن اماڪ پاڻهن ۾ بدل واچ ڏانهن نظر وجهي ٿي. ”ٻارهن“، هرو ڀرو اهڙو اوبلو ٽائيم به ڪونهي. پر اڄ اهو ٽائيم هن کي محسوس ٿئي ٿو، ڪنهن ڪجهاهه رات جي اويري وقت جيان ڏاڍو پوانٽو.

شهر جون حدون لتاڙي هو جڏهن ڊگهن ۽ گهاٽن وڻن وٽ پهچي ٿو ته خوف وچان هن ڪان درڙيون نڪري وڃن ٿيون. دور دور تائين ڦهليل گهاٽن وڻن جي وچ مان گذرندڙ، اونداهين ۽ خاموش رستي مٿان هاڻ جو خيال هن جي سرير ۾ خوف ڦهلائي ڇڏي ٿو. ڊنل من سان جيئن جيئن اڳيان وڌي ٿو، تيئن تيئن زندگيءَ جي چرپر ۾ ٺاپر ايندي وڃي ٿي. چوڌشائن ۾ فقط سانت جون صدائون ئي رهجي وڃن ٿيون. اوچتو هو وري چرڪجي وڃي ٿو. موت جا سرد هٿ هن کي پنهنجي جسم تي ڦرندي محسوس ٿين ٿا. بي پناهه خوف وچان هن جا پير ڌرتيءَ کي چنبڙي پون ٿا. اونده ۾ هو اکيون ڦاڙي ڏسڻ لڳي ٿو. سامهون موريءَ تي ڪي اونداها پاڇا نظر اچنس ٿا، جيڪي هيڏانهن هوڏانهن ٿي رهيا آهن. هن جي دل زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي ٿي. انهن ئي لمحن ۾ ڪيس لڳي ٿو ته، اهي پاڇا هن کي ڏسي هڪ هنڌ ساڪت ٿي ويا آهن. هن کي مارڻ لاءِ هنن جي چرپر رڪجي وئي آهي. ’ضرور انهن مون کي ڏسي ورتو آهي... هاڻ ته بچڻ جي به ڪا واهه نه رهي آهي... جي ڏنو اٿون ته ڪٿي ڇڏيندا.‘ ڏاڍي ويچارپ سان، جيئن ئي پٺتي ڇڏي آيل رستي ڏانهن ڏسي ٿو، ته هن جي جسم جا وار هڪدم ڪانڊارجي وڃن ٿا. جنهن رستي تان هلندو هو هيستائين پهتو اهي ان رستي جي هڪ ڪُنڊ ۾، ڪنهن شخص جو اونداهو پاڇو بيٺل محسوس ٿئيس ٿو. ذهن ۾ گونجندڙ خطري جو سائرن تيز ٿي وڃيس ٿو. ڪيس شدت سان محسوس ٿئي ٿو ته رستي بيٺل اهو شخص به، انهن جو ئي ونڪاري آهي، جو شهر ڏانهن ويندڙ گهٽ بهلي بيٺو آهي موت جهڙي انهيءَ سانت ۾ خوني چهرا ڦري وڃن ٿا هن آڏو. ڪهاڙين جا اونده ۾ چمڪاٽ ۽ هن جون آزيون نيزاريون سُڏڪن هٿيارن جيان انهن آڏو بي اثر، تيز ڪهاڙين جا چيچلائيندڙ وار، گهتيل گهتيل رڙيون، اکيون ٻاهر نڪري آيل، هو پاڻ کي پنهنجي ئي رت ۾ ليٽڙيل محسوس ڪري ٿو. هڪ گهڙيءَ ته هن جون رڙيون نڪرندي نڪرندي رهجي وڃن ٿيون. جڏهن پاسي کان آيل هڪ آوارة ڪتو، اونده جو سينو

ڇپيري ڪمند جي کهاڻي ڀوڪ ۾ ڇوهه منجهان کهڙي وڃي ٿو. تڏهن هن جو سڄو جسم لرزي اٿي ٿو، ڊپ وچان هن جا ساهه ڀاڻ ۾ وچڙڻ لڳن ٿا ۽ هاڻ جڏهن ٿورو ٿورو سامت ۾ اچي ٿو ته وري روڊ جي هڪ پاسي کان بيٺل ٻاچي ڏانهن ڏسي سوچي ٿو.

هي شخص جڏهن منهنجي مارڻ لاءِ موڪليو ويو آهي ته هيترو وقت بيهي ڇو رهيو آهي اتي، ڇُري ڀُري ٻه ته نٿو. ٿي سگهي ٿو ته اهو ڪنهن ماڻهوءَ جو ٻاچو نه هجي، ڪنهن وڻ جو ڪٽيل ٽڙ هجي. اهو ڪنهن جو وهم ٻه ته ٿي سگهي ٿو نه. مسلسل خوف جي دٻاءَ مان نڪرڻ لاءِ هو ٻاڻ کي آٿت ڏئي ٿو ۽ موريءَ تي نظر ايندڙ ٻاچن لاءِ ٻه هو اهڙي قسم جو دل کي ڏيڍ ڏيندڙ رايو قائم ڪري ٿو. 'هي ته مون کي سرن جا ڪي ٻوڙا ٽا نظر اچن، جيڪي اکهڙو هوا جي ڪري شايد لڏيا هئا.' هن کي پنهنجو ٻاڻ تي کل اچي وڃي ٿي.

'مان ٻه ڪيترو نه ڊڄڻو آهيان، اجايو هيترو ٽائيم ٻاڻ کي رستي تي بيهاري ڇڏيم، ۽ هاڻ هن جي اندر جي شڪتي وري موٽي اچي ٿي. هو ماڻ بناڪنهن ڊپ جي موريءَ ڏانهن وڌڻ لڳي ٿو. پر جيئن جيئن موري ويجهي ايندي وڃي ٿي، هن جي اميد جي ابتڙ، موريءَ تي نظر ايندڙ ٻاچا ماڻهن جو روپ وٺندا وڃن ٿا. انهن بابت سرن هجڻ وارو هن جو شڪ جڏهن ڇئن ماڻهن جي يوانٽي حقيقت ۾ بدلجي وڃي ٿو، تڏهن ٻوَ کان هن جا پير ايترا ته ساڻا ٿي وڃن ٿا، جو اڳتي هلڻ جو ساهس ئي وڃائي ويهن ٿا. هو ڏڪندڙ قدمن سان بنهين انهن جي ويجهو اچي وڃي ٿو. تڏهن شڪست کاڌل ان سپاهيءَ جيان، جيڪو زندگيءَ ۽ موت جي جيتي جنگ ۾، هٿيار ڦٽا ڪري، زندگيءَ جي خيرات لاءِ ٻئي هٿ مٿي ڪندو آهي. ٺيڪ اهڙيءَ طرح خوف وچان ڦاٽي ويل آواز ۾ هو ويٺلن کي سلام ڪري ٿو، ۽ ان لمحي ته جسم منجهان ساهه ئي ڇڏائجي ويس ٿو. هو بنهه ڪرڻ وارو ٿئي ٿو. جڏهن موريءَ تي ويٺل ماڻهن منجهان هڪ ڄڻو پنهنجي ساٿيءَ کي، ڏاڍي آهستگيءَ ۾ ڪجهه چوي ٿو، تڏهن بي پناهه خوف وچان هن جي منهن تي پگهر جا ڦڙا نڪري اچن ٿا. هو وڏي مشڪل سان ساهه کڻڻ لڳي ٿو، ڄڻ ته ساهه جي نليءَ ۾ ڪجهه ڦاسي پيو هجيس. ساهن جي انهيءَ بي ترتيبيءَ سان لڙڪڙائيندو، ينواٽيون ڪائيندو، هو جڏهن ڏهن قدمن جيترو مفاصلو طئي ڪري وڃي ٿو، تڏهن امالڪ ئي موت کان زندگيءَ ڏانهن رڙهندڙ ماڻهوءَ جيان، جسم جي سموري سگهه سان ڇرين جيان ڊوڙڻ لڳي ٿو.

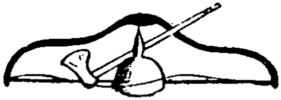

واجد

ننڍل پيرم جا پور

آصف جي پريشان ڇهري مان سندس اندر جي ويراني پڌري آهي. لڳي ٿو تہ هو ڪنهن ويچار جي ويڙهوٽي ۾ ويڙهيو پيو وڃي. سندس نرڙ تي فڪر جون انيڪ ريکائون مڙي آيون آهن. سگريٽ سندس هٿ ۾ ئي سڙي رک ٿي ويو آهي، سندس اڳيان ذوالفقار راشديءَ جو ڪتاب ”سوچ ڪي لوچ“ کليو رکيو آهي، جنهن جا ورق، ٽيبل فين جي تيز هوا ۾ هيڏي هوڏي ٿي رهيا آهن. سوچيندي سوچيندي سوچون سندس زبان تي لهي اچن ٿيون ۽ هُو پاڻ سان پاڻ ڳالهائڻ لڳي ٿو: ”اڄ کان رياض سان ڳالهائڻ بلڪل بند، اصل باءِ ڪاٽ، ٺيڪ جو يار هُيو، مون زندگيءَ جي آس“ ڇانو“ ۾ وَس آهر پئي سائس ساٿ ڏنو، پاڻ کي بکيو ڏکيو رکي بہ سندس سهائتا ڪندو آيس ۽ اڄ جڏهن مون تي ڏکيو وقت آيو آهي، تہ آرسيءَ جي اولڙي جيئان هٿ ئي نہ ٿو اچي- جڏهن وچ تڏهن هڪ ئي جواب: ”رياض گهر ڪونهي“.

صبح سندس سهري ڪيترو نہ ڳالهايو! ڪهڙا لفظ بچيا هئا، جيڪي هن نہ ڳالهايا هوندا. رياض جو خيال رکي ڪجهہ نہ چيومانس، نہ تہ پڌايانس هان تہ مون کي واندو، بيروزگار ۽ ڪنگلو ڪوٺيندڙ پوڙها، تنهنجو ماضي ڇا هُيو، تو پنهنجي ماضيءَ کي ڪڏهن ياد ڪيو آهي، ڇا هُئين تون؟ چور، رشوتي! ماڻهن جا حق ڦٻائيندڙ، هڪ معمولي داروغو ئي تہ هئين، سوروتڪبر توري ڏيانس ها پاڙي آڏو، انسانيت کي تارازيءَ ۾ ٿو توري، وياج خور مڇ“! پر هاڻي پئسا ڪنهن کان گهرجن، جي هن سال بہ فارم نہ پريو، تہ پوءِ منهنجي تعليم جو ڇا ٿيندو، فارم پرائڻ جون بہ تہ آخري تاريخون آهن، آف! غربت بہ ڪيڏي نہ بُري بلا آهي، خوديءَ جو جنازو ئي ڪڍيو ٿي ڇڏي! نہ هيل بہ فارم ڪونہ پرائبو، اصل ڪونہ پرائبو، مون کان ڪونہ پڇندو ائين اٿهوند جو اشتهار بڻجڻ پر، جي اڳتي نہ پڙهي، تہ پوءِ زندگي گذارڻ جا پيا ڪهڙا وسيلا اٿم، هيءَ جبل جيڏي جيوت ڪيئن گذرندي؟ مون کي پنهنجي آئيندي لاءِ ڪجهہ ڪرڻ گهرجي، اوچتو سندس ذهن ۾ اعجاز جو خيال اچي وڃي ٿو.

اعجاز کان پنسا گھرڻ کهن. هو مون سان پرخلوص آهي. هن ڏکئي ويلي ضرور هيلپ کندو منهنجي. تين وڳي اهندو ته اچي ته سموري حقيقت کريانس. اعجاز مايوس کرڻ جهڙو ماڻهو ناهي. (پنهنجي گھڙيء ۾ ڏسي) پر هينئر ته چار ٿي رهيا آهن. هاڻي ٽائين ته اچي وڃڻ گھربو هنس. (ايتري ۾ اعجاز کليل در مان ٽپي اندر اچي ٿو).

”گوڊ ايوننگ، ماء ڊيئر فلاسافر.“

”آءٌ يار، مسين ٿو ظاهر ٿئين- خبر ائي، کيڏو اوسيئڙو کيو اٿر تنهنجو!“

”نه يار، اهڙي کا ڳالهه کانهي، آءٌ ٺيک ٽين وڳي پهتو آهيان. واعدو به ته ٽين جو هو نه جاني!“ اعجاز پنهنجي گولڊن راڊو واچ ڏانهن گھوريندي چيو.

”پر، مون وٽ ته ڪلاڪجو چار ٿيا آهن.“

”پليو آهين پلا ماڻهو، هک پيرو وري نهار پنهنجي ان ڪَونج گھڙيء ڏي. ڪٿي ڊاهو نه کيو هجيائين!“ اعجاز چاپين جو چلو آگر ۾ ڦيرائيندي چيو.

اڙي! هائو يار، هيء ته کا رات چئين وڳي کان بند ٿي ويئي آهي!“ آصف پنهنجي پراڻي گھڙيء کي ڏسندي چيو.

”يار منهنجي مجين له، ته اها نالي چرچل واري نشاني هاڻي برٽش ميوزم ڏانهن ڏياري موکل. يا وري هيئن کر، جو ان کي کنهن بس هيٺان...... نه جاني، ريل جو بند ويجهو اٿئي نه، ڏهين واري ايکسپريس هيٺان ڏيئي ڇڏينس، الله سنهن جندني ڇٽي پونده ان روز روز جي آزار مان!“

”آزار گھڙي ئي له، تون به ٿيندو پيو وڃين عجُو!“

”جي- اها ڳالهه آهي، ته پوء آءٌ ئي ٿو بند ٿي سمهان- پر پيلي گھڙي تو واري پڌي سمهندس، جيئن هک ڏک سان پٺي آزار فنش ٿي وڃن!“

”يار، هٺ ٿو جوڙ يانءِ، هاڻي سنجيده ٿيءُ- مون کي تو سان هک خاص ڳالهه کرڻي آهي.“ آصف سندس مسلسل بَڪ کان عاجز ٿيندي چيو.

اوچتو اعجاز خاموشي اختيار کري ٿو. ”پڌ اعجاز، آءٌ کالهه کاليج ويو هنس- کلارک پڌايو پئي ته فارم پرائڻ جون آخري تاريخون آهن.“

”پوء ان ۾ ايڏي فکرمند ٿيڻ جي کهڙي ڳالهه آهي، پراء نه فارم، هيءُ سال به وڃائيندين ڇا پنهنجو، تڏا ٿانهيرا؟ جن کي صلاحون ڏيندو هئين پڙهڻ جون، سي به ايم. اي. کيو وتن ٿا نوکرين لاء انٽرويو ڏيندا.“

”يار، اهائي ته ڳالهه آهي نه- هينئر ته آءٌ ان پوزيشن ۾ آهيان جو فارم پرائڻ ته نهيو، مون لاء فارم لاء فوٽو کڍائڻ به مسئلو آهي. پڌ، اعجاز! تون منهنجو گھرو دوست آهين، تو وٽ پنسو به آهي، تون منهنجي هن سلسلي ۾ هيلپ کري سگھين ٿو. ڏکي ويلي ياري کر ايندا آهن. آءٌ سروس جي ڳولا ۾ آهيان، نوکري ملندي ئي پهرئين تنهنجو قرض لاهيندس.“

يار آصف! توکي شايد خبر ناهي تہ بابا اڄڪلهہ مون کان ڪيڏو الرجڪ آهي. جيڪو مهيني ۾ هزار ڏيڍ ڏيئي ڇڏيندو هو، اهو هاڻي ٻہ سؤ رپيا ڏيڻ لاءِ بہ تيار ڪونهي. ڪالهہ ڪاليج ۾ دوستن ڪجهہ ڪلر اونو ڇڪرايا، صفائي جو خرچ منهنجي مٿان وڪيائون، ۽ آءٌ ٦٠ رپين لاءِ سمورو ڏينهن ليلائيندو رهيس، پر بابا لفٽ ئي ڪانہ ملائي، نيٺ امڙ کان ڏنا سنا ڏيئي پئسا ورتم، نہ تہ دوستن اڄ ساري فوشر ڏڏي ٿي وڃيم هان!" (ٽڏو ڇوڪارو پري) "يار، پاڻ بہ ڪيڏا نہ مجبور آهيون. دوستن کي محرومين جي ڏهڻ ۾ ويندي ڏسي بہ ڪين بچائي نٿا سگهون! آصف، مون کي تولاءِ بيحد عزت آهي. منهنجي وس ۾ هُجي ها، تہ خدا جو سُنهن هڪ ئي ڏينهن ۾ تنهنجي تقدير بدلائي ڇڏيان!" (اوچتو چاهين جو ڇلو سندس آڱر مان ڇڏائجي پٽ تي ڪري پوي ٿو، ۽ هو جيئن ئي هيٺ جهُڪي کڻڻ لڳي ٿو، تيئن سندس اکين کيسي مان سوَ سوَ جا ڪئين نوٽ ڪيري پٽ تي وڪري وڃن ٿا). اهو منظر آصف جي هردي ۾ پاڻ جيئان کُپي وڃي ٿو، پر هو پنهنجو منهن اهڙيءَ طرح ٻئي پاسي ڪري ڇڏي ٿو، ڄڻ اهو لنگو عمل هن ڏٺو ئي ڪين هو.

اعجاز ان اوچتي حادثي جي ڪري ڏاڍي ڦڪائي محسوس ڪندي، آصف ڏانهن چور نظرن سان ڏٺو. پر، اهو ڏسي تہ آصف جو هن ڏانهن ڌيان ئي ڪونهي، جلديءَ ۾ نوٽ ميڙي کيسي ۾ وجهي ڇڏي ٿو، ۽ ضمير جي اڪڙيل پيٽ کي لفظن جو ليپو لائيندي چوي ٿو: "آصف، تون پريشان نہ ٿيءُ، هڪ دوست نظر ۾ اٿم، جي ان کان پئسا ملي ويا، تہ پوءِ رات تائين بہ اچي ڏيئي ويندو سانءِ. ڏيڪ! هاڻي آءٌ هلان؟ اوڪي، گڊ باءِ!"

اعجاز جي ان ڪيريل حرڪت آصف جي پرزي پرزي کي پور ڪري ودو. هو بيحد اداس ٿي ويو، سندس اکين ۾ لڙڪ پرجي آيا. نرڙ تي فڪر جون ڪجهہ وڏيڪ ريکائون مڙي آيس. هن کي آئين لڳو، ڄڻ پٽ تي لڳل سموريون تصويرون بٺس چٺرون ڪنديون هجن. هن اها سموري رات اکين ۾ ڪاٽي هئي. سڄي رات جاڳڻ ڪري سندس اکيون سرخ ٿي ويون، ۽ رنگ ۾ پڻ ڪافي پيلاڻ اچي ويئي هئس. صبح جو سورج وري هن لاءِ سوچن جي سُوري سجائي آيو. هو سوچي سوچي بيزار ٿي پيو هو، کيس هرطرف کان پاٽ اوندهہ وڌندي نظر اچڻ لڳي. (اوچتو پيئس جو خيال سندس ذهن جي اونداهي ايوان ۾ ٽانڊائي جيئان ٽڪي آئيو، جا شهر کان ١٥ ميلن جي مفاصلي تي هڪ ڳوٺ ۾ رهندي آهي، ۽ سندس مڙس ١٦ گريڊ جو آفيسر آهي).

هن پيتي کولي، ٻہ ڪتاب کڻيا، ۽ پوءِ دروازي کي تالو هڻي اکيان وڌيو. پوءِ ڪجهہ سوچي، پٽ تان ڪوئلو کڻي دروازي تي لکڻ لڳو:

دوستو! آءٌ ٻاهر وڃي رهيو آهيان، شايد پرينهن تائين واپس اچان. (آصف) هُو سڌو هلندو ويگن جي اسٽاپ تائين آيو. اها هن جي خوش قسمتي هئي، جو ويگن نہ صرف هلڻ

لاءِ تيار هئي، پر هن کي انهيءَ ۾ چاهه به ملي وئي، شايد هو ئي آخري مسافر هو. ويگن روڊ تي ڊوڙڻ لڳي، ۽ آصف روڊ جي ڪنارن تي بيٺل وڻن کي تيزيءَ سان گذرندو ڏسي رهيو. هن جي ذهن ۾ تيزيءَ سان گذرندڙ وڻن کان وڌيڪ سوچون هيون. سوچون، هن جي مستقبل جون.

هُو ويگن تان لهي، آهستي آهستي هلندو هڪ دروازي آڏو بيهي رهيو. ڪجهه سوچي، پوءِ در ڪڙڪايائين.

”ڪير آهي ادا؟ نظير، ٻاهر ته وڃي ڏس، ڪير آهي؟“ (گهران آيل آواز هو سڃاتي ويو. اهو سنڌس پيڻ جو آواز هو).

”اڙي، ماما! ماما هَلو نه گهر، ٻاهر ڇو بيٺا آهيو؟“ نظير کيس سڃاڻي سنڌس ٻانهن جهلي گهر هلڻ لاءِ چيو. ”ادا، پينرن جا در ڪڙڪائڻ جو دستور ڪڏهن کان نڪتو آهي؟“

آصف گهر ۾ گهڙيو، ته پيڻس ميار ڏيندي چيو.

”نه ادي، اهڙي ته ڪا ڳالهه ڪانهي. اصل ۾، گهڻي وقت کانپوءِ اچڻ ڪري ڪجهه اوپرائپ پئي محسوس ٿئيم، تڏهن دروازو ڪڙڪايم. هونئن به ڪنهن جي گهر ۾ گهڙڻ کان اڳ، ڪڙڪاءُ ڪرڻ لازمي آهي.“ آصف صفائي پيش ڪندي چيو.

”چڱو، ڙي ادا! اهي ڏارين وارين ڳالهيون. پنهنجو رت اجان ايڏو چڙو ناهي ٿيو پاءُ!“

ايتري ۾ سنڌس پاڻيجي ڪوثر سنداس مان ٿڙ ڪري، نڪري اچي ٿي ۽ آصف کي ڏسي، حيرت جو اظهار ڪندي چوي ٿي: ”هلو ماما! ڪهڙا حال آهن — نه ميهن آئو نه ڪاڄ تي. اوهان ڪيئن اچي لڪتا! ڪٿي، راهه ته نه ڀُلجي پيا آهيو؟“

(ماڻهنس ڳالهه بدلائڻ خاطر) ”هاڻ چڱ جان ڪٿي ويچاري جي، جيڄ ٻنجي ٿسي اوين ماڻهوءَ پويان — آٿ، مامي لاءِ تڪڙ ۾ چالهه ئاهي وٺ — ۽ ٻُڌ، جي دبي ۾ ٻتي نه هجي، ته مَرڪ کي سڏي ڳهرائي وٺ.“ (وهاڻو آصف ڏانهن سوريندي)، ”ادا، تون لهي ويهه نه — ٻر، منهنجي خيال ۾ پهرئين وهنجي وٺين ته پاڻ سنو، سفر جو ٿڪ لهي پوءِ، آٿ چورا نظيرا مامي کي ٽوال صابڻ ڪڍي ڏي، ته ٿڙ ڪري وٺي.“

آصف قميص لاهي کَٽ تي رکي، سنداس ۾ هليو ويو ٿو. پيڻس سنڌس قميص کي اٿلائي پٿلائي ڏسڻ لڳي ٿي. اوچتو سنڌس نگاهه قميص جي ڳريل ڪالر ۾ ڪُپي وڃي ٿي، ۽ هوءَ قميص کَٽ تي رکي، اندران سلائي مشين ڪڻ وڃي. (ايتري ۾ پاڙي جي ڇوڪري مَرڪ جا ٻتي وٺي آئي هئي، کٽ تي ويهي رهي ۽ قميص جي ڳريل ڪالر ڏانهن گهورڻ لڳي ٿي). آصف جي پيڻ کي ڇوڪريءَ جو اِئين پاءُ جي ڳريل قميص ڏانهن گهوري ڏسڻ چڱو نه لڳو، ۽ هُن جلديءَ ۾ قميص کي ويڙهي هڪ پاسي رکي ڇڏيو.

آصف، ٿڙ ڪري ٽوال تار ۾ لڙڪائي، اچي کٽ تي ويٺو.

”ادي، پيا ته ڪُل خير آهن نه؟“

”ها ادا، رب جون لک مهربانيون آهن. پر ادا، مون کي تنهنجو بيحد ڏک آهي، سڄو ورهيه وري آبو آهين، توکي آئي — نه اچڻ، نه وڃڻ — ائين ته ڪوئي مٺن کي به نه وساريندو آهي.“ (ٿڌو ساهه کڻي). ”هائو ڙي ادا! ابي امڙ جي مرڻ پڄاڻان ڪير پڇندو ته ويچاڙي ڀينڙيءَ جي سار به لهو ٿا يا نه؟“

(ايتري ۾ ڪوثر چانهه ڪاهي آئي، ۽ هڪ ڪوپ ماءُ کي ۽ هڪ ڪوپ مامي کي ڏنائين).

”ادي، ادو ڪڏهن ورلدو آهي ڊيوٽيءَ تان؟“ آصف ڪانئس پنهنجي پيٺوئي بابت پڇيو.

”ادا، هونئن ته ٿين وڳي تائين اچي ويندو آهي، اڄ الائجي ڇو دير ڪئي اٿائين! بهرحال شام تائين اچي ويندو.“

آصف، چانهه پي، ڪتاب کڻي اندر ڪمري ۾ اچي ليٽي ٿو. پيٺس اندر اچي ٿي، ۽ پکو بند ڏسي، پاڻ کان پڇي ٿي: ”ڇو ادا، لائيٽ بند آهي ڇا؟“

”الائجي ادي!“ آصف ورائيو. ۽ پوءِ پيٺس پکي جو بٽڻ آن ڪري ٿي ۽ پکو ڦرڻ لڳي ٿو. هو ٿورو ليٽي پوي ٿو — ته پيٺس واپس وري ٿي. هن جي هڪ هٿ ۾ مانيءَ وارا ٿانوَ آهن ۽ ٻئي هٿ ۾ پاڻيءَ جو گلاس پڪڙيل آهي. ”اٿ ادا، ماني کاءُ.“ پيٺس هڪ هٿ ۾ جهليل پاڻيءَ جو گلاس آصف کي ڏنو. هُو هٿ ڌوئي ماني کائڻ لڳي ٿو، ۽ پيٺس سندس پير ۾ کٽ تي ويهي رهي ٿي.

”ادا، ڀلا تنهنجي نوڪريءَ جو ڪجهه ٿيو يا نه؟“

هُو ڄڻ ته اِنهن لفظن جو منتظر هو، هڪ دم ڳالهائڻ لڳي ٿو: ”نه ادي، نوڪري اڃان ڪاهي ملي. رائيس ملنگ ڪارپوريشن بند ٿيڻ کان پوءِ جهڙوڪر مون لاءِ سڀئي آفيسون بند ٿي ويون آهن. هاڻ ته ادي، رکيل پئسا به ختم ٿي ويا آهن. تون پيڻ آهين، توسان ڪهڙو شان. ڪجهه ڏينهن کان ته سخت پريشان ٿو رهان. فارم ڀرڻ پيا، ۽ مون وٽ ٽيڊي پئسو به ڪونهي. جي هن ڀيري به گذريل سال جيئان فارم نه ڀريو، ته تعليم جو سلسلو رڪجي ويندو. ۽ ادي، جي اهو آخري ڏيئو به اُجهائو ته پوءِ مون وٽ جيئڻ جو ڪوبه وسيلو ڪونه رهندو! دوستن کان به بنهه مايوس ٿي موٽيو آهيان. ادي، آخري سال آهي. پوءِ ته نوڪريون به جام ٿي پونديون. هينئر ڪنهن آفيس ۾ اپلاءِ ڪجي ٿي، ته اول بي-اي جو سرٽيفڪيٽ ٿا گهرن، پوءِ پيون ڳالهيون. ادي، جي تون اهو احسان ڪرين، ۽ مون کي ٻه سوَ رپيا ڪن ڏين، ته منهنجي زندگي عذابن جي ڏُهڻ کان بچي پوندي. ٻيءَ صورت ۾ تباهي منهنجو مقدر بڻجي پوندي پيڻ!“ هُو اِهو سڀ هڪ ساهي چئي ويو، ۽ پوءِ پيڻ ڏانهن اميد ڀريل اکين سان ڏسڻ لڳو.

”ادا، الله نه ڪري، جو منهنجي جيئري تون پريشان رهين — مان پاڻين سان رات جنو ڳالهائيندس — خدا ڪندو مڙبوئي ڪم ٿي ويندو — تون ڀلا ڪاٿي ويندينس ڇا پئسا؟ — مالڪ منڙو نوڪري ڏباريئي ته ڏئي ڇڏجانس.“ پيٺس آٿت ڏيندي چيس. شام جو پيٺوهنس جو

آواز ڪن تي پيس تہ آصف ڪتاب وهاڻي هيٺان رکي، ٻاهر نڪري آيو. هو سائين ٻاڪر ٻائي مليو. "آصف، ڪهڙا حال آهن؟ يار حيف هجني، آزاد منش هوندي بہ، منهن مهانڪو ڪري ڇڏيو اٿئي- اسان تہ ٻاڻ، اڄ وچ ۾ ئي پورا آهيون- ڊبل اوور ٽائيم جي پڪ هڻي پچي رکيو آهي- ڇا ڪجي يار، مڙيوئي زندگيءَ سان تہ منهن ڏيڻو ئي آهي نہ!"

... ...

- صبح جو سندس پيٽوپيو ڊيوٽيءَ تي وڃڻ لاءِ سنيري رهيو آهي- ڪوثر ليرن جي مالي ڪٿي اچي ٿي-۽ هُو فائيل ٽيبل تي رکي، آصف سان ڪٽ تي ويهي ٿو.

- ماني پئي گڏجي کائين ٿا. "آصف، تون تہ اڄ ئي آهين- شام جو وري گڏ آهيون." اهو چئي، هُو فائيل ڪڇ ۾ هڻي، ٻاهر هليو وڃي ٿو.

آصف کي هورا کورا آهي تہ پيٹس مڙس کان پئسا ورتا الائي نہ!

پيٹس ليرن ڪائي، سگريٽ دکائي سندس پر ۾ ويٺي تہ آصف کائنس پڇيو:

"ادي، ڀلا چيڻ ادي کي پئسن لاءِ؟"

"ادا، پئسن لاءِ تہ چيومانس، پر هُن تہ ڪن ئي نہ ڌري ڇڏيا. چوڻ لڳو، مان تہ پاڻ ئي گذاري ۾ حيران آهيان- آخري تاريخون آهن، روزانو روز ڪنهن نہ ڪنهن کان قرض ورتيون پيو ڪم هلايان- ٻهرين کان پوءِ ڪٿي گنجائش ڪيڏي ڪيس پئسا ڏيان." پيٹس خاموش ٿي ڏانهس سواليہ نظرن سان ڏٺو.

"نہ ادي، ٻهرينءَ تائين تہ داخلا جون آخري تاريخون بہ ختم ٿي وينديون- وقت وٺي ڪان پوءِ آءٌ پيسا ڪيڏانهن ڪندس!" آصف بيحد نراسائيءَ وچان چيو.

"ادا، تون ئي چئہ، ڀلا هن صورت ۾ ڪري بہ ڇا ٿو سگهجي- ٻاڙي وارن ۾ ڪا سيهر ئي ڪانهي- نہ تہ جيڪر انهن کان ئي وٺي ڏيانءِ هان!"

"بس، ادي! پنهنجا ڀاڳ ئي اهڙا آهن. پوءِ، ادي آءٌ ڀلا هلان؟"

"ڪيڏانهن ادا؟!" پيٹس حيرانيءَ وچان چيو.

"واپس ڳوٺ!"

"نہ ڙي ادا، ائين وري ڪيئن ٿيندو- ايان ڪالهہ ئي تہ آيو آهين- ۽ اڄ ئي ٿو واپس وڃين- بہ ڏينهن ڪن تہ ترس- آئي وري ڪير اٿئي مانيون ڪري ڏيڻ واري- اهي ڳالهيون بہ لاهي ڏي تہ ڏوني ڏيانءِ."

"نہ ادي، مون کي اڄ ڪيئن بہ ڪري واپس وڃڻو آهي- من ڪٿان ڪم ٿي بہ پوي."

"چڱو ادا، جي هرويرو نہ ٿو مڙين تہ پوءِ ڀلا شام ڌاري هليو وڃجانءِ- ويڪنون تہ ٻارهين تائين ٿيون وهن- هوڏئن نہ جهليانءِ هان، پر ٻاڙي ۾ ميرائين جي ٻُڪي آهي- نظير کي آءٌ ورتيون وينديس پاڻ سان، ڪوثر اڪيلي ڪيئن رهي سگهندي؟"

پيٽس ڪپڙا مٽائي، سينگار ميز جي سامهون وڃي ڳهڻن واري پيٽي کولي، ته ڇرڪ نڪري ويس- سندس سولي مُنڊي گم هئي- هُن ميز جي خانن کان وٺندي، لٽن جون پيڪون به ڇنڊي خالي ڪري ڇڏيون- پر مُنڊي گم هئي، سا گم ٿي رهي. هُن پريشان ٿي، ڏيءَ کي سڏيو: ”ڪوثر، او ڪوثرا اڙي هيڏانهن ته اچا هتان مُنڊي ڪنهن کنئي آهي مون واري؟“

”الائجي امان! مون کي ڪهڙي ڪل.“ ڪوثر حيرت ۽ هراس وچان چيو.

”ٻاهران ته ڪوئي ڪونه آيو هو؟“

”نه امڙ، تون ٻاڻ نه هئينءَ ڇا گهر ۾؟ ٻاهران ڪوئي به ڪونه آيو آهي- ڪالهه منڪ آئي هئي، سا به ٻاهران ئي موٽي وئي هئي.“

”پوءِ باقي ڪير کڻي ويو مُنڊي؟؟!“ اوچتو سندس ذهن ۾ هڪ شڪ ڪرُ موڙڻ لڳي تو- ’ٿي سگهي ٿو- ٿي سگهي ٿو وري ڇاجو- ٻَڪ منڊي آصف کنئي هوندي- هون! تڏهن وڃڻ لاءِ جلدي جلدي پئي ڪيائين! مان به چوان ته اوچتو ڪاٿي ياد پنجي ويس- ڪاله پئي چيائين ته ادي، سيني کان مايوس ٿي تو وٽ آيو آهيان- ۽ اچ وري ڳالهيون ئي پيون!‘ پوءِ هُوءَ پي ڪمري ۾ ستل پياءُ مٿان بيهي رهي- پهريائين سندس چهري ۾ گهورڻ لڳي- پوءِ لهجي کي نرم بڻائيندي چيائين: ”ادا، جاڳين ٿو نه؟- پيٽيءَ مان مُنڊي گم ٿي وئي آهي- ٻاهران به ڪوئي ڪونه آيو آهي- سوچيان ٿي ته مُنڊي وئي ڪيڏانهن!؟“ پوءِ چُپ ٿي ڀاءُ جي اکين ۾ ڇتائي، چيائين: ”ادا، هڪ ڳالهه چوانءِ، پر جي دل ۾ نه ڪرين ته!“

”چئه ادي، دل ۾ ڪرڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي؟“ آصف سخت پريشانيءَ وچان چيو.

”ادا، جي مُنڊي تو کنئي آهي ته خدا جي واسطي مون کي واري ڏي- مان اوڙي پاڙي مان پيسي به تنهنجي فارم جي پورت ڪنديس- ڏاريو ماڻهو آهي ادا، مون کي ڪُتي ڇڏيندو- منهنجي عزت بچاءِ ڀاءُ، مان وڏي پيڻ آهيان ۽ ماءُ جي جاءِ تي- هي ڏس، هٿ ٿي جوڙيانءِ!“

هين اوچتي الزام کان هو ڏڪي ويو ٿو- سندس روح تي هڪ زوردار ضرب لڳي ٿي- هُو سوچي ٿو، ’هيءَ ڪهڙي پيڻ آهي، جا ماءُ هئڻ جي دعوا ڪندي به ڪيس چور ڀانئڻ لڳي آهي- هُو سوچي ٿو، ان الزام کان ڪيئن ڀاڻ آجو ڪري- ڪيئن بدگمان پيڻ کي يقين ڏياري ته هو پيڻ جي مُنڊي چورائڻ کان ٻُڏي مرڻ کي وڌيڪ بهتر سمجهي ٿو- هُو غريب ضرور آهي، ڪنگلو ۽ قلاش سهي، پر چور هرگز ٿي نه ٿو سگهي. هو روح جي روڄ تي قابو پائي، وڏي مشڪل سان چپ چوري ٿو: ”پر ادي، تون سوچ ته سهي، آءٌ تنهنجي چوري ڪندس!؟“

”منهنجا ادا، مان توکي نه چور ٿي چوان، نه ڏاڙيل، مان ته رڳو اهو ٿي چوانءِ، ته منهنجي عزت بچاءِ ۽ پاڻ تي به بدناميءَ جو ٽڪو نه لاءِ“.

پر، پيڻ! آءٌ ته تو وٽ پنهنجا سور کڻي آيو هئس، پر تو ته الزام جي اوڙاهه ۾ اڇلي ڇڏيو- گهر ۾ ڳولهه ڦولهه ادي، مون تي ايڏو وڏو ليڪو نه لاءِ“

پيٽس جو منس شڪ جوٽ چڙهي وڃي ٿو ۽ سندس سپاٽ چهري تي نفرت ۽ ڌڪار جا پاوڇ اچان به گهرا ٿيڻ لڳا.

ان صورت حال ۾ آصف ساڳ هوندي به پاڻ کي چور محسوس ٿو ڪري، پيءُ جي زهريلي لهجي کي محسوس ڪري سندس تن من پچرڻ لڳي ٿو- هو هتي هڪ پل به ترسڻ نٿو چاهي، پر ان بدگمانيءَ واري ڪيفيت ۾ هُو ڪيڏانهن وڃي به ته ڪٿي سگهيو، پنهنجي بيوسيءَ کي محسوس ڪري اکين ۾ مڙي آيل لڙڪ اکين ۾ ئي پي وڃي ٿو.

منجهند جو نظير اسڪول مان آيو، ته سڄي گهر کي چپ چاپ ڏسي حيران ٿي ويو، ۽ حيرانيءَ وچان ماءُ کان پڇيائين: ”ڇا ڳالهه آهي امي، سڀ خاموش ويٺا آهيو- خير ته آهي؟!“

”خير وري ڪهڙو، چور گهڙي آيو هو گهر ۾ ۽ ڳولي ڳولي منهنجي منڊي چورائي ويو!“ پيٽس ڪاوڙ ۾ لوڪ لڄا جا سڀئي دائرا اورانگهي وڃي ٿي.

”چور گهڙي آيو هو؟! پوءِ پڪڙيو ڇو ڪونه، پوليس ڪٽ ڪيس هاڻ، ته پاڻهي ڏئي ها منڊي!“ معصوم نظير جي ماءُ جي طنز کي سمجهي نه سگهيو، پر آصف جي اندر جي ڪائنات ڏڪڻ لڳي.

”ابا، امان جي پوليس ته، (جڪي ۾ رکيل قرآن ڏانهن پنهنجي هٿ ڪئي) اهي جوان آهن، جن جي هيٺان ويهي دانگي مٿي اٿيون پنهنجي منهن تي، قرآن کڻڻ آهن پٽ، پر سونُ جي منڊيءَ مان ڪيترو ڪائيندو!؟“ آصف، لفظن جي ان ڪرٽ ۾ چپ چاپ ڇيرهو رهيو.

شام جو پيٽيو هنس آيو- سيني جا چهرا لٿل ۽ زال جو چڙهيل چهرو ڏسي حيرانيءَ وچان پڇيائين: ”خيرت ته آهي، سيني جا چهرا سڄيا پيا آهن؟“

”خيريت وري ڪهڙي صبح کان منهنجي منڊي گم آهي- ڳولي ڳولي هڪ ڪان به گهر ڪٽي ڪيا اٿم. منڊي ڇني ته منهنجو نانءُ ئي نه ڪڍ! خبر ناهي، ڪهڙو سوچهرو چور آيو، جنهن رڳو منهنجي ئي منڊي هٿ ڪري ورتي- منهنجو فيصلو قرآن ڪندو.“ سندس مڙس ٿهڪ ڏيئي کلي پوي ٿو ۽ ٽهڪن وچ ۾ ئي آگر ۾ پيل منڊي ڪيس ڏيکاريندي چوي ٿو: ڪنهن کي ٿي پنين اڙي الڏي، منڊي ته صبح جو مان پائي ويو هوس، هڪ دوست جي شادي هئي. تون لنڊ پئي هئينءَ نه، سوچيم لنڊ مان اتاريندو پاس ته اجايون ڇهڙون ڏينديون، ان ڪري توکي ٻڌائڻ ٻنان هليو ويس.“ اها اوچتي پڌرائي جوٽس تي پهاڙ ٻڄي ٿي پئي، ۽ هوءَ شديد ڪاوڙ وچان مڙس تي هارجي پئي: ”خدا جي ڪا مار پوندهءِ ماريا قهاري! مون کي اتاريندي نانگ پئي ڏنگيئي، مان وري ويچاري ادي کي چور ٻڌائي ويٺي هئس. الا! ڇا ڇا نه بڪي آهيان مان بدگمانيءَ ۾، هن معصوم جي دل تي ڪهڙي نه قيامت گذري هوندي. هو ته اڪيئي پنهنجيون مجبوريون ڪٽي آيو هو مون وٽ، ۽ مون ڏاڍڻ هن کي چور سمجهيو!“

آصف جيڪو اندر ستل هو- اهو سڀڪجهه ٻُڌي چڪو هو. سندس حالت بيحد ابتر ٿي ويئي. سندس اکين مان لڙڪ لاروڻ ڪري وهي رهيا هئا. هن جي دل چاهيو، هو ڊيڊڪرون ڏئي روئي پوي، يا ڇرين جيان نڙيءَ ڦاڙ ٽوڪ ڏيئي ڪلي. پر هن ائين ڪونه ڪيو. هن پنهنجن تمام جذبن تي ضابطو رکيو. روح روڪڻ ڪري هن جي لڙي ڦالي رهي هئي. ايتري ۾ پيش ڇرين والڪر اندر گهڙي آئي ۽ آصف جي منهن تان سندس ٻانهن هٽائي ڏنائين، آصف جي ڳلن تي لڙي آيل لڙڪ اگهندي جوش لڳي: ”ادا، مان بيحد شرمسار آهيان. مون ذليل تو ٻانڙي تي شڪ ڪيو. منڍي ڪا هَوَ سڙيو ٻائي ويو هو، پنهنجي پيءُ جي شاديءَ تي. خدا جي مار پوس، مون کي ٻڌائيندي پرو پئي چڙهيس لـ- ادا، هي ڏس مان وڏي پيڻ، ماءُ جي جاءِ تي آهيان، مون کي معاف ڪر ٻاءُ! ڏس مان هٿ ٿي جوڙيان!“

آصف رت جي هن نئين روپ تي حيرت زده رهجي ويو. هن کي ائين لڳو ڄڻ هن اڄ ڪا وڏي ڳالهه اداڪاره اسٽيج تي بيهي، سوين روپ ڏيکاري رهي هجي. هو چپ چاپ اٿيو ۽ پنهنجا ڪتاب ڪٽي ورانڊي ۾ نڪري آيو. تنهن سمي ائين لڳو ڪيس ڄڻ هو گونگو ۽ ٻوڙو ٿي پيو هجي. آصف کي ويندو ڏسي، پيش مڙس کي ليلائيندي چيو: اڙي نظير پيءُ تون نـ تو روڪين منهنجي ٻانڙي کي. اڙي، هيءُ هليو ويو تـ وري ڪونـ ايندو- ڪڏهن بـ ڪونـ! اٽ، خدا جي واسطي روڪينس!“

تڏهن مڙسهس، ڪانئس پنهنجي ٻانهن ڇڏائيندي ڪيس ڪٽ تي ڌڪو ڏيندي چيو: ”تون بـ ٻاڻ کي پيڻ تي ٻانئين، مان تـ چوندس تون عورت ناهين، ڪا ڏائڻ آهين! تو اهڙيون حرڪتون ڪري ڪري تـ جيثري ئي سڀ جدا ڪري ڇڏيا- پينرون تـ ٻائرن لاءِ اولاد بـ قربان ڪري ڇڏينديون آهن، تون ڪهڙي پيڻ آهين هڪ خسيس مُنڍيءَ جي ڪري پنهنجي جاني جگر ٻاءُ کي چور ڇئي وينين!“ ۽ پوءِ آصفَ کي ٻانهن کان جهلي روڪيندي چيائين: ”آصف ٻاءُ تون ائين ڏکيارو ٿي نـ وڃ، هيءَ ائين ئي ايندڙ ويندڙ کي ڏاڙهيندي رهندي آهي، خدا منهنجي جان ڦاسائي ڇڏي آهي هن عذاب مان!“

آصف پيشويي کي ڪجهه چوڻ بجاءِ پيڻ ڏانهن ڏسي چيو: ”منهنجي پيڻ! شڪر آهي، جو تنهنجي سولي منڍي توکي ملي ويئي، نـ تـ جيڪر منهنجو موت بـ مون کي بيگناهه ثابت نـ ڪري سگهي ها. آءٌ تـ سموري دنيا کان ڌڪارجي تو وٽ آيو هئس، صرف ان ڪري جو رت جي رشتي ۾ وڏو ويساهه هئو- پر هاڻي خبر پي تـ رت جو رنگ ايڏو ڦڪو ٿي پيو آهي، جو غرض جي هڪ ئي سونتي سندس رنگ روپ ئي وڃائي ڇڏي. مون کي هاڻي دولابن سان نـ ڌتار پيڻ! مون کي منهنجي ٽٽل پرم جا پور سيڙي وڃڻ ڏي.“

۽ هو دروازو کولي ٻاهر نڪري آيو- هاڻي هن جا تيز تيز قدم ويڪڻ جي اسٽينڊ ڏانهن وڌي رهيا هئا.

ذڪريا

ولي رام ولڀ

ڊارلنگ

هڪ عورت ۽ هڪ مرد ڪمري ۾ ويٺا هئا. در دريون سڀ بند هئا. عورت صوفي تي ويهي پليءَ کي ٿپري رهي هئي. مرد آرام ڪرسيءَ تي ويٺو هو. پاڻيءَ سان ڀريل جڳ ميز تي رکيو هو. مرد جي چهري تي ٿڪاوٽ جا آثار ظاهر هئا. پلي عورت جي گوڏن تي سوڙهي ٿيو سُتي هئي. عورت جي هٿ جي ڇهاءَ تي پليءَ جو پڇ مٿي ٿي ڪنبي وري هيٺ ٿي تي ويو. عورت پنهنجا پير لوڏڻ شروع ڪيا ٿي ته ڳاڙهي ساڙهي جي اندر ائين ٿي لُڏي جيئن ڪا ٽاري هوا ۾ لُڏندي آهي. مرد جي چهري تي پگهر جا ڦُڙا صاف ظاهر هئا: اهي ضرور گرميءَ جي ڪري هئا.

اوچتو در کُليو ته خشڪ هوا جي لهر پڻ اندر هلي آئي. اها گرمي! ٻاريندڙ اُس ٻاهر گاهه کي ساڙي رهي هئي ۽ واريءَ کي چمڪائي رهي هئي.

”ڪيڏي نه گرمي آهي!“ عورت چيو.

مرد اٿيو ۽ دروازي ڏانهن وڃي دروازو چڱي طرح بند ڪري واپس اچي آرام ڪرسيءَ تي ويٺو.

”ٺيڪ ڊارلنگ“، عورت پڇڪي. ”ٽڪي کي ننڊ اچي ويئي آهي، منهنجي پلڙي؟“ هوءَ ڪجهه جهڪي ۽ پليءَ کي چميائين.

مرد آرام ڪرسيءَ تي ويهي عورت ۽ پليءَ کي ڏسي رهيو هو.

”مون کي مخزن ته کڻي ڏي، پليز“، عورت چيو. ”مان اٿي نٿي سگهان. ٽڪي سمهي پئي آهي.“

مرد اٿيو ۽ رسالو کڻي عورت جي هٿ ۾ ڏنائين. ٽيبل جي پرسان ٽنگيل ساڙهي مان ڪيس سنڌس سگنڌ آئي.

”رات جو ڪيڏي نه ٿڌ آهي“، عورت چيو.

هو اُني ويهي بستري ڏانهن ڏسندو رهيو. عورت رسالي جا پنا اٿلائڻ لڳي. ”هن ۾ ته ڪجهه به ناهي“. عورت چيو ۽ پليءَ کي وري چمي ڏنائين. پلي جاڳي پئي. ۽ ايريون اکيون مرد ڏانهن ٻنا ڪنهن دلچسپيءَ جي نهارڻ لڳيون. مرد ڏکيائيءَ سان پنهنجو ڪنڌ ڦيريو

۽ ٻئي طرف لهاريندو رهيو. عورت صوفي تان اٿي ۽ ٻليءَ کي صوفي تي خبرداريءَ سان سمهاريائين. پوءِ هوءَ الماري ڏانهن وڌي ۽ الماري کولي رومال ڪڍيائين.

جيئن هوءَ مُڙي، تيئن سندس ڪارو هٿ ٽيبل کي لڳو. شيشي جو جڳ فرش تي ڪري چيهون چيهون ٿي ويو. فرش تي وڇايل ڳاڙهي فراش تي پاڻيءَ جو ڪارو اڻ وڻندڙ داغ نهي پيو. هن پنهنجي پير سان جڳ جي ڀڃيءَ کي ٽيبل جي هيٺان ڌڪي ڇڏيو ۽ ٻلي پنهنجي ٻانهن تي کنيائين.

مرد ڳاڙهي ساڙهيءَ ۾ ترندڙ جسم کي ويهي ڏسندو رهيو.

”اوهه، ٽيڪي ضرور ڊڄي هوندي. ٽڪي گرمي ٻڻ سهي نٿي سگهي. ٽڪي، ڊارلنگ... منهنجي ٻلڙي ڊني آهي؟. گرمي لڳي اٿيئي؟ ويچاري ٽيڪي!“ هن هڪ ڀيرو وري ٻليءَ کي چميو ۽ پنهنجو نڪ ٻليءَ جي نڪ سان گسايائين. ”منهنجي ٻلڙيءَ کي گرمي لڳي آهي. ها نه؟ ... ها نه؟ ...“ هوءَ ٻليءَ کي هر هر چمڻ لڳي. پوءِ هوءَ صوفا تي ويهي رهي. هن ٻليءَ کي پنهنجيءَ هنج ۾ وهاريو ۽ پنهنجي رومال سان چڱي طرح ڊڪيائين.

مرد آرام ڪرسيءَ ۾ ٽيڪ ڏيو اکيون بند ڪري ڪنهن بُت والڪر ليٽيو پيو هو. سندس هٿ ڪُرسيءَ ۾ مضبوطيءَ سان ڦيل هئا.

”اڄ شام جو شهر هلنداسين“، عورت چيو. هوءَ هڪ هٿ سان ٻليءَ جي پٺي لساڙي رهي هئي ۽ ٻئي هٿ سان مخزن جا پنا اٿلائي رهي هئي. مرد جو چهرو پگهر سان تَر هو.

عورت ٻليءَ کي رومال سان چڱيءَ طرح ڊڪيو. ”ويچاري ٽيڪي... گرمي نه لڳيس ... گرمي نه لڳيس...“ هوءَ مٿانئس جهڪي ۽ ٿي پيرا چميائينس. مرد اکيون پوٽيو ڪُرسيءَ ۾ پيو هو، ڪنهن مئل ماڻهو والڪر. سندس چهري تي هڪ اهڙي ريکا لنگهي ويئي جڻ اجهو سُڏڪن ۾ ڇٽندو. هو اٿيو، در کوليائين، ورانڊي ۾ گهڙي وري در بند ڪري ڇڏيائين... آئي هو وري ڪُرسي تي ويهي رهيو. سندس چوڌاري اونهاري جي گرمي سمنڊ وانگي لهرون هڻي رهي هئي. هو آئي ويٺو رهيو ۽ پگهرهاڻي چهري سان جهُونٽا کائي رهيو هو. عورت پلنگ تي ٻئي پير ليٽي ٽنگون ڊگهيري ڇت ڏانهن غور سان لهاري رهي هئي.

جڏهن گرمي ڪجهه جهڪي ٿي، ته مرد جاڳي پيو. عورت ڪمري کان ٻاهر لڪري آئي. ٻلي سندس ٻانهن تيَ ويٺل هئي. ”گرمي ختم ٿي. هاڻي رات جو ٿڌ پوندي“، عورت چيو. ”سچ لهي ويو آهي. مان ڇپر تي چهل قدمي ڪنديس.“ هن ٻليءَ کي چمندي مرد کي چيو، ”ڪن لاءِ ٽيڪيءَ کي نه ڪڻ.“

جيئن هو ڪُرسيءَ تي ويٺو، تيئن سندس جسم جو سمورو رت سندس چهري تي ميڙي آيو. پوءِ هو اٿي ٻيلو ۽ پنهنجي سموري سگهه سان ٻليءَ کي ٻاهر اهڙي زور سان ڇپر تي اُڇلايائين جو گلن جي ڀرڻن ۾ پيل پٿرن سان مٿو وڃي لڳس ۽ آئي ئي سانت ٿي ويئي.

غلام رباني

صبحِ ازل

ڏس تہ توکي خط لکڻ لاءِ ڪهڙو نہ بامعنيٰ ۽ خوشنما ليٽر پيڊ چونڊيو اٿم.
ڪنهن ڏاهي چيو آهي:

خوشتر آن باشد کہ سر دلبران
گفت آيد در حديث ديگران

(چڱو ائين آهي تہ دلبر جا راز
ٻين جي ڳالهين ٻولهين ۾ بيان ٿين.)

سو مون بہ مناسب سمجهيو تہ توسان مخاطب ٿيڻ لاءِ خط تي سڌوسنئون تنهنجو نالو لکڻ بدران ڪنهن خوبصورت تشبيه ۽ استعاري جي اوٽ وٺان. اهو خيال ڪري، جڏهن تنهنجي سرڪنڊڙ منهن جو تصور ڪيم تڏهن مونا ليزا کان مارلين مونرو تائين، دنيا جي دلربائن جا لالا دل جي دنيا ۾ تارن والگر جهرمر ڪرڻ لڳا. انهن مڙني ۾ هڪ نالو مون کي وڏيڪ وڻيو: اهو هو قرت العين - صبح ازل.

ايران ۾، جڏهن قاچاري خاندان جا بادشاهہ حڪومت ڪندا هئا، تڏهن حسن ۽ عشق جي هن سرزمين تي، هڪ پيڪر ناز جلوه افروز ٿي. سندس نالو هو قرت العين طاهره. قرت العين جي معنيٰ آهي اکين جو ٺار.

ايران جي شاعرن سندس سونهن جي ساراهہ ۾ ڪيئي قصيدا جوڙيا، جن کي پڙهي، وقت جو بادشاهہ، پرٺ دل وڃائي ويٺو ۽ قرت العين کي شاديءَ جو پيغام موڪليائين.

قرت العين جي سونهن رڳو گوريءَ رنگت ۽ خوبصورت منهن مهانڊي تائين محدود ڪانہ هئي. هوءَ بي انتها حسين هجڻ سان گڏ، سخت حساس ۽ اعليٰ پائي جي شاعره هئي. مجازي صفتن کان ڪڏهوڪو پاڻ ڇڏائي، ذات مطلق ڏانهن متوجهہ ٿي چڪي هئي ۽ قلندري طريقو اختيار ڪري، ميران پائيءَ وانگر نگر نگر ڦري رهي هئي.

جڏهن بادشاهه جو پيغام پهتس، ته خانه بدوشن واري زندگي ڇڏي، منهنجيءَ محلات جي رواق ٿيڻ قبول ڪر، تڏهن جواب ۾ چوائي موڪليائينس:

تـو و حشم و جـاه سـڪنـدري
مـن و رسم و راه قـلـنـدري
اگر آن خوش است تو در خوري
اگـر ايـن بـد اسـت مـرا سـزا

(تـون ۽ سـڪندر وارو رعب تـاب
مان ۽ قلندرن وارو هي فقيري نمونو
جي اهو سٺو آهي ته شال توکي ليبهه هجي
جي هيءُ برو آهي ته اهو منهنجو نصيب!)

قرت العين اها ڳالهه وساري ويئي ته "نازڪ مزاج شاهان تاب سخن ندارند".

سو، بادشاهه سندس جواب پڙهي، ڪاوڙجي، کيس مارائي ڇڏيو. پر قرت العين جي ڪوس ايران جي ڌرتيءَ کي ڌوڏي ڇڏيو! پر شهيد جي خون وانگر، سندس خون جي قطري قطري مان ڪيئي شمعون روشن ٿي ويون.

ايران جي شاعرن پنهنجي عقيدت ۽ محبت جي اظهار ڪرڻ لاءِ کيس "صبح ازل" جو خطاب ڏنو. هاڻي، روءِ زمين جا اهل دل انسان قرت العين صبح ازل سڏيندا آهن.

"صبح ازل" ڪهڙي نه پياري تشبيهه آهي ۽ تنهنجي حسن جي جمال ۽ جلال سان ڪيڏي نه ٺهڪي اچي ٿي! هونئن به وڏي ذات هميشه پنهنجن صفتن سان سڃاڻندي آهي، انڪري هن خط ۾ مون تنهنجي حقيقي نالي وڻڻ بدران، "صبح ازل" جي صفت جي اوٽ ورتي آهي.

خبر ناهي ته ان نالي سان، جڏهن هي خط تنهنجي نرم ۽ نازڪ هٿن تائين پهچندو ته تون ڪيئن محسوس ڪندينءَ؟ خوش ٿي، زير لب مسڪرائيندينءَ، يا ٿڌو ساهه ڀري مون وانگر اداس ٿي ويندينءَ.

صبح ازل! مان صبح جو سوير جڏهن اُٿندو آهيان، تڏهن رات جا اڌا پورا پاڇا هوندا آهن. اهڙي سمي تون مون کي اڪثر ياد ايندي آهين. سو، ڪڏهن تنهنجو سٺو آواز ٻڌڻ لاءِ، توکي ننڊ مان جاڳائيندو آهيان. تون ننڊاڪڙي آواز ۾ پڇندي آهين: "تون ڪير آهين؟" تنهنجو اهو سوال مون کي منجهائي ڇڏيندو آهي. "مان ڪير آهيان؟" ان سوال جي جواب لاءِ مان سالن کان ولي، لڳر نگر ڀٽڪندو رهيو آهيان. هر اهل دل انسان ۽ عالم جي دروازي تي دستڪ ڏني اٿم، پر ڪٿان به جواب ڪونه ٿو ملي.

ڪڏهن ڪڏهن سوچيندو آهيان تہ تخليق آدم وقت، جڏهن ڪيس سيني شين جا نالا ٻڌايا ويا هئا، تڏهن ڪيس اهو بہ تہ ٻڌايو ويو هوندو تہ خود آدم ڇا جو ۽ ڪنهن جو نالو آهي؟ ۽ پاڻنجي ٿو تہ آدم ڪان پنهنجي اصليت وسري ويئي ۽ هاڻي اسان واٽ وڃائي ويٺل مسافرن وانگر صحرا ۾ صدائون ڏيئي رهيا آهيون.

مون وٽ ڪانيو خان نالي هڪ بروچ چوڪيدار آهي. ڪڏهن ڪڏهن رات جو مون سان ڪچهري ڪندو آهي. هڪ رات پڇيومانس: ”ڪانيو خان، ڪر خبر، آدم ڪير هو؟“

ڪانيو خان وراڻيو: ”سائين، آدم هو ’آ — دم‘. دم آيو، تہ آدم؛ دم نہ آيو، تہ مُردو. ڪڏ ڪولي، وڃي پوري اچوس — متان ڏپ ڪري!“

ڪانيو خان جي ڳالهہ ٻڌي، منهنجي تہ ننڊ ڦٽي ويئي. ڪانئس موڪلائي، سمهڻ جي ڪمري بدران، سڌو ڊرائينگ روم ۾ وڃي آئنسٽائين جي تصوير اڳيان بيٺس ۽ پڇيومانس تہ: ”آدم ڪير هو؟“ اول تہ حيرت مان مون ڪي ڏسڻ لڳو، پوءِ چيائين: ”ڇو ٿو پڇين؟ توکي بہ آمريڪي اخبار نويسن وانگر مون ۾ ڪو شڪ آهي ڇا؟ منهنجو ڪو بہ ڏوهہ ڪونهي. حقيقت ائين آهي تہ هٽلر ائٽم بم ٺهرايو، مون کي ڊپ ٿيو تہ متان هي نالائق انسان ذات کي ئي تباهہ ڪري ڇڏي، سو ڪيس ڊيڄارڻ لاءِ، آمريڪي سائنسدانن جي مدد ڪري، ڪانئن اڳواٽ ائٽم بم ٺهرائي ورتم، تہ جيئن هٽلر کي دڙڪو هجي تہ نالائقي ڪندين، تہ اسان وٽ جواب اڳي ئي تيار اٿئي. ساڳئي وقت، آمريڪا جي صدر روزويلٽ کي ليٽر لکي موڪليم، تہ هي اوزار فقط دشمن کي اولارڻ ۽ ڊيڄارڻ لاءِ آهي، هڻڻ لاءِ ناهي.

”پر آدم تي اعتبار اجايو آهي. ويهہ ورهيہ ڪير ۽ ڪنڊون پياريس، مکڻ ۽ ماکي کارائيس، پير ڪري پيرين پئيس، پوءِ بہ ڏنگ هڻي ڪيندو.

”سو آمريڪي نہ مُڙيا. هيروشيما ۽ ناگاساڪيءَ تي بہ ائٽم بم اڇلايائون. هزارين پار، ٻُڍا، مرد ۽ زالون جهٽ پلڪ ۾ اجل جو لُقمون ٿي ويا.

اخبارنويسن اچي مون کي ورايو. چي: هي ڪهڙو ڪيس ڪيئہ! هزارن انسانن جو قتل تنهنجي ئي گردن تي آهي.

مون ڪن سڄي روئداد ٻڌائي ۽ روز ويلٽ ڏانهن لکيل ليٽر ڏيکاريو. تڏهن وڃي ٿڌا ٿيا. پر پوءِ بہ مايوس ٿي چيائون تہ جي سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جا اهي هاڃا جاري رهيا، تہ هڪ ڏينهن انسان ذات جو وجود ئي ڌرتيءَ تان مٽجي ويندو.

آئنسٽائين چيو تہ: ”مون ان تي ڪين چٽي طرح ذهن نشين ڪرايو تہ:
انسانذات جي ترقي ۽ روشن مستقبل جو دارومدار سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي
اوول تي منحصر نہ آهي. ان جو انحصار معاشري جي اخلاقي قدرن تي آهي.“

آئنسٽائين جي ڳالهہ ٻڌي، مون ڪان چرڪ نڪري ويو ۽ ياد آيو تہ قرآن ۾ اخلاقي قدرن جي بالادستيءَ جو بار بار تاڪيد ڪيل آهي:

”پوءِ جنهن ذرڙي جيتري ليکي ڪئي هوندي، آهو ان کي ڏسندو ۽ جنهن ذرڙي جيتري بدي ڪئي هوندي، آهو آن کي ڏسندو.“

مان آئنسٽائين وٽان اٿي اچي سمهڻ جي ڪمري ۾ بستري تي ليٽيس، ريڊيو کوليم. تهران تان، ڪو مغني، حافظ جو شعر دلسوز آواز ۾ ڳائي رهيو هو:

تانگردي آشنا زين پرده رمزي نشوي

گوش نامحرم نه باشد جاي پيغام سروش

(جيسين هن پردي جي رمز سان آشنا نه ٿيندين، تيسين پڌي نه سگهندين موسيقيءَ جو پيغام پڌڻ لاءِ نامحرم جو ڪن موزون جاءِ نه آهي.)

ٻئي ڏينهن، صبح جو سوير، ننڊ مان اٿيس، ته پاڻ کي تازو توانو محسوس ڪيم. حسب معمول، سير-بسار ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪتس ته، ڏٺم ته سبزه زار جي چوڌاري گلاب جي ٻوٽن مٿان، برسات جا قطرا چمڪي رهيا هئا ـــ غالباً سڄي رات برسات وسندي رهي هئي. آسمان ۾ ڪٿي ڪارا ڪڪر اڃا تائين موجود هئا.

توکي معلوم آهي ته اهڙي سمي تون مون کي ڪيڏي نه ياد ايندي آهين! سو، ڪارن ڪڪرن جي چيڙي وٽ روشن لڪير (Silver-Lining) ڏسي، مون پنهنجو پاڻ کان سوال ڪيو: مجاز جون سرحدون ڪٿي ختم ٿين ٿيون ۽ حقيقت جون سرحدون ڪٿان شروع ٿين ٿيون؟

گذريل عيد جي اڳين ڏينهن تون خوبصورت نفيس ساڙهيءَ ۾ منهنجي اڳڻ تي جلوه افروز ٿي هئينءَ. شام جي هوا جا هلڪا هلڪا جهونڪا تنهنجن زلفن سان ڪيڏي رهيا هئا ۽ لهندڙ سج جا ڪرڻا، هوا جي انهن جهونڪن سان جهيڙو ڪري، تنهنجي سينڌ سنواري رهيا هئا.

تو چيو هو: ”پڌم ته ڏيءُ مذهبي ٿي وبو آهين. سو، تولاءِ مديني جي تسبيح عيد جو تحفو ڪري ڪئي آئي آهيان. هيءَ تسبيح صندل مان ٺهيل آهي. ڏاڍي خوشبودار آهي.“

مون توکان تسبيح وٺي چمي هئي. ان ۾ تنهنجي هٿن جي خوشبوءِ هئي، صندل جي سرهاڻ هئي ۽ مديني جي مهڪ هئي. مان جڏهن اها تسبيح پڙهندو آهيان، تڏهن ڪڏهن ڪڏهن مون کي سفيد موتين جو اهو هار به ياد ايندو آهي، جو ان ڏينهن تون گلي ۾ پائي آئي هئينءَ، ۽ مان سوچڻ لڳندو آهيان: ”مجاز جون سرحدون ڪٿي ختم ٿين ٿيون ۽ حقيقت جون سرحدون ڪٿان شروع ٿين ٿيون؟

تنهنجي اها ملاقات منهنجي دل تي ائين نقش ٿيل آهي، جيئن تاج محل جي ديوارن تي سنگمرمر جا گل. خاص طرح، اها ساعت، جڏهن موڪلائڻ مهل، ڪار ۾ ويهي، تو ناز پريا نيڻ کڻي، مٺيءَ مُرڪ سان مونڏي نهاريو هو.

تنهنجي اها ناز واري نظر ۽ مٺي مُرڪ مون کان ڪڏهن ڪانه وسرندي. مان ايڏي انعام جو لائق ته ڪونه هوس. اها ته سچل کي سلطاني ملڻ واري ڳالهه هئي. توکي ڪهڙي خبر ته مان توکي ڪٿي ۽ ڪيڏو ياد ڪندو آهيان.

هيڪر مان ايران ۾ نواب نوراحمد خان لغاري سان گڏ، اصفهان جا تاريخي گلاب ڏسڻ ويس. اصفهان جو عالم هنرفر گڏ هو. اسان چهار باغ وياسون، جتي اصفهاني گلاب جي گلن جو خرمن هو. تو ڦلڙيءَ وارا سنڌي اجرڪ تہ ڏٺا هوندا. ائين سمجهہ تہ گلن جا اهڙا بيشمار اجرڪ حد نظر تائين، وڇايل هئا.

اصفهان جي گلابن جي انهيءَ خرمن ڏانهن ويندي، اسان کي صنوبر جي وڻن جي هڪ گهاٽي جهڳٽي هيٺان لنگهڻو پيو. اتي سنگمرمر جي بينچ تي، هڪ نوجوان ڇوڪري ۽ ڇوڪرو ويٺا هئا ۽ هڪٻئي سان مٺين ڳالهين ۾ پيار محبت جون ڳالهيون پوليون ڪري رهيا هئا ۽ انهن ۾ ايڏو محو هئا جو اسان جي پرسان لنگهي وڃڻ جو ڪين احساس بہ نہ ٿيو.

نواب صاحب، هنرفر ۽ مون خرمن مان گلاب جا گل پٽيا. واپسيءَ تي هنرفر سڀني جي اڳيان هو ۽ سندس پٺيان نواب صاحب. جڏهن ٻئي ڄڻا ڪافي مفاصلو اڳتي وڌي ويا، تڏهن مان ان جوڙي جي قريب ويس ۽ گلاب جو گل، ڏانهن وڌائي چيم: ”گلِ بہ تماشاي ڪرم“.

ڇوڪر ۽ ڇوڪريءَ اول ايڏو تہ ڇرڪ پريو، جو ڄڻ آسمان تان لهي زمين تي آيا هجن. پر پوءِ پنهي پاڻ سنڀاليو ۽ ڇوڪريءَ گلاب جو گل وٺي مرڪي چيو: ”متشڪرم“.

سج لهڻ وارو هو. آسمان تي شفق جا پاڇولا پئجي رهيا هئا. هنرفر جي چوڻ تي، نواب صاحب ۽ مان چهار باغ جي اڳيان پاڻي جي حوض ۾ پيلپائن جا پاڇولا ڏسڻ لاءِ، هڪ بينچ تي وڃي ويٺاسين. ٿوريءَ دير کان پوءِ ساڳي ڇوڪري ۽ ڇوڪرو بہ سنگمرمر جي بينچ تان اٿيا ۽ هٿ ۾ هٿ ڏيئي باغ مان روانا ٿيا. هو ايڏي تہ ناز ۽ انداز سان وکون کڻي رهيا هئا، جو مون محسوس ڪيو تہ ساري ڪائنات سندن عشق جي مستيءَ ۾ رقص ڪري رهي هئي. جڏهن منهنجي اڳيان اچي لنگهيا، تڏهن ڇوڪريءَ مون ڏي نهاريو ۽ انهايت پياري انداز سان وري مرڪي چيو: ”آقا، خيلي متشڪرم“.

ان کان اڳ جو مان کيس جواب ڏيان، ڇوڪر کلي چيو : ”ولي را ولي مي شناسد“. ڇوڪر جي ڳالهہ ٻڌي، ان مهل ۽ اتي تون مون کي ڪيڏو ياد آئينءَ، سو مان توکي ڪيئن ٻڌايان!

ان رات اسان جي اعزاز ۾، اصفهان يونيورسٽيءَ وارن دعوت ڏني هئي. آمريڪا جي ايمپاير اسٽيٽ بلڊنگ وانگر هڪ فلڪ بوس عمارت، جيڪا شيشي ۽ رڪ مان ٺهيل هئي، جي مٿينءَ ماڙيءَ تي دعوت جو انتظام ٿيل هو. حد نظر تائين، اصفهان- نصف جهان جون رالكبرلكي روشنيون، هڪ دلفريب منظر پيش ڪري رهيون هيون.

منهنجي چوطرف ڪوهقاف جي پرين جا ولر ۽ سندن منڊا منڊا ٽهڪڙا هئا. سندن هٿن ۾ جام هئا ۽ چپن تي حافظ، سعدي ۽ خيام جا سخن هئا. پر منهنجو من، بقول سچل سائين: ”جتي ماڻهن ميڙ، تتي مان ناهيان“ جي مصداق، چهار باغ ۾ اصفهاني گلابن جي خرمن وٽان

ٿيندو، دور دور درياءَ سنڌ جي مشرقي ڪناري تي، تنهنجي شهر ۾ گهاٽن وڻن سان ڍڪيل انهيءَ بنگلي جي مٿان، چنڊ سان گڏ ليٽا پائي رهيو هو، جنهن ۾ تون محو خواب هئينءَ.

ان رات دير دير سان، مان ننڊاکڙا ٿيڻ کئي جڏهن هوٽل شاهه عباس ۾ پنهنجي ڪمري ۾ موٽي آيس ته ميز جي خاني مان تنهنجي تصوير ڪڍي اڳيان رکيم. شيشي جي دريءَ تان ريشمي پردن کي هٽائي ڏٺم ته اصفهان جي جبلن تي چوڏهينءَ جو چنڊ چمڪي رهيو هو. چنڊ کي ايڏو سهڻو مون اڳي ڪڏهن ڪونه ڏٺو آهي. چنڊ جي سونهن پسي وري جو تنهنجي چهري تي نظر ڪيم ته ڪيئي چنڊ چمڪي اٿيا!

صبح ازل، ان رات منهنجون نگاهون دير دير تائين تنهنجي تصوير جو طواف ڪنديون رهيون ۽ پوءِ عمر خيام جي هڪ رباعيءَ جا ٻول منهنجي ڪنن ۾ پڙ-لاٽ لڳا:

هر چند که رنگ و بوي زيبا است مرا
چون لاله رخ و چو سرو بالاست مرا
معلوم نشد که در طرب خانه خاک
نقاش ازل بهر چه آراست مرا

[منهنجو رنگ ۽ خوشبوءِ وڻندڙ آهي، منهنجو چهرو گل لالا جهڙو گلابي ۽ قد سرو وانگر بلند آهي،
پر خبر ناهي ته هن مٽيءَ جي ماڳ ۾، نقاش ازل مون کي چو سينگاري آندو آهي؟]

صبح ازل تون ڪيڏي نه خوبصورت، علم ۽ عقل جي نعمتن سان نوازيل آهين! هن مٽيءَ جي ماڳ ۾ نقاش ازل جو ڪيڏو نه وڏو شاهڪار آهين! پڇاءِ ته مجاز جون سرحدون ڪٿي ختم ٿين ٿيون ۽ حقيقت جون سرحدون ڪٿان شروع ٿين ٿيون؟ ذات ۽ صفت جي وچ ۾ ڪيترو سنڌو آهي؟ جيڪو ساهه جي رڳن کان به ويجهو آهي سو اکين کان اوجهل چو آهي؟ ائين چو آهي ته ”اپتيان تان انڌيون، پوريون پرين پسن، آهي اکڙين عجب پَر پسڻ جي.“

ويهارو ورهيه اڳ، مان هڪ يار جي دعوت تي، ڪن دوستن سان گڏ، ڪوٽ لالوءَ ويو هوس. اسان سنجها ويل اتي پهتاسين. ريلوائي اسٽيشن جي اوپر طرف، ٿوري مفاصلي تي، ريلوائي گدامن جي پاسي ۾، اسان جي يار جو اوتارو هو. بس، ڪچين سرن جو هڪ ڪوٺو هو، جنهن جي گاري سان لنب ٿيل پٽين تي ڪکائين ڇت پيل هئي. ڪوٺي جي اڳيان وڏو وارياسو ميدان هو. اسان جي پهچڻ کان ڪلاڪ کن پوءِ سخت برسات اچي لٿي.

اسان جي ميزبان، ڪڪڙ ڪُهائي، گرم گرم ٻوڙ ۽ مانيون اسان جي اڳيان آڻي رکيون. اسان ماني کائي ڍؤ ڪيو ۽ پوءِ سڀ سوڙيون ويڙهي، ڪچهري ڪرڻ لڳاسين. ڪجهه دير ڪچهري ڪرڻ کان پوءِ، راڳ شروع ٿيو. ڪوٽ لالوءَ جوئي ڪو ڪلاونت هو. ٻاهر وارياسي تي وڏڦڙو وسندو رهيو ۽ ڪچي ڪوٺي اندر، يڪتاري جي لرزندڙ تار تي، دلِ دردمند جون صدائون بلند ٿينديون رهيون:

جوڙي قلب بيت ربي، انسان ۾ سمايو
ڏسي ذات کي صفت ۾، ملکن ٿي سر نمايو
جوڙي قلب بيت ربي.........

صبح ازل! مون کي گهڻين ئي وڏين هوٽلن ۾ رهڻ جو موقعو مليو آهي. راولپنڊيءَ جي انٽرڪانٽيننٽل هوٽل، اسلام آباد جي اسلام آباد هوٽل ۽ سيدو شريف جي سوات هوٽل ۾ رهائش جو لطف ورتو اٿم. اهي هوٽلون ڄڻ محلاتون آهن. پر اصفهان جي هوٽل شاهه عباس اڳيان ڪجهه ڪونهن.

راڳ ۽ موسيقيءَ جي به گهڻين ئي مجلسن ۾ ويٺو آهيان. اعليٰ کان اعليٰ درجي جون مجلسون! پر، انهن مڙني محلاتن ۾ ڪاٻه محلات ۽ راڳ جي مجلسن ۾ ڪاٻه مجلس ڪوٽ لالوءَ جي ڪچي ڪوٺي ۽ راڳ جي مجلس کان مٿي ڪانه هئي.

اڄ رات سخت برسات وسي رهي آهي. بجلي بتيون وسامي ويون آهن. توکي خط لکڻ لاءِ مون شمعدان کي روشن ڪيو آهي. ٿوري دير اڳ، ريڊيو کوليم. ڪوئي ڪلاونت، دلسوز آواز ۾، ڳائي رهيو هو. جيسين هو ڳائيندو رهيو، مان روئندو رهيس:

جوڙي قلب بيت ربي، انسان ۾ سمايو
ڏسي ذات کي صفت ۾، ملکن ٿي سر نمايو
جوڙي قلب بيت ربي.........

اڪادمي ادبيات پاڪستان

بنگلو نمبر ٣٦، اسٽريٽ نمبر ٤٨
ايف ٤/٨ــ اسلام آباد

اڪادمي ادبي انعامات ـــ ١٤٠٣ هجري

اڪادمي ادبيات پاڪستان، ١٩- آڪٽوبر ١٩٨٢ع کان وٺي ٧- آڪٽوبر ١٩٨٣ع تائين (١٤٠٣ هجري) واري عرصي دوران اردو، پنجابي، سنڌي، بلوچي، پشتو، سرائڪي ۽ انگريزيءَ ۾ شايع ٿيل ادبي تنقيد، تحقيق، ناول، افساني، انشائيي، سفرنامي، طنز و مزاح ۽ شاعريءَ جي بهترين ڪتابن تي انعام ڏيندي.

اڪادمي پنهنجن وسيلن ذريعي، انهن ڪتابن بابت، جيڪي ان عرصي دوران شايع ٿيا آهن، معلومات جمع ڪري رهي آهي، تاهم اديبن، شاعرن، نقادن، محققن ۽ ادب جي عام پڙهندڙن کي پڻ درخواست ڪجي ٿي ته مٿينءَ عرصي دوران شايع ٿيل ڪتابن جا نالا ۽ انهن جي ناشرن ۽ وڪڻندڙن جي ائڊريسن جي ڄاڻ، جلد ڏين، جيئن اڪادمي کي ڳهرڀل تفصيل ۾ خاطرخواه واڌارو ٿي سگهي.

اهي انعام، طبعزاد ڪتابن لاءِ آهن. ترجما ۽ ترتيب شده ڪتاب، انعامن جي هن پروگرام ۾ شامل نه آهن.

خالد اقبال ياسر
ڊپٽي ڊائريڪٽر.

(پي. آءِ. ڊي، اسلام آباد، ٢٩/٢٥٥٥)

نفيس احمد شيخ
(مبصر خصوصي)

۴- ڪُل پاڪستان اهل قلم ڪانفرنس

(خصوصي رپورٽ)

پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس، گذريل ۵-۶ آڪٽوبر ۱۹۸۳ع تي، اسلام آباد ۾، ٽيون ڪُل پاڪستان اهل قلم ڪانفرنس منعقد ڪئي.

ٻن ڏينهن واري هن ادبي اجتماع ۾، ملڪ جي چئني صوبن سان گڏ اترين علائقن ۽ آزاد ڪشمير جي اديبن به شرڪت ڪئي، جن ۾ قومي ۽ علائقائي ٻولين جي لکندڙن سان گڏ سرائڪي، گجراتي، هندڪو، بروهي، شينا ۽ ٻين پاڪستاني ٻولين جا ليکڪ به شامل هئا.

ڪانفرنس جي اهميت جا هونئن ته گهڻا ئي پهلو ٿي سگهن ٿا، پر خاص طرح سان ٻه قابل ذڪر آهن: پهريون هي ته حڪومت معاشري ۾ اديبن جي اهميت کي تسليم ڪري ٿي، جنهن جي تائيد جنرل محمد ضياءالحق جي تقرير جي هن اقتباس مان به ملي ٿي: "اهل قلم، ساڪن جا رهنما ۽ قوم جي زبان هوندا آهن." وفاقي وزير تعليم جناب ڊاڪٽر محمد افضل، به ساڳئي نقط نگاه جي وضاحت ڪندي چيو: "اهل قلم، معاشري جي ٽين اک آهن. اها ٽين اک، انهن لمحن ۾ به سجاڳ رهي ٿي، جڏهن ٻه اکين وارا غافل هوندا آهن."

ٻيو اهم نقطو اهو آهي ته مذڪوره ڪانفرنس وسيلي، حڪومت ۽ لکندڙن جي وچ ۾ مفاصلو گهٽيو آهي، جا ڳالهه به پنهنجيءَ جاءِ تي اهميت رکي ٿي.

مندوبين جي آمد

۴- آڪٽوبر تي، ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان اديبن ۽ شاعرن جي پهچڻ تي اڪيڊميءَ طرفان سندن آجيان ڪئي وئي. سنڌي ٻوليءَ جي ليکڪن مان جناب غلام رباني، جناب علي احمد بروهي، جناب نياز همايوني، جناب حميد سنڌي، جناب ايم. ايڇ. پنهور، جناب عبدالقادر جوڻيجو، جناب ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، جناب عنايت بلوچ، جناب پروفيسر محمد اسحاق ابڙو، جناب قاضي خادم، جناب ڪريم بخش خالد، جناب فيض بخشاپوري، جناب

عابد لغاري، جناب پروفيسر قلندر لڪياري، جناب آغا نور محمد پٺاڻ، جناب مرزا اعجاز علي بيگ، جناب ڪرم الاهي چنا، جناب ڪئپٽن محمد يوسف شيخ، جناب قربان علي بگٽي، جناب اسدالله ڀٽو ۽ بنده راقم الحروف، اسلام آباد پهتا ته اڪيڊميءَ جي ڊائريڪٽر جنرل جناب مسيح الدين احمد صديقي ۽ سندس سائين هوائي اڏي تي سندن استقبال ڪيو.

اسلام آباد ۾ موجود سنڌي عالم جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ جناب ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽو، ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيا.

افتتاحي اجلاس

۵- آڪٽوبر صبح جو، وفاقي مجلس شوريٰ هال ۾ ڪانفرنس جو افتتاحي اجلاس منعقد ٿيو، جنهن جي صدارت وفاقي وزير تعليم جناب ڊاڪٽر محمد افضل ڪئي.

تلاوت ڪلام پاڪ ۽ نعت شريف کان پوءِ، اڪيڊميءَ جي ڊائريڪٽر جنرل، جناب مسيح الدين احمد صديقي، مرحبائي تقرير ۾، اڪيڊميءَ جي سابق ڪارڪردگيءَ جو اجمالاً ذڪر ڪندي، آئنده جي پروگرامن تي سير حاصل روشني وڌي. هن صاحب ٻڌايو ته گذريل ڪانفرنس جي موقعي تي، صدر مملڪت، اڪيڊمي جي ادبي انعامن جي رقم هڪ لک رپين مان وڌائي ٻه لک رپيا ڪئي هئي، جنهن کي ملڪ جي علمي حلقن ساراهيو آهي.

صديقي صاحب فرمايو:

"... توهان کي اهو ٻڌي خوشي ٿيندي ته اڪيڊميءَ ٻاران ٻن مشهور چيني شاعرن- وين چيئي ۽ يوان اينگ جي گڏيل تصنيف 'مهڪندڙ هار' جي اردو ترجمي جو ڪم مڪمل ٿي چڪو آهي. چيني ٻوليءَ جا اهي نظم، شاعرن جي دورهٔ پاڪستان جي تاثرات تي مشتمل آهن، جن کي چيني ٻوليءَ مان سڌي طرح محترمه ڪوثر جمال ترجمو ڪيو آهي. اڪيڊمي پنهنجي محدود وسيلن جي باوجود بين الاقوامي ادبي اجتماعن ۾ پاڪستاني اديبن جي شرڪت ۽ سندن ٻاهرين ملڪن جي دورن کي وڏي اهميت ڏني آهي. ۱۹۸۲ع ۾ پاڪستان جي اديبن جو هڪ وفد- جيڪو جناب غلام رباني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ۽ جناب مرزا اديب تي مشتمل هو- چين جي ثقافتي دوري تي موڪليو ويو. ثقافتي تبادلہ جي پروگرام هيٺ، هن سال، چيڪوسلواڪيه جي ممتاز اديب ڊاڪٽر يان وليڪاؤسڪيءَ جي ميزبانيءَ جو شرف اسان کي حاصل ٿيو..."

جناب ڊاڪٽر افضل وزير تعليم حڪومت پاڪستان پنهنجي افتتاحي خطاب ۾ اعلان ڪيو ته اسلام جي فڪري پهلوئن متعلق ڪتابن تي ممتاز اردو نقاد جي ياد ۾ "سليم احمد ايوارڊ" ڏنا ويندا. هن صاحب اديبن جي ٽرسٽ بنائڻ جي تجويز ڏني، جيئن سندن فلاح ۽ بهبود جو مؤثر انتظام ٿي سگهي ۽ سندن حقن ۽ ضرورتن جي نظرداري ٿئي.

وفاقي وزير تعليم جناب ڊاڪٽر محمد افضل، ٥- آڪٽوبر ١٩٨٣ع تي، وفاقي مجلس شوريٰ هال اسلام آباد ۾، ٤- ڪُل پاڪستان اهل قلم ڪانفرنس جي افتتاحي اجلاس ۾ صدارتي خطاب ڪري رهيو آهي.

جناب غلام رباني، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، اهل قلم ڪانفرنس جي ٽين نشست ۾، "ادب ۾ ترجمن جي اهميت" جي
موضوع تي پنهنجو پيپر پڙهي رهيو آهي.

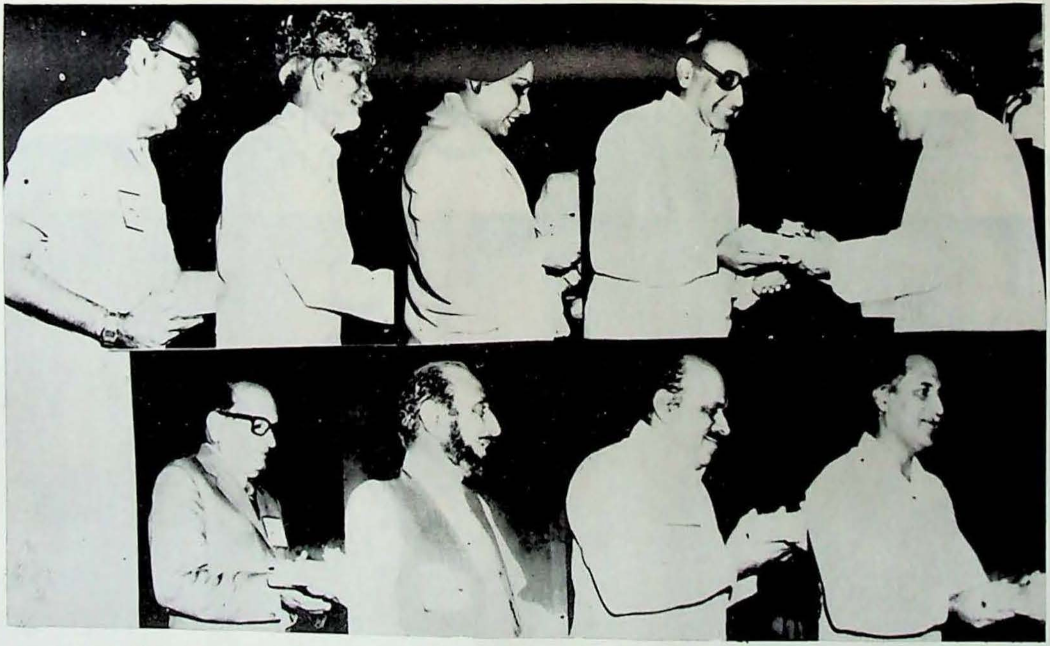

صدر مملڪت، جنرل محمد ضياءُ الحق، اختتامي اجلاس ۾، اڪيڊميءَ طرفان اولين قومي هجري ادبي انعام
(١٤٠١هه) ڏئي رهيو آهي. (١) جناب محسن احسان - شاعر مشرق علامه اقبال ايوارڊ، (٢) محترمه ڪرن فياض
(مرحومه خديجه مستور لاءِ) - بابائي اردو مولوي عبدالحق ايوارڊ، (٣) پروفيسر شريف ڪنجاهي (مرحوم پير
فضل گجراتي لاءِ) - وارث شاهه ايوارڊ، (٤) جناب حميد سنڌي، سنڌي ڪهاڻين جو مجموعو "ويريون"،
شاهه لطيف ايوارڊ، (٥) جناب هاشم بابر - خوشحال خان خٽڪ ايوارڊ، (٦) جناب محمد اسماعيل همداني - خواجه
غلام فريد ايوارڊ، (٧) جناب سردارخان گشڪوري (جناب عزيز بگٽيءَ باران) مست طوق علي ايوارڊ،
(٨) جناب ڊاڪٽر عبدالرشيد تبسم - پطرس بخاري ايوارڊ.

صدر مملڪت جنرل محمد ضياءُ الحق، ٦- آڪٽوبر ١٩٨٣ع تي، وفاقي مجلس شوريٰ هال اسلام آباد ۾، ٻي ڪل پاڪستان اهل قلم ڪانفرنس جي اختتامي اجلاس ۾ خطاب فرمائي رهيو آهي.

جناب طاهر حسين، جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، جناب اشفاق احمد، ميجر جنرل رٽائرڊ فضل مقيم خان، جناب حسين حامد حسان ۽ جناب سعيد احمد قريشي وفاقي سيڪريٽري تعليم، ڪانفرنس جي ڪاروائي ٻڌي رهيا آهن.

سنڌي اديب: جناب آغا نورمحمد پٺاڻ، جناب نفيس احمد شيخ، جناب ڪرم الاهي چنا، جناب پروفيسر قلندر لڪياري، جناب نياز همايوني، جناب غلام رباني ۽ جناب حميد سنڌي، ڪانفرنس جي ڪاروائي ٻڌي رهيا آهن.

جناب ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، جناب علي احمد بروهي، جناب عنايت بلوچ ۽ جناب حميد سنڌي، ڪانفرنس دوران ڪيفي ٽيريا ۾.

جناب نفيس احمد شيخ، جناب پروفيسر محمد اسحاق ابڙو، جناب قاضي خادم، جناب عنايت بلوچ ۽ جناب نياز همايوني ڪانفرنس جي موقعي تي اسلام آباد هوٽل ۾.

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي عالمانه تقرير ۾ پنهنجي علمي موضوعن بابت ڳالهه علائقائي ادب جي اهميت بابت نهايت اهم گفتگو ڪئي. هن صاحب فرمايو:

”... اسان جي ادب جي ڳالهه نامڪمل رهجي ويندي، جيڪڏهن اسان پنهنجي تهذيبي ورثي جو ذڪر نه ڪريون، جيڪو اسان جي علائقائي ٻولين ۾ موجود آهي.
اردو اسان جي قومي زبان آهي، انڪري ان کي قومي ورثي جو آئينه دار هجڻ گهرجي، علائقائي زبانن جي تهذيبي ورثي کي اسان جي قومي ادب جو عنوان بنجڻ گهرجي. صرف علائقائي ادب جا ترجما ئي ڪافي نه آهن، سان هتي ترجمن جي اهميت کان انڪار نٿو پيو ڪريان، ليڪن قومي يڪجهتي ۽ فڪري هم آهنگي جي لاءِ ان ڳالهه جي اهميت کان انڪار نٿو ڪري سگهجي، ته مختلف علائقن جي روزمره واري زندگيءَ جون سچيون، چٽيون ۽ سٺيون سڌيون تصويرون اسان جي قومي ادب ۾ موجود هجڻ گهرجن. اسان جي درميان ڪيترائي ويڇا، ڏارا تعصبن ۽ محض بي خبريءَ جي ڪري پيدا ٿيا آهن، جن کي ختم ڪري سگهجي ٿو - باهمي منافرت کي ادب جي ذريعي مٽائي سگهجي ٿو. علائقائي هم آهنگيءَ جي لاءِ هڪ ٻن ڏينهن جي ڪانفرنس ڪافي ناهي، جو ته ايتري ٿوري عرصي ۾ ماڻهو هڪٻئي سان متعارف ئي مس ٿي سگهي ٿو. مون اڪيڊميءَ کي تجويز ڏني آهي ته اهڙا سيمينار ملڪ جي مختلف شهرن ۾ منعقد ڪيا وڃن، جيئن ادب لاءِ ميدان وسيع ٿي سگهن، فڪر جون دُوريون گهٽجن ۽ لساني مطالع لاءِ نوان نوان موضوع سامهون اچن ...“

اڪيڊميءَ جي چيئرمن ڊاڪٽر شفيق الرحمان جي شڪريه ادائيءَ سان افتتاحي اجلاس پورو ٿيو ۽ ان کان پوءِ مندوبين، وزير موصوف سان گڏ ڪيفي ٽيريا ۾ چانهه پيتي.

پهرين نشست

منجهند جو ١٢ بجي، تلاوت ڪلام پاڪ سان ڪانفرنس جي پهرين نشست شروع ٿي، جنهن جي صدارت جناب ڊاڪٽر سيد محمد عبدالله ڪئي. ”ادب ۽ تاريخي شعور“ جي موضوع تي هن ابتدائي نشست ۾ مرحوم سليم احمد جو مقالو جناب امين راحت چغتائي پڙهيو ۽ جناب عارف عبدالمتين ۽ جناب مظفر علي سيد پنهنجا مقالا پڙهيا ۽ آخر ۾ صدر مجلس جي صدارتي تقرير سان نشست پوري ٿي.

قرارداد ڪميٽيءَ جو قيام

ان موقعي تي، جناب مسيح الدين صديقي اعلان ڪيو ته ڪانفرنس لاءِ جيڪي ٺهراءَ بحال ڪيا ويندا، تن جي ايپاس ۽ چنڊڇاڻ لاءِ هڪ ڪميٽي قائم ڪجي ٿي، جنهن جي تشڪيل هن ريت هئي.

١. جناب جسٽس ڊاڪٽر جاويد اقبال — چيئرمن
٢. جناب غلام رباني آگرو — ميمبر
٣. جناب ميان سهد رسول رسا — ”
٤. جناب سردار خان گشڪوري — ”
٥. جناب ملڪ محمد رمضان — ”
٦. جناب نسيم دراني — ”
٧. جناب انعام الحق جاويد — سيڪريٽري

منجهند جو، اسلام آباد هوٽل ۾ يونيورسٽي گرانٽس ڪميشن طرفان مندوبين جي اعزاز ۾ لنچ ڏني ويئي.

ٻي نشست

”ادب ۽ عصري آگهي“ جي موضوع تي جناب ڊاڪٽر جميل جالبيءَ جي صدارت ۾ ڪانفرنس جي اها نشست شروع ٿي، جا شام ٽائين هلي. جناب قمر جميل (شاعري)، جناب ڊاڪٽر انور سديد (انشائيه)، جناب آغا ناصر (ڊرامه) ۽ جناب ڊاڪٽر سليم اختر (افسانه) پنهنجا مقالا پڙهيا ۽ صدر مجلس پنهنجي فڪرانگيز صدارتي تقرير ڪئي.

رات جو پاڪستان بئنڪنگ ڪائونسل، مندوبين جي اعزاز ۾ ڊنر جو اهتمام ڪيو هو.

ٽين نشست

ٻئي ڏينهن، صبح جو، ڪانفرنس جي ٽين نشست منعقد ٿي، جنهن جي صدارت جناب اي. ڪي. بروهي ڪئي. هن نشست جو موضوع هو ”ادب ۾ ترجمن جي اهميت“. جناب غلام رباني، جناب عبدالله جمال ديني، جناب دلشاد ڪلانچوي ۽ جناب ڊاڪٽر مرتضيٰ اختر جعفري پنهنجا مقالا پڙهيا.

جناب غلام ربانيءَ جي مقالي ۾ سمايل علمي تجويزن کي مندوبين ايترو ته پسند ڪيو، جو سامعين تقاضا ڪئي ته ان مقالي کي، قرارداد جي صورت ۾، ٺهرائن جي مسودي ۾ شامل ڪيو وڃي. صديقي صاحب، ان موقعي تي اعلان ڪيو ته مندوبين جي خواهش جي پوئواري ڪئي ويندي.

جناب بروهي صاحب نهايت بصيرت افروز تقرير ڪئي ۽ ”اديب“ کي حضرت ”هلال“ سان تشبيهه ڏني، جنهن جو ڪم ماڻهن کي فلاح ۽ ايڪيءَ ڏانهن سڏڻ آهي.

آخر ۾، صدر نشست جناب اي. ڪي. بروهيءَ جي عالمانه خطاب سان مجلس پوري ٿي

قرارداد ڪميٽيءَ جو اجلاس

منجهند جو اڪيڊميءَ طرفان لنچ کان پوءِ، اسلام آباد هوٽل ۾ قرارداد ڪميٽي پنهنجو ڪليل اجلاس منعقد ڪيو، جنهن کي خطاب ڪندي، ڪميٽيءَ جي سربراه ڊاڪٽر جاويد اقبال ٻڌايو تہ ڪميٽيءَ کي مندوبين وٽان ڪيتريون ئي ٺهراءَ وصول ٿيا، جن مان ستن جي چونڊ ڪئي ويئي آهي. سمورا ٺهراءَ اتفاق راءِ سان منظور ڪيا ويا جي هن ريت آهن:

(۱) اجلاس تجويز ڪري ٿو تہ ملڪ جي قومي ۽ علائقائي زبانن جي تخليقي ادب، لوڪ ادب ۽ تخليقي ڪاوشن جي ترجمن لاءِ اعليٰ سطح جو هڪ خودمختار ادارو قائم ڪيو وڃي، جيڪو قومي سطح تي معياري ترجما ڪرائي شايع ڪرڻ جو ڪم ڪري. اهو عمل پاڪستان جي سمورين ٻولين جي علمي ۽ ادبي ارتقا لاءِ بيحد ضروري آهي.

تجويز ڪندڙ: جناب غلام رباني آگرو
تائيد ڪندڙ: مسز ثاقب رحيم الدين
جناب ڊاڪٽر محمد نواز طائر.

(۲) اجلاس وفاقي حڪومت کي سفارش ڪري ٿو تہ سنڌي زبان جي برک دانشورن مثلاً شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو، علامہ آءِ. آءِ. قاضي، حسن علي آفندي جي ولادت ۽ وفات جا ڏينهن قومي سطح تي ملهايا وڃن ۽ سرڪاري ابلاغ عامہ ۽ قومي اخبارون ان ڏس ۾ ڀرپور حصو وٺن.

تجويز ڪندڙ: جناب ڪريم بخش خالد
تائيد ڪندڙ: پروفيسر محمد اسحاق ابڙو

(۳) اجلاس تجويز ڪري ٿو تہ قومي ۽ علائقائي ٻولين جي مصنفن جي ادبي تخليقن ۽ تحقيقن جي اشاعت لاءِ هڪ 'پبليڪيشن پُول' قائم ڪيو وڃي ۽ ان مقصد لاءِ سنڌي ادبي بورڊ، پشتو اڪيڊمي، انجمن ترقيءِ اردو ۽ ٻين برک ادارن کي مالي مدد ڏني وڃي. اهڙن ڇپيل ڪتابن جي آمدني مجوزه پُول ۾ ئي گڏ ٿيندي رهي، جيئن نشر واشاعت جو اهو سلسلو سدائين جاري رهي.

تجويز ڪندڙ: ڊاڪٽر محمد نواز طائر
تائيد ڪندڙ: جناب غلام حيدر حسرت

(۴) اجلاس سفارش ڪري ٿو تہ اردو ۽ ٻين پاڪستاني ٻولين جي ڪتابن تي ڏيڻ وارن انعامن جي رقم هڪ جهڙي هئڻ گهرجي.

تجويز ڪندڙ: جناب عابد لغاري
تائيد ڪندڙ: جناب محسن ڀوپالي

(٥) اجلاس سفارش ڪري ٿو تہ اڪيڊميءَ جي ادبي هجري انعامن ۾ اردو، انگريزي، سنڌي، پنجابي، پشتو، سرائڪي ۽ بلوچي ٻولين سان گڏ هندڪو، پوٺوهاري، بروهي، ڪشميري، گجراتي ۽ ٻين گروهي ٻولين کي اڻ نمائندگي ڏني وڃي.

پيش ڪندڙ: پروفيسر خاطر غزنوي

تائيد ڪندڙ: جناب سردار فنا

(٦) اجلاس اڪيڊميءَ کان مطالبو ڪري ٿو تہ آئينده ڪانفرنس ۾ عورتن کي پڻ مقالن پڙهڻ جو موقعو ڏنو وڃي.

پيش ڪندڙ: خليق تبسم

تائيد ڪندڙ: محترمہ سيده حنا

(٧) اجلاس تجويز ڪري ٿو تہ:

١- مصنفن جي حقن جي تحفظ لاءِ مروج ڪاپي رائيٽ ائڪٽ ۾ مناسب ۽ موثر ترميمون ڪيون وڃن، جيئن ناشرن جي استحصال کان بچاءُ ٿئي.

٢- ريڊيو، ٽي. وي. ۽ سرڪاري مطبوعات ۾ ايندڙ تخليقن جي معاوضي ۾ معقول واڌارو ڪيو وڃي.

٣- پاڪستان ۽ ڀارت جا بعض ادارا مصنفن کي معاوضي ڏيڻ کان سواءِ ٿي سندن تخليقون شايع ڪري، ڪمائي رهيا آهن، جنهن جي روڪ ٿام لاءِ بين المملڪتي طور تي موثر انتظام ڪيا وڃن.

٤- اڪيڊمي پنهنجن متن ۽ مقصدن ۾ اهڙا اقدام ۽ انتظام شامل ڪري، جنهن وسيلي هر اديب ۽ شاعر آسودگيءَ سان پنهنجو تخليقي ڪم جاري رکي سگهي. اڪيڊمي، اديبن جا ڪتاب ۽ رسالا معقول تعداد ۾ خريد ڪري، جيئن الهن جي سرپرستي ٿي سگهي.

٥- اڪيڊمي پنهنجي اساسي ميمبرن جون ميٽنگون منعقد ڪري، ۽ الهن سان اديبن جي مسئلن جي باري ۾ خيالن جي ڏي وٺ ڪري.

پيش ڪندڙ: جناب ملڪ محمد رمضان

تائيد ڪندڙ: جناب غلام رباني آگرو

جناب سيد رسول رسا

جناب سردارخان گشڪوري

جناب نسيم دراني

جناب جاويد ملڪ

اختتامي اجلاس

شام جو پنجين بجي، وفاقي مجلس شوريٰ هال ۾ صدرمملڪت جي پهچڻ تي وفاقي وزير تعليم جناب ڊاڪٽر محمد افضل، اڪيڊميءَ جي چيئرمن جناب ڊاڪٽر شفيق الرحمان ۽ ڊائريڪٽر جنرل جناب مسيح الدين احمد صديقي، سندس استقبال ڪيو.

اختتامي اجلاس جي ڪاروائي تلاوت قرآن شريف سان شروع ٿي.

اول، اڪيڊميءَ جي چيئرمن ڊاڪٽر شفيق الرحمان مرحبائي تقرير ڪندي ٻڌايو ته صدرمملڪت، سمورين اهل قلم ڪانفرنسن ۾ شرڪت ڪري، پاڪستان جي قومي زندگيءَ ۾ ڪاغذ ۽ قلم، ادب ۽ فن جي اهميت جو عملي اعتراف ڪندي، ادب جي سرپرستيءَ جو اعليٰ مثال قائم ڪيو آهي.

ان موقعي تي، هن صاحب، صدر موصوف کي اڪيڊميءَ پاران ڇپيل ٻه ڪتاب: "پنجابي شاعريءَ جو اردو ترجمو" از پروفيسر شريف ڪنجاهي ۽ "مقالات ١٩٨١ع" پيش ڪيا.

اڪيڊمي ايوارڊس جي تقسيم

اڪيڊميءَ طرفان، ١٤٠١ هجري دوران ڇپيل ڪتابن مان چونڊيل بهترين ڪتابن تي قومي هجري ادبي انعامن جو اعلان ڪيل هو، جي صدرمملڪت هن موقعي تي انهن جي مصنفن ۾ تقسيم ڪيا.

١. شاعر مشرق علامه اقبال ايوارڊ، جناب محسن احسان کي، سندس اردو نظم جي ڪتاب "ناتمام" تي ڏنو ويو.

٢. باباءِ اردو مولوي عبدالحق ايوارڊ، مرحومه خديجه مستور جي اردو نثر جي ڪتاب "ٺنڊا ميٺا پاڻي" لاءِ هو، جيڪو سندس ڌيءَ محترمه ڪرن فياض ورتو.

٣. شاهه عبداللطيف ڀٽائي ايوارڊ، جناب حميد سنڌيءَ کي، سندس سنڌي ڪهاڻين جي مجموعي — "وهريون" — تي مليو.

٤. وارث شاهه ايوارڊ، پنجابي زبان ۾ لکيل ڪتاب جي مرحوم مصنف پير فضل گجراتيءَ لاءِ هو، جيڪو سندس پونئرن جي پاران پروفيسر شريف ڪنجاهيءَ ورتو.

٥. خوشحال خان خٽڪ ايوارڊ، پشتو ادب جي ڪتاب تي جناب هاشم بابر حاصل ڪيو.

٦. مست توڪلي ايوارڊ، بلوچي زبان جي اديب جناب عزيز بگٽيءَ لاءِ هو، جيڪو سندس پاران جناب سردار خان گشڪوري ورتو.

٧. خواجه غلام فريد ايوارڊ، سرائڪي زبان جي ليکڪ جناب محمد اسماعيل احمدانيءَ کي مليو.

۸. پطرس بخاري اپوارڊ، انگريزي زبان لاءِ هو، جيڪو جناب ڊاڪٽر عبدالرشيد تبسم کي سندس ڪتاب ”ونڊو ائو ايسٽ“ تي مليو.

انعامن ورهائڻ جي تقريب، هونءَ ته عام دلچسپيءَ جو سبب هئي، پر خاص طرح سان علائقائي ٻولين جي لکندڙن ان ۾ وڌ ڪشش ۽ جاذبيت محسوس ڪئي، جو ملڪي تاريخ ۾، قومي سطح تي، علائقائي ٻولين جي ٻهريون پيرو آبرومندانه طريقي سان مڃتا ٿي آهي.

صدر مملڪت جو خطاب

آخر ۾ صدر مملڪت جنرل محمد ضياءالحق پنهنجي خطاب ۾ فرمايو ته قوم جي فڪري قيادت اهل اقتدار وٽ نه، پر اهل قلم وٽ آهي، ان ڪري اديبن کي کپي ته وطن عزيز ۾ اتحاد ۽ ٻيڏينيءَ جي قوتن کي مات ڪرڻ لاءِ سينه سپر ٿي وڃن، ڇو ته هن وقت عصري ادب، فڪري انتشار جو شڪار آهي، جيڪو اسان جي قومي صفن ۾ نقصان جو سبب ٿي سگهي ٿو. موصوف فرمايو ته عصري ادب ۾ متضاد فڪري ڌارائون نظر اچن ٿيون: هڪ جو سرچشمو اسلام، نظريه اسلام ۽ اسلامي اقدار آهن ۽ ٻئي جو منبع هڪ اهڙو ضابطهٔ حيات آهي، جيڪو لادينيت کي بنياد بنائي، اقتصادي عدل ۽ سماجي انصاف جي پروپئگنڊا ڪري رهيو آهي. اسلام جي وسعت نظريءَ کي داد ڏجي، جنهن ۾ توبهه جا دروازا ڪڏهن به بند نه ٿيا آهن. هن صاحب اميد ظاهر ڪئي ته هدايت جو نُور، هڪ نه هڪ ڏينهن ڪارن سينن کي منور ڪندو.

صدر صاحب اديبن کي صلاح ڏني ته:

”...اوهان جيئن چاهيو، تيئن لکو: توهان کي مڪمل آزادي آهي. مگر هن ڳالهه جو خيال رکو ته جنهن ڌرتيءَ تي توهان هلو ٿا، جنهن ملڪ جي چارديواريءَ ۾ توهان رهو ٿا، جنهن آزاديءَ ۾ توهان ساهه کڻو ٿا، انهن جا به توهان تي حق آهن. ان جو هڪ نظريو آهي ۽ ان نظريي جا ڪجهه فرض آهن. توهان ان نظريي جي تقاضائن جو صرف خيال رکو، مان ان کان وڌيڪ توهان کان ڪنهن وفاداريءَ جي طلب نٿو رکان...“

موصوف اديبن بابت حڪومت جي موجوده پاليسيءَ بابت ذڪر ڪندي فرمايو:

”...جيستائين حڪومت جو تعلق آهي، ته انهيءَ هميشه فراخدليءَ واري پاليسيءَ تي عمل ڪيو آهي. توهان منهنجي هن اظهار کي عملي ڪسوٽيءَ تي پرکي ڏسو. اسان گذريل ڇهن سالن دوران ڪنهن کان به متاعِ لوح و قلم ڪونه ڇنو آهي: ڪنهن جي به سوچ تي تالا ڪونه هنيا آهن: ڪنهن به منحرف کان منحرف اديب يا شاعر تي مقدمو ڪونه هلايو آهي: ڪنهن به اديب يا شاعر کي پابندِ سلاسل ڪونه

بناٻو آهي؛ البت، ڪو اهڙو قابو محسوس ڪري ته ”گوشے مين قفس کے مجھے آرام بہت ہے“ واري پاليسي فائديمند آهي، ۽ هُو سرڪاري خرچ تي آرام ڪرڻ ٻَنيان هجي ته پوءِ اُن جو رستو روڪڻ اسان لاءِ مشڪل ٿي پوي ٿو...“

صدر مملڪت جي خطاب کان پوءِ ڪانفرنس اختتام تي پهتي. مجلس شوريٰ هال جي مسجد ۾ نماز مغرب باجماعت ادا ڪئي ويئي، جنهن ۾ صدر صاحب سان گڏ وفاقي وزراء، اعليٰ عملدار ۽ مندوبين شامل هئا. ان کان پوءِ صدر صاحب، ڪيفي ٽيريا ۾ اديبن سان گڏجي چانهه پيتي ۽ ساڻن ملاقات ڪئي.

صدر مملڪت طرفان دعوت

رات جو صدر مملڪت ڪانفرنس جي مندوبين جي اعزاز ۾ ”ايوان صدر“ ۾ هڪ پروقار ڊنر ڏنو، جنهن ۾ وزير دفاع مير علي احمد خان ٽالپر، وفاقي وزير تعليم جناب ڊاڪٽر محمد افضل، وفاقي وزير اطلاعات ۽ نشريات جناب راجه محمد ظفرالحق، وفاقي وزير پاڻي ۽ بجلي جناب راجه سڪندر زمان، وفاقي وزير زراعت ۽ خوراڪ وائيس ائڊمرل محمد فاضل جنجوعه ۽ سينئر اعليٰ عملدارن پڻ شرڪت ڪئي.

دعوت طعام کان اڳ، صدر موصوف، سيني مندوبين سان ملاقات دوران ساڻن خيالن جي ڏي وٺ ڪئي. ڪيترن ئي لکندڙن صدر صاحب کي پنهنجا پنهنجا ڪتاب ۽ رسالا سوکڙي طور ڏنا.

ٻئي ڏينهن تي، مندوبين جي واپسي ٿي. اڪيڊميءَ جي ڊائريڪٽر جنرل جناب مسيح الدين احمد صديقي ۽ سندس رفيقن: جناب انعام الحق جاويد ڊپٽي ڊائريڪٽر، محترم نسيم محمود ريسرچ آفيسر ۽ ڪارڪنن ــ نگهت سليم، فريد احمد، شير محمد، شفقت حسين انجم، محمد اجمل، عاصم محمود ۽ طارق محمود، مهمانن کي گرمجوشيءَ سان خداحافظ چيو.

اڪادمي ادبيات پاڪستان

بنگلو نمبر ٣٦، اسٽريٽ نمبر ٤٨
ايف ٤/٨ — اسلام آباد.

اولين ڪتاب پروگرام

اڪادمي ادبيات پاڪستان، "اولين ڪتاب پروگرام" هيٺ، هلندڙ سال [١٩٨٣] جي لاءِ نوجوان نون لکندڙن جا ٻه مسودا چونڊ ڪندي.

اهو پروگرام انهن باصلاحيت نوعمر اهل قلم جي حوصله افزائيءَ جي لاءِ شروع ڪيو ويو آهي، جن جو اڃ تائين ڪو ڪتاب شايع نه ٿيو آهي ۽ جيڪي بعض مشڪلاتن جي سبب پنهنجو ڪتاب شايع ڪرڻ جي توفيق لٿا رکن.

ان پروگرام هيٺ، انهن نون لکندڙن کان سندن بهترين تصنيف جا مسودا گهرائجن ٿا، جن جي عمر ٽيهن ورهين کان مٿي نه آهي.

اڪادمي جي پبليڪيشن ڪميٽي — جنهن ۾ ملڪ جا برک اديب شامل آهن — انهن مسودن مان ٻن کي چونڊيندي، جن مان هڪ شاعري ۽ هڪ نثر جي ڪنهن مروج صنف ۾ هوندا.

پبليڪيشن ڪميٽيءَ جي سفارش تي اڪادمي چونڊيل مسودن جي ڇپائيءَ جا خرچ، مصنفن کي ادا ڪندي.

ان پروگرام هيٺ، صرف انهن مسودن کي ويچار هيٺ آڻي سگهجي ٿو، جي اردو ادب جي مروج صنفن — نظم ۽ نثر — ۾ هجن. غير ادبي نوعيت جا مسودا ان پروگرام لاءِ قبول نه ڪيا ويندا.

مسودا، ڪاغذ جي هڪ طرف ۽ سٺن لفظن ۾ لکيل هجڻ کپن. مسوده موڪلڻ کان اڳ، مصنف کي ان جو نقل پاڻ وٽ رکڻ گهرجي، ڇو ته اڻ چونڊيل مسودا واپس ڪونه موڪلي سگهبا.

نوجوان مصنف، مٿين شرطن سان نهڪندڙ تصنيفن جا مڪمل مسودا هيٺ صحيح ڪندڙ کي ٣١-ڊسمبر ١٩٨٣ع تائين موڪلي ڏين.

خالد اقبال ياسر
ڊپٽي ڊائريڪٽر

(پي. آءِ. ڊي، اسلام آباد ٢٩/٢٥٤٠)

سنڌي اديي بورڊ جا نوان ڪتاب

١- قرآن مجيد (مترجم فارسي)

بورڊ تازو قرآن شريف جو فارسي ترجمو شايع ڪيو آهي، جيڪو پاڪ- هند برصغير جو پهريون ترجمو چيو وڃي ٿو. هي ترجمو حضرت مخدوم نوح سرور رح هالائي، ڏهين صدي هجري ۾ ڪيو هو ۽ سندس خليفي ميمڻ بهاءالدين گودڙئي ان جي ڪتابت ڪئي هئي. بهاءالدين پاڻ به تمام وڏو بزرگ ۽ درويش ٿي گذريو آهي. چون ٿا ته پٽائي صاحب جو پڙ ڏاڏو شاهه عبدالڪريم بلڙي وارو سندس جتي ڪٺي سندس اڳيان رکندو هو.

قرآن شريف جو اهو نسخو حضرت مخدوم نوح جي خاندان ۾ صدين کان سانديل هو، جو بورڊ جي اڳئين چيئرمن ۽ موجوده سجاده نشين درگاهه حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولي بورڊ کي اشاعت لاءِ ڏنو. ان جو شروعاتي حصو مرحوم حبيب الله رشدي ۽ مرحوم محمد صديق مائر اصل نسخي تان اشاعت لاءِ نقل ڪيو. بعد ۾ بورڊ جي موجوده چيئرمن مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ان تي تقريباً پندرهن ورهيه محنت ڪري ان جي ايڊٽنگ جو ڪم مڪمل ڪيو. جناب غلام رباني ان جي ڇپائيءَ لاءِ ورهين جا ورهيه ڪوشش ونندو رهيو. خدا جي فضل سان قرآن پاڪ جو هي تاريخي نسخو سنه ١٩٨٣ع ۾ شايع ٿيو. منجهس ڊبل ڊيمي سائيز ۾ ٦١٠ صفحا آهن. هڪ طرف قرآن ڪريم جو اصل متن آهي ۽ ٻئي طرف فارسي ترجمو. مُنڍ ۾ مولانا قاسمي صاحب جو چاليهارو صفحن جو عالمانه مقدمو آهي، جنهن ۾ قرآن ڪريم جي ترجمن ۽ فارسي ترجمن جي روايت چٽيءَ طرح بيان ٿيل آهي ۽ پڻ مترجم مخدوم نوح رح جا حالات زندگي ڏنل آهن.

قرآن شريف جي هن فارسي ترجمي جون هونءَ ته گهڻيون ئي خوبيون آهن، پر الهن مان هڪ اڻ نهايت منفرد آهي. مثلاً هر صورت اڳيان بسم الله جو ترجمو مختلف لفظن ۾ آيل آهي. اهڙيءَ ريت، هن ترجمي ۾ حروف مقطعات جي معنيٰ پڻ ڏني وئي آهي.

قرآن مجيد جهڙي طباعت تي ڪافي خرچ آيو آهي. تاهم، بورڊ ان جي اشاعت کي عام ڪرڻ لاءِ مٿائي فقط هڪ سو روپيا رکي آهي. قرآن مجيد بورڊ جي بوڪ اسٽال تان روبرو يا ٽپال رستي حاصل ڪري سگهجي ٿو.

٢- جامع سنڌي لغات (ڀاڱو ٢)

سنڌي ادبي بورڊ، سنڌي ٻوليءَ جي جامع لغات تيار ڪرائڻ جو فيصلو ١٩٥١ع ۾ ڪيو هو ۽ محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ کي انهيءَ ڪم لاءِ سربراه مقرر ڪيو هو. سنه ١٩٦٠ع ۾ لغات جو پهريون جلد شايع ٿيو هو.

بعد ۾ ڊاڪٽر صاحب سنڌي لوڪ ادب اسڪيم جي ڪم تي توجهه ڏنو ۽ ان ۾ نمايان ڪاميابي حاصل ڪري، چاليهن کان وڌيڪ ڪتاب تيار ڪري، بورڊ کي ڏنا. انهيءَ صورتحال سبب، لغات جي ڪم ۾ البت ناغو پئجي ويو. چنانچ، لغات جي ڪم کي پايه تڪميل تي پهچائڻ لاءِ بورڊ ١٩٧٧ع ۾، جناب غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي سربراهيءَ ۾ هڪ نئين ڪميٽي مقرر ڪئي، جنهن جي ٻين ميمبرن ۾ جناب محمد ابراهيم جويو، ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب ۽ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو صاحب شامل هئا.

بهرحال، اڳتي هلي، جناب قاسمي صاحب جي اهتمام سان لغات جو ٻيو ڀاڱو مرتب ٿي سگهيو ۽ تازو ان کي شايع ڪيو ويو آهي. گويا هن ڀاڱي جو شروعاتي مرتب جناب ڊاڪٽر بلوچ آهي ۽ نظرثاني قاسمي صاحب ۽ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي ڪئي آهي.

هن ڀاڱي ۾ "ب" کان وٺي "چ" تائين حرف سمايل آهن، جي صفحي ٥١٧ کان وٺي ١٠٤٧ تائين آهن ۽ پهرين ڀاڱي سان تسلسل رکن ٿا.

ناشر طرفان پڻ اکر لکندي، جناب غلام رباني، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، چاٿايو آهي ته "لغات اهڙيءَ نوعيت جو ڪتاب آهي، جنهن جي تيار ڪرڻ ۾ عالمن کي وڏو عرصو لڳي ٿو. خصوصاً، سنڌي زبان ۾، جيئن ته هيءَ پهرين ڀهرين جامع لغات آهي، انڪري ان جي تياري ۽ اشاعت ۾ هيڪاري وڌيڪ وقت لڳو آهي. تاهم اميد آهي ته جامع سنڌي لغات جا باقي رهيل جلد سگهو ئي شايع ٿيندا..."

[جناب رباني صاحب جي ڏنل اطلاع مطابق، لغت جو "ٽيون ڀاڱو" ڇپائيءَ ۾ آهي، جيڪو عنقريب شايع ٿيندو.]

بهترين ڇپائي، ڊبل ڪرائون سائيز، قيمت پنجاهه روپيا، صفحا ٥٤٠، بورڊ جي اسٽال تان ملي سگهي ٿو.

٣- ڪلام خوش خير محمد هيسباڻي

سنڌ جي مشهور صوفي شاعر، فقير خوش خير محمد هيسباڻيءَ جي ڪلام کي سنڌ جي صوفيانه شاعريءَ ۾ وڏي اهميت حاصل آهي ۽ فقراء سندس ڪلام وڏيءَ سڪ ۽ سوز سان آلاپيندا آهن.

سنڌي ادبي بورڊ، فقير صاحب جي ڪلام ايڊٽ ڪرڻ جو ڪم جناب تنوير عباسي کي سونپيو هو، جنهن وڏيءَ محنت سان، سالن جا سال جفاڪشي ڪري، متعدد قلمي نسخا ۽ ماخذ پيٽي، فقير صاحب جو ڪلام مرتب ڪيو آهي جو تازو بورڊ طرفان شايع ٿيو آهي.

فاضل مرتب ڪتاب جو سير حاصل مقدمو پڻ لکيو آهي، جنهن ۾ هن فقير صاحب جي سوانح ۽ حالات سان گڏ، سندس ڪلام تي ڀرپور اڀياس پڻ ڏنو آهي، جنهن ۾ صوفي شاعر جي زبان، مزاج، اسلوب، گهاڙيٽن، روالي، موسيقيت ۽ رومانويت کي اجاگر ڪيو اٿس.

”فقير خوش خيرمحمد جو ڪلام“، جو پيش لفظ سنڌ جي علم دوست وزير تعليم جناب جسٽس سيد غوث علي شاهه لکيو آهي، جنهن ۾ شاهه صاحب ڄاڻايو آهي ته سچل نئشنل سيمينار ـــ ١٩٨٢ع جي موقعي تي عالمن طرفان ڏنل تجويزن مان هڪ اها ب. هئي ته سچل سائينءَ جي هر سال ميلي جي موقعي تي سچل سائينءَ جي ڪنهن نه ڪنهن طالب يا همعصر شاعر جو ڪلام شايع ڪيو وڃي، چنانچه سيمينار کان پوءِ منعقد ٿيل ميلي جي موقعي تي هي ڪتاب شايع ڪيو ويو.

ڪتاب خوش خيرمحمد هيسباڻيءَ جو ڪلام، ١٨٤ صفحن تي مشتمل آهي، جنهن مان ٤٠ صفحن تي مقدمو آيل آهي. سنڌي ۽ سرائڪي ڪافين سان گڏ هندي ڪلام پڻ ڏنو ويو آهي. سائيز ڊيمي، جاذب سرورق، قيمت اوچو ڪاغذ ويهه رپيا، سادو ڪاغذ پندرهن رپيا، بورڊ جي بوڪ اسٽال، ڄامشوري مان ملي سگهي ٿو.

٤ـ نانڪ يوسف جو ڪلام

سنڌ جي مشهور صوفي شاعر فقير نانڪ يوسف جو ڪلام، لائق اديب ۽ شاعر محترم تنوير عباسي مرتب ڪيو آهي ۽ ان کي سنڌي ادبي بورڊ، شايع ڪيو آهي.

فقير نانڪ يوسف، سنڌ جي عظيم بي باڪ صوفي شاعر حضرت سچل سرمست جو همعصر ۽ سندس طالب ٿي گذريو آهي، ۽ سندس مخصوص انداز بيان ۽ فڪر جو مقلد ۽ ترجمان.

فقير خيرمحمد هيسباڻي، روحل فقير، مراد فقير، فقير غلام حيدر، رڪيل شاهه، فقير ولي محمد خان لغاري ـ هن سٽ جا چند پيا نامور شاعر ٿي گذريا آهن، جن ۾ فقير نانڪ يوسف هڪ ممتاز درجو رکي ٿو.

فقير نانڪ يوسف جي فڪر ۽ فن تي حضرت سچل جي خيالن جي گهري ڇاپ آهي، ۽ فقير صاحب، پنهنجي فڪر جي بلندي ۽ روشنيءَ طبع سان الهن سيني موضوعن ۽ مضمونن کي وڻندڙ ۽ دلاويز انداز سان نباهيو آهي. سندس ڪلام ۾ ڪمال جو سوز و گداز ۽ روح پروري ۽ نغمگي آهي. موسيقيت ته هن سٽ جي سيني صوفي شاعرن جي حيات آفرين شعر جو معراج آهي. ڪلام جو مرڪزي نقطو آهي تصوف ۽ وحدت الوجود.

اڪوئين منجهه الله! پرين!
تنهنجي اڪوئين منجهه الله!

تون تان مالڪ ملڪ جو آهين، پيو تان سڀ سپاهه،
يار يوسف کي ڳا پڻ ڪونه، ڪيئي نانڪ شاهه.

نانڪ يوسف جي ڪلام جي هن مجموعي ۾ سنڌي بيت به آهن ته سنڌي ڪافيون پڻ؛ سرائڪي ڏوهيڙا به آهن، ته سرائڪي ڪافيون پڻ؛ ريختو ۽ هندي ڪلام به آهي ته پلليون به.

محترم تنوير عباسي، ورهين جي ڪشالن کان پوءِ، فقير صاحب جي ڪلام جا ڪيئي نسخا هٿ ڪري، صحيح متن مرتب ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي آهي. ان طرح فقير صاحب جي سوانح بابت پڻ تنوير صاحب، وڏيءَ محنت سان جامع ۽ تفصيلي مقدمو لکي تحقيق جو حق ادا ڪيو آهي. سنڌس شاعري ۽ فن تي جيڪا تنوير صاحب گفتگو ڪئي آهي، اها شاعر جي ڪلام کي سمجهڻ ۾ وڏي مدد ڏئي ٿي. سمورو مواد، ڪلام توڙي مقدمو، تحقيق جي جديد ۽ سائنٽفڪ اصولن موجب، مرتب ڪيو ويو آهي ۽ ان طرح هن روشن ضمير شاعر جو حيات پرور فڪر ۽ ڪلام، شايان شان طريقي سان منظرعام تي آندو ويو آهي.

ڪتاب جي شروع ۾ جناب جسٽس سيد غوث علي شاهه وزير تعليم و ثقافت سنڌ فرمايو آهي:

”گذريل سال [١٩٨٢ع] سچل لشنل سيمينار جي موقعي تي سنڌي ادبي بورڊ، سچل سائينءَ جي سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام جا نوان ڇاپا شايع ڪري، اسان سڀني جي دعا ۽ تحسين حاصل ڪئي هئي. بورڊ پيو خير جو ڪم اهو ڪيو، جو سُتت، چند مهينن اندر، خوش خير محمد فقير جو ڪلام شايع ڪيائين. فقير صاحب کي سچل سائينءَ سان خاص نسبت هوندي هئي.

هاڻي، ٻئي سيمينار [١٩٨٣ع] جي موقعي تي بورڊ، سچل جي پياري فقير نانڪ يوسف جو ڪلام شايع ڪري رهيو آهي. خوش خير محمد جي ڪلام وانگر هن ڪتاب جو مرتب پڻ سنڌي زبان جو ممتاز اهلِ قلم ڊاڪٽر تنوير عباسي آهي.“

ڊيمي سائيز جي چار سؤ صفحن تي مشتمل هن ڪتاب جي قيمت اڇو ڪاغذ چاليهه رپيا ۽ هلڪو ڪاغذ ٽيهه رپيا رکي وئي آهي. سرورق نهايت دلڪش آهي.

العبد الضعيف عبيد الله بن الاسلام الهندی السيالكوتی مولداً والديوبندی تعلماً والسندی ثم الدهلوی نزلاً ” يقول ولدت
فی ۱۲۸۹ سنة ۱۸۷۲ء وشرعت فی التعلم سن ۱۲۹۵ سنة ۱۸۷۸ء واشتغلت بالرياضی من الحساب والجبر والاقليدس وبتاريخ الهند زيادة
على القدر الذی يدرس فی المكاتب وقرءت الكتب الابتدائية من الادب الاولى سنة واحدة فقط وكنت اطالع ما وقع
بيدی من الكتب بالهندی

فی سنة ۱۳۰۱ رايت كتاب تحفة الهند للشيخ عبيد الله الذی اسلم من البراهمة فداومت على مطالعته حتى فهمته وحفظته فوفقنی الله
للاذعان بحقية الاسلام وشرعت فی تعلم الشرائع من الطهارة والصلوة والصوم سراً
وقرءت كتاب تقوية الايمان للشيخ الجليل مولانا محمد اسمعيل الشهيد وكتاب احوال الآخرة للشيخ محمد بن بارك الله اللاهوری
كنت اصلی منفرداً فی الخلوات والفلوات واجد لذة المناجات ما وجدت مثلها بعده الا قليلاً وصمت اياماً فی رمضان
سنة ۱۳۰۲ ثم تركت مخافة الاشتهار وغلب على حب اظهار الاسلام بعد ذلك لكن ما كنت اعرف طريق الفرار فالتزمت
دعاء يونس لا اله الا انت سبحانك انی كنت من الظالمين فسهل الله الاسباب فی ذی القعدة سنة ۱۳۰۴ فخرجت
من بلادی مختفياً واعلنت اسلامی فی السند وانا فی السادسة عشر من عمری وسميت بعبيد الله
ثم وصلت الى سيد العارفين الحافظ محمد صديق السندی قدس سره فلقننی كلمة التوحيد وبايعت على يديه فی صفر سنة ۱۳۰۵
كان الشيخ من ائمة الطريقة الراشدية الجامعة بين الشعبة الجيلانية من الطريقة القادرية والشعبة الآدمية من
النقشبندية المجددية وكان سنياً حنفياً يمنع عن الشرك والبدعة على طريقة مولانا محمد اسمعيل الشهيد

مهراڻ جي هر پرچي ۾ سنڌ جي تاريخ ساز شخصيتن، عالمن ۽ اديبن جا هٿ اکر شايع
ڪيا ويندا. هي ويهين صديءَ جي انقلابي رهنما مولانا عبيدالله سنڌيءَ جي تحرير
جو هڪ عڪس ڏجي ٿو، جيڪو سندس عربي ڪتاب ”التمهيد“ تان ورتل آهي.

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.